

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΕΔΡΑ ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΦΩΤΙΟΥ Μ. ΠΕΤΣΑ

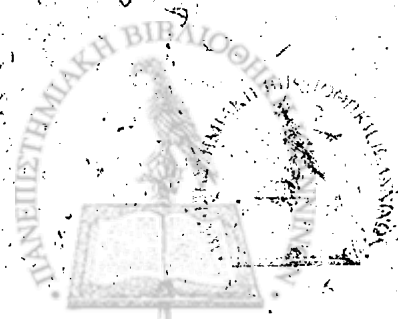
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΕΥΧΟΣ Α'

(Πανεπιστημιακές παραδόσεις)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ
1973

BIBLIOTECA
MUSEO LOMBARDO
026000127952

938

ΠΕΤ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Τεύχος Α΄ Προϊστορική Ἀρχαιολογία

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΕΔΡΑ ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΦΩΤΙΟΥ Μ. ΠΕΤΣΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΕΥΧΟΣ Α΄

(Πανεπιστημιακές παραδόσεις)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ
1973

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελίς
Συνομογραφίες	7
Είσαγωγή: Όρισμοί καί περιεχόμενο τοῦ μαθήματος	9
Προϊστορική Ἀρχαιολογία	13
1. Παλαιολιθική Ἐποχή	13
2. Νεολιθική Ἐποχή	17
3. Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ	31
α . Πρώιμη Χαλκοκρατία	34
β . Μέση Χαλκοκρατία	48
γ . Ὑστερη Χαλκοκρατία	103
Πίνακες I-V	191
Βιβλιογραφία	197
Σχέδια ἐντός κειμένου	205
Πίνακες ἐκτός κειμένου	207

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- A.A.A. : 'Αρχαιολογικά 'Ανάλεκτα ἐξ 'Αθηνῶν
A.Δ. : 'Αρχαιολογικόν Δελτίον
Blegen-Rawson : C.Blegen - M.Rawson, Τό Ανάκτορο τοῦ Νέστορος,
Σύντομος 'Οδηγός, γ' ἔκδ., 'Αθῆναι 1970.
I.E.E. : 'Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. Α' (1971)
Matz : F.Matz, La Crète et la Grèce primitive, (1962)
Mycenae : A.J.B. Wace, Mycenae, an Archaeological History
and Guide (1949)
Π.Α.Ε. : Πρακτικά τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς Ἐται-
ρείας
Pendlebury : J.D.S. Pendlebury, The Archaeology of Crete
(1939)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όρισμοί και περιεχόμενο του μαθήματος.

Κατά την αρχαιότητα "ἀρχαιολογῶ" ἐσήμαινε "μιλῶ γιά πράγματα ἀρχαῖα ἢ λέω παλιές ἱστορίες" (Θουκυδ. 7, 69). Μέ τήν ἴδια περίπου ἔννοια χρησιμοποίησαν τή λέξη ὁ Πλάτων καί ὁ στωϊκός Κλεάνθης σέ κλασσικούς χρόνους, ὁ Διόδωρος Σικελιώτης καί ὁ Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς κατά τόν 1ο αἰ. π.Χ., ὁ Στράβων καί ἄλλοι. Ὁ Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς ἔγραφε "Ἀρχαιολογία τῶν Ρωμαίων", ὁ ἱστορικός Ἰώσηπος "Ἀρχαιολογία τῶν Ἰουδαίων".

Σέ νεώτερους χρόνους (ἀπό τό δεύτερο ἡμισυ τοῦ 18ου αἰῶνος καί ἐξῆς) ὁ ὅρος Ἀρχαιολογία πῆρε διαφορετικό - κατά καιρούς καί τόπους - καί εἰδικώτερο περιεχόμενο. Ὁ Ἰωάννης-Ἰωακείμ Winckelmann, γερμανός ἀρχαιολόγος πού ἐργάσθηκε στή Ρώμη καί δολοφονήθηκε τό 1768, ὑπῆρξε πρωτοπόρος στή μελέτη τῶν ἀρχαίων ἔργων Τέχνης καί ἀνήγαγε τήν Ἀρχαιολογία σέ ἐπιστήμη ἰδιαίτερη, περιωρισμένη πύσ πολύ στά μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος καί γενικώτερα στά ἔργα τῶν εἰκαστικῶν Τεχνῶν: τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς γλυπτικῆς καί τῆς ζωγραφικῆς, ἀλλά καί τῆς μικροτεχνίας, τῆς διακοσμητικῆς κ.λ.π. Μέ τήν ἔννοια αὐτή ἡ Ἀρχαιολογία ὀρίζεται ὡς Ἱστορία τῆς Τέχνης (Art History, Kunstgeschichte).

Στήν Ἀρχαιολογία πάντως περιλαμβάνονται καί ἄλλα μαθήματα Ἀρχαιολογίας, ὅπως ὁ Δημόσιος Βίος τῶν Ἀρχαίων καί ἡ Ἐπιγραφική, ὁ Ἰδρωτικὸς Βίος καί ἡ θρησκεία τῶν Ἀρχαίων, ἡ Νομισματική κ.λ.π.

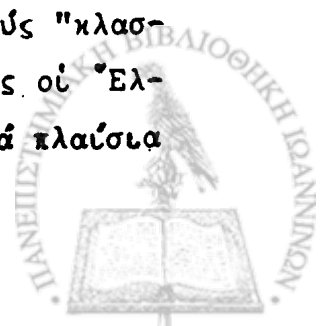
Χρονικά η 'Αρχαιολογία σήμερα αρχίζει από την Παλαιολιθική 'Εποχή. Τότε παρουσιάζονται τα πρώτα δημιουργήματα του ανθρώπου. Κατά τοῦτο διακρίνεται από τὶς φυσικές 'Επιστῆμες, πού ἐρευνοῦν τὰ ἔργα τῆς Φύσεως.

Εἰδικώτερα ἡ Κ λ α σ σ ι κ ῆ 'Αρχαιολογία θεωρητικά περι-
ορίζεται στους Κλασσικούς χρόνους. Γιά τήν 'Ελλάδα, κλασσικού χρό-
νοι κυρίως εἶναι ὁ πέμπτος καί ὁ τέταρτος αἰών π.Χ.. Δέν θά ἐπι-
χειρήσουμε νά δώσουμε τώρα τήν ἀπάντηση στό ἐρώτημα: τί εἶναι
"Κλασσικό" γενικά ἢ ποιά εἶναι τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τῆς
κλασσικῆς τέχνης. Τέτοια θεωρητική συζήτηση καί ὀρισμός τοῦ "Κλασ-
σικοῦ" προϋποθέτει τὰ "στοιχεῖα", πού θά διδαχθοῦν στήν ἐφετεχνή
σειρά μαθημάτων.

Γιά τὶς πρακτικές ἀνάγκες τοῦ ἐφετεχνοῦ μαθήματος μόνον πρέ-
πει νά σημειώσουμε ὅτι ἡ Κλασσική 'Αρχαιολογία εἶναι δυνατόν νά
ἀπλωθῆ ἢ νά περιορισθῆ χρονικά καί τοπικά. Αὐτό ἐξαρτᾶται ἀπό εἰ-
δικές συνθήκες. Κατευθυντήρια βάση ἐμεῖς θά ἔχουμε τό ἰδρυτικό
τοῦ Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων Νομοθετικό Διάταγμα ὑπ' ἀριθ. 746/
1970. 'Εκεῖ ὀρίζεται ὅτι ἡ μόνη ἔδρα Κλασσικῆς 'Αρχαιολογίας τῆς
Σχολῆς μας περιλαμβάνει "τήν 'Ιστορίαν τῆς 'Αρχιτεκτονικῆς, τῆς
Πλαστικῆς, τῆς Γραφικῆς κατά τε τοὺς προῖστορικούς καί ἱστορι-
κούς χρόνους, τῆς ἀρχαίας νομισματικῆς καί σφραγιδογλυφίας καί
τῆς ἐπιγραφικῆς.....". θά περιλάβουμε λοιπόν στό μάθημά μας καί
τήν Προῖστορικῆ 'Αρχαιολογία, πού ἀποτελεῖ τώρα χωριστό κλάδο
ἐρεύνης. Στή σύντομη αὐτή διαδρομή χιλιετηρίδων ὡς ποῦ θά φθάσου-
με θά ἐξαρτηθῆ ἀπό τὶς διδακτικές ἀνάγκες καί τὶς δυνατότητες
τοῦ προγράμματος. Κατ' ἀρχήν ὑποτίθεται ὅτι θά καλύψωμε καί τοὺς
ἐλληνιστικούς καί τοὺς ρωμαϊκούς χρόνους.

Τ ο π ι κ ᾶ ἐπίσης ἡ 'Αρχαιολογία εἶναι δυνατόν νά ἐννοη-
θῆ περισσότερο ἢ λιγώτερο ἀπλωμένη.

Κατ' ἀρχήν ἡ Κλασσική 'Αρχαιολογία περιορίζεται στους "κλασ-
σικούς" πολιτισμούς τῆς ἀρχαιότητος πού ἀνέπτυξαν κυρίως οἱ 'Ελ-
ληνες καί οἱ Ρωμαῖοι. Ἀργότερα ὁμως ἀναπτύχθηκε μέσα στά κλαῖσια

τοῦ μαθήματος τῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας τό ἐνδιαφέρον γιά τοὺς μεγάλους πολιτισμούς τῆς Αἰγύπτου καί τῆς Ἀνατολῆς, πού ἀποτελοῦν τώρα ἰδιαίτερους κλάδους τῆς Ἀρχαιολογίας, ὅπως καί ἡ Ἀρχαιολογία τῆς Κεντρικῆς, τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης κ.λ.π.

Σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες καί τίς δυνατότητές μας ἐμεῖς θά ἐκταθοῦμε κυρίως στοὺς τόπους τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος καί λιγώτερο στίς περιοχές τῆς Μεσογείου, ὅπου ἀναπτύχθηκε ὁ ἀρχαῖος ἑλληνορωμαϊκός πολιτισμός.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑΣ

		ΕΠΟΧΕΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣ	
ΟΛΥΚΑΙΝΟ	ΧΑΛΚΟΚΡΑΤΙΑ	Υετέρα Χαλκούρατια	1580 - 1100 π.Χ.	
		Μέση Χαλκούρατια	2000 / 1900 - 1580	
		Πρώιμη Χαλκούρατια	2800 / 2700 - 2000 / 1900	
	ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ	Νεωτέρα Νεολιθική	4000 - 2800 / 2700	
		Μέση Νεολιθική	5000 - 4000	
		Άρχαιότερα Νεολιθική	6000 - 5000	
		Προεραμεική	7000 - 6000	
	ΜΕΣΟΛΙΘΙΚΗ		8000 - 7000	
	ΠΛΕΙΣΤΟΚΑΙΝΟ	ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ	Νεωτέρα Παλαιολιθική	33000 - 8000
			Μέση Παλαιολιθική	100000 - 33000
Άρχαιότερα Παλαιολιθική			600000 (±) - 100000	

Σχέδιο 1. Διάγραμμα της Έλληνικής Προϊστορίας (Ι.Ε.Ε.).

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Προϊστορικές Έποχές είναι η Παλαιολιθική, η Νεολιθική, ή Έποχή του Χαλκού και η Πρώιμη Έποχή του Σιδήρου. Μέσα στην τελευταία παρουσιάζονται τα πρώτα ευρήματα με ελληνική γραφή και σημειώνουν την αρχή των ιστορικών χρόνων της Ελλάδος. Η αποκρυπτογράφηση της Μυκηναϊκής γραφής δεν άλλαξε ούσιωδώς τα πράγματα.

1. Παλαιολιθική Έποχή

Το αρχαιότερο έργο του ανθρώπου, που ξέρομε ως τώρα σε ελληνικό έδαφος, βρέθηκε στην περιοχή της Σιάτιστας, κοντά στο χωριό Παλαιόκαστρο, στον άνω ρου του Αλιάκμονος. Χρονολογείται πριν από 100.000 χρόνια περίπου, δηλαδή στο τέλος της Αρχαιότερης Παλαιολιθικής Έποχής (ιδέ σχέδιο 1). Μ' αυτό λοιπόν το εργαλείο αρχίζει η Ελληνική Προϊστορική Αρχαιολογία. Είναι ένας λίθινος πέλεκυς (χειροπέλεκυς, handaxe) σε σχήμα άμυγδαλού, δουλεμένος και στις δύο όψεις (διπρόσωπος) από τραχύτη λίθο πράσινωπό, μήκους 0,153 μ., πλάτους 0,10 μ. (είκ. I.E.E.σ.35). Τον βρήκε το καλοκαίρι του 1963 άγγλική αρχαιολογική αποστολή του Πανεπιστημίου του Καϊμπριτζ υπό τον E.S.Higgs. Ο πέλεκυς του Παλαιοκάστρου ανήκει σε τύπο όμοιο με ευρήματα στην τοποθεσία Σαιντ Άσελ στη Γαλλία, η όποία έδωσε το όνομά της στην περίοδο της Παλαιολιθικής Έποχής που μεταγλωττίζομε ελληνικά ως Άχελαία. Ο παλαιολιθικός πέλεκυς του Παλαιοκάστρου φυλάσσεται στο Μουσείο της Βεροίας.

Όλιγώτερο βέβαιη προέλευση έχουν άλλα δύο ευρήματα της

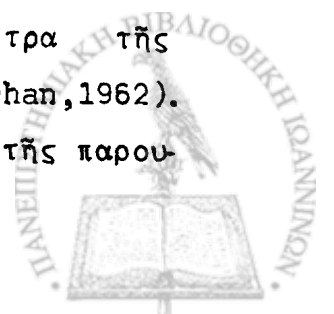
ΐδίας 'Αρχαιότερης Παλαιολιθικής Περιόδου, Ένας χειροπέλεκυς από τήν περιοχή τής Μεγαλοπόλεως καί Ένα έργαλεΐο από "τήν περιοχή τής Θεσσαλονίκης", πού βρΐσκεται τώρα στό Μουσείο του Μάντσεστερ.

Τής Μέσης Παλαιολιθικής Έποχής (100.000 Έως 40.000 χρόνια) ήλθαν στό φως εύρήματα στΐς όχθες του Θεσσαλικου Πηνειου κοντά στη Λάρισσα. Τά βρήκε τό 1958 γερμανική αρχαιολογική αποστολή υπό τον καθηγητή Βλαδΐμηρο Μιλόϋτσιτς. Είναι ξέστρα, φολΐδες, διπρόσωπες φυλλόσχημες αΐχμές κ.λ.π. (είκ.Ι.Ε.Ε., σ.38-39). Τά πλο πολλά καί πλο αξιόλογα ως τώρα εύρήματα τής έποχής αυτής προέρχονται από τήν κοιλάδα του Λούρου στην Ήπειρο. Είναι εύρήματα τής αποστολής του E.Higgs από τό 1962 καί έξής. Βρέθηκαν σέ δύο θέσεις: τον Κοκκινοπηλό καί τό 'Ασπροχάλικο, περίπου 50 χλμ. νοτίως των 'Ιωαννίνων, κοντά στό χωριό 'Αγιος Γεώργιος (όπου ή αρχή του ρωμαΐκου ύδραγωγείου τής Νικοπόλεως).

Στη θέση Κοκκινοπηλός, πού πήρε τό όνομα από έπιφανειακό στρώμα έρυθρογής, βρέθηκαν εκατοντάδες μικρολιθικά έργαλεΐα από άσβεστόλιθο. Έξ άλλου άνασκαφή στό κοντινό σπήλαιο ή άκριβέστερα καταφύγιο "'Ασπροχάλικο" έφερε στό φως πολλά έργαλεΐα. Ένα δείγμα από κάρβουνο σέ στρώμα τής έπιχώσεως του σπηλαίου χρονολογήθηκε μέ τή μέθοδο του ραδιενεργου άνθρακος 14 στό 37.900 π.Χ. περίπου. Είναι ή αρχαιότερη χρονολόγηση πού έχει έπιτευχθΐ, ως τώρα, μέ τΐς μεθόδους τής φυσικής, για εύρήματα από τό έλληνικό έδαφος. Αΐτή σημειώνει καί τό γνωστό τέλος τής παρουσίας του άνθρώπου στην περίοδο αΐτή τής Μέσης Παλαιολιθικής Έποχής.

'Εκτός από τΐς θέσεις "Κοκκινοπηλός" καί "'Ασπροχάλικο", τής ΐδίας Περιόδου εύρήματα ήλθαν στό φως καί από άλλες θέσεις μέ έρυθρογΐ, τής Ήπείρου, όπως καί τής Κερκύρας, τήν όποία έρεύνησε ό Κερκυραΐος προΐστορικός Αΐγ. Σορδΐνας. Νοτιώτερα, στη Δυτική Πελοπόννησο, από τό 1960 καί έξής βρέθηκαν εκατοντάδες έργαλεΐα κοντά στό κάστρο Χλεμούτσι καί σέ θέσεις από τή Λακκόπετρα τής 'Αχαΐας ως τό Κατάκωλο (J.Servais, 1960, A.Lerois - Gourhan, 1962).

'Από τήν πλευρά του Αΐγαίου τά αρχαιότερα λείψανα τής παρου-

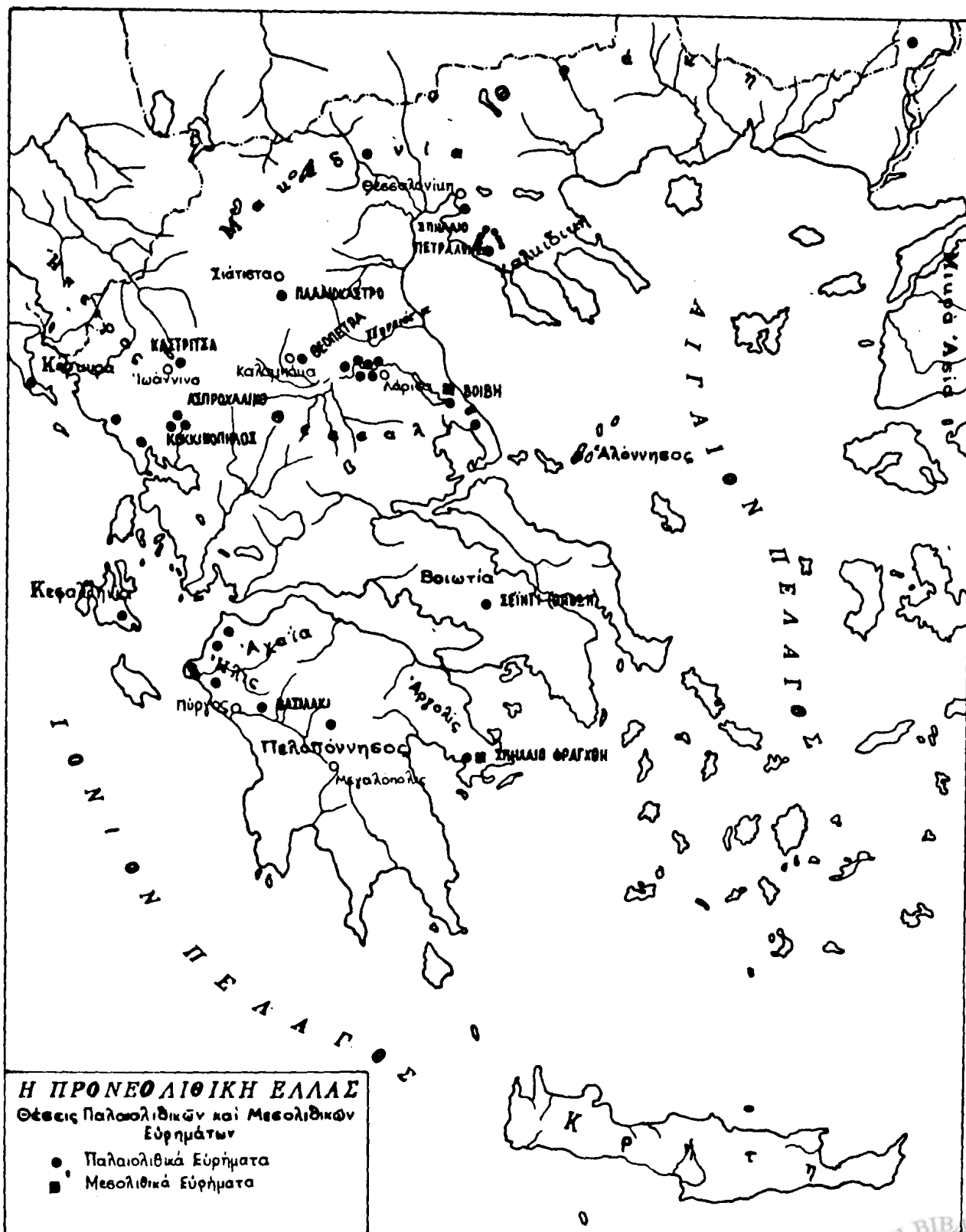
σίας του ανθρώπου βρέθηκαν από τον Δ. Θεοχάρη στο νησί 'Αλόνησος των Βορείων Σποράδων. Μοιάζουν προς τὰ εὐρήματα του Λούρου καὶ ἀνήκουν στήν Ἰδία Μέση Παλαιολιθική Περίοδο.

Τὰ προαναφερθέντα εὐρήματα εἶναι δημιουργήματα του "ἀνθρώπου του Νεάντερταλ", ὅπως ὀνομάζεται ὁ ἀνθρωπολογικός τύπος, πού πῆρε τό ὄνομα ἀπό τή θέση Neanderthal κοντά στό Ντούσσελντορφ τῆς Γερμανίας. Κρανίο μοναδικό στήν Ἑλλάδα του τύπου Νεάντερταλ βρέθηκε τό 1960 στό σπήλαιο τῶν Πετραλώνων τῆς Χαλκιδικῆς. Δημοσιεύθηκε πρῶτα ἀπό τόν καθηγητή Πέτρο Κόκκορο, του Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου καὶ φυλάσσεται μαζί μέ ἄλλα εὐρήματα τῆς Ἰδίας ἐποχῆς. Ὁ ἄνθρωπος Νεάντερταλ ἢ "παλαιός ἄνθρωπος" πολιτιστικά εἶναι ἀκόμη "σπηλαιοδίαιτος", "συλλέκτης τῆς τροφῆς" (food gatherer) καὶ κυνηγός (hunter). Δέν ἔχει ἀκόμα μόνιμη ἀγροτική ἐγκατάσταση.

Κατά τή Νεώτερη Παλαιολιθική Ἐποχή (33.000 - 8.000 π.Χ.) τόν ἄνθρωπο του Νεάντερταλ διαδέχεται ὁ Homo Sapiens, ὁ "Ἐμφρων ἢ "σύγχρονος ἄνθρωπος". Ἀρχαιολογικά ἐξεταζόμενος ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἐμφανίζεται πρῶτα μέ τίς "λεπίδες", πού κατασκεύαζε ἀπό πέτρες ἢ ὄστᾶ (εἰκ. I.E.E., σ. 44). Μέ τίς λεπίδες ἐξώπλιζε ποικίλα ἐργαλεῖα καὶ ὄπλα. Μέ ὄστίνες βελόνες ἄρχισε νά συρράφει δέρματα. Μέ τὰ νέα ἐργαλεῖα του διακοσμεῖ καὶ κάνει τὰ πρῶτα ἔργα τέχνης (εἰκ. I.E.E., σ. 43 - 45). Στήν Ἑλλάδα ἦλθαν στό φῶς τό 1941 εὐρήματα αὐτῆς τῆς Νεώτερης Παλαιολιθικῆς Ἐποχῆς ἀπό τό σπήλαιο "Σέϊντί" κοντά στήν Ἀλίαρτο τῆς Κωπαΐδος. Χρονολογοῦνται περί τό 12000 π.Χ. Σύγχρονα ἢ λίγο νεώτερα εἶναι μερικά ἀπό τὰ εὐρήματα τῶν θέσεων πού ἀναφέραμε, τῆς Θεσσαλίας καὶ μάλιστα τῆς Ἡπείρου. Ὁ Κοκκινοπηλός καὶ οἱ γειτονικές θέσεις του Ἀσπροχάλκου καὶ τῆς Καστρίτσας παρουσιάζουν μοναδική - γιά τήν ἀφθονία, τήν ἀρχαιότητα καὶ τή συνέχεια - συλλογή εὐρημάτων ἀπό τή Μέση ὡς τό τέλος τῆς Νεώτερης Παλαιολιθικῆς Ἐποχῆς. Φυλάσσονται στό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο τῶν Ἰωαννίνων καὶ στό Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων.

Μέσα στή χιλιετηρίδα τῆς λεγομένης Μεσολιθικῆς Περιόδου με-

Σχέδιο 2. 'Η Προνεολιθική 'Ελλάς (Ι.Ε.Ε.).

ταξύ 8000 - 7000 π.Χ. τελειώνει, φαίνεται, ή Παλαιολιθική και αρχίζει ή Νεολιθική Έποχή. Στο διάστημα αυτό ο άνθρωπος, στην Ανατολή πρώτα, γίνεται "παραγωγός". Δεν αρκεύται πλέον να συλλέγει και να θηρεύει, αλλά αρχίζει και να "παράγει" την τροφή του και να εξημερώνει ζώα, πρώτο τό σκύλο. Τό κλίμα στη Μεσόγειο αλλάζει ριζικά. Οί παγετώνες υποχωρούν προς τούς πόλους. "Ήλιο κλίμα επικρατεί και σ' αυτό δεν ζούν πλέον τά μεγάλα ζώα (όπως τά μαμούθ, οί τριχωτού ρινόκεροι, οί τάρανδοι κ.λ.π.), αλλά τά μικρά και ταχύτερα ζώα του δάσους, όπου ο άνθρωπος θηρεύει μεγάλο μέρος της τροφής του με νέα όπλα μικρολιθικά.

Της πολιτιστικής αυτής φάσεως της Μεσολιθικής Έποχής εύρήματα στην Ελλάδα έχουμε πιθανώς από τό σπήλαιο Φράγχθη της Έρμιονίδος (είκ. Ι.Ε.Ε., σ.46). Έκευ εύρέθη και ο αρχαιότερος σκελετός νεκρού, άκέραιος, με τά σκέλη συνεσταλμένα και τά χέρια μπροστά στό στήθος (είκ. Ι.Ε.Ε., σ.47), άκτέριστος. Χρονολογήθηκε πριν από τό 7500 π.Χ. Από τά άλλα εύρήματα του παραθαλασσίου αυτού σπηλαίου βεβαιώνεται μιá βαθμιαία άλλαγή της ζωής από τη θηρευτική προς την άλιευτική. Στο δεύτερο ήμισυ της Μεσολιθικής Έποχής έμφανίζεται επίσης ο όψιανός (λίθος) και γενικεύεται ή χρήση του στην άκόλουθη Νεολιθική Έποχή. Τά μικρολιθικά όπλα βελτιώνονται, όπως δείχνει π.χ. αίχμη βέλους από πυριτόλιθο, με "μύσχο" (είκ. Ι.Ε.Ε., σ.47).

2. Νεολιθική Έποχή

Κύριο χαρακτηριστικό της νέας έποχής είναι, όπως είπαμε, ότι ο άνθρωπος δεν αρκεύται πλέον μόνο να συλλέγει την τροφή του και να θηρεύει, αλλά "παράγει". Αυτό προϋποθέτει έγκατάλειψη του τρόπου ζωής του πλάνητος και του νομάδος, και πρώτη μόνιμη έγκατάσταση με οικόσιτα ζώα και καλλιέργεια της γής. Η νέα ζωή φέρνει και τη νέα φάση της τέχνης. Τά έργαλετα προσαρμόζονται στις νέες ανάγκες. Ο λίθος λειαίνεται και δεν άργούν να φανούν τά χειροποίητα πήλινα άγγετα. Τά κύρια χαρακτηριστικά πάντως της έποχής είναι : μόνιμος συνουκισμός, γεωργία και κτηνοτροφία. Νεολιθική

ονομάζουμε τήν ἐποχή μόνο συμβατικά, ἐπειδή ἔχει καθιερωθῆ.

Ἡ ζωή ἄλλαξε κυρίως γιατί ἄλλαξε τό κλίμα. Ἡ ἀλλαγή πάντως πρωτοπαρουσιάστηκε, ὅπως πιστεύεται, στήν Ἀνατολή. Καί αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ κύριος παράγων τῆς πολιτιστικῆς ἀλλαγῆς, ὄχι ἡ φύση. "Εὐφορος ἡμισέληνος" λέγεται (ἀπό τό σχῆμα της) ἡ περιοχή τῆς Μέσης Ἀνατολῆς ὅπου παρατηρεῖται πρῶτα ἡ νέα παραγωγική καί πολιτιστική φάση. Περιλαμβάνει τίς ὑπώρειες τοῦ Ζάγρου στό Ἰράκ, τήν περιοχή τῶν πηγῶν τοῦ Τύγρη καί τοῦ Εὐφράτη καί, πρὸς Νότον, ὡς τήν Παλαιστίνη. Ἐκεῖ ἡ ὄαση τῆς Ἱερικοῦς, 230 μ. ὑπό τήν ἐπιφάνεια τῆς Μεσογείου, παρουσιάζει μερικά ἀπό τά ἀρχαιότερα φαινόμενα τῆς νέας ἐποχῆς, περὶ τό 9000 π.Χ. Ἡ νέα ἐποχή ὀλοκληρώνεται στήν Ἱερικῶ περὶ τό 7000 π.Χ., μέ πόλη 2.000 κατοίκων περίπου, μέ ἱερά καί ἄλλα κτήρια, μέ τεύχη καί πύργους. Ἀκόμη ὅμως ἡ περίοδος αὐτή τῆς Νεολιθικῆς Ἐποχῆς εἶναι "προκεραμεική" ἢ "ἀκεραμεική", ὅπως λέγεται. Στήν Ἰδία περίοδο ἀνήκει στρώμα τοῦ συνοικισμοῦ Χατσιλάρ τῆς Μ. Ἀσίας κ.ἄ.

Ἐτσι πρωτοπαρουσιάζεται καί στήν Ἑλλάδα ἡ Νεολιθική Ἐποχή, ὡς "ἀ κ ε ρ α μ ε ι κ ῆ". Πῶς ἀπλώθηκε ἡ νέα πολιτιστική φάση (ἀπό τόπο σέ τόπο;) εἶναι μεγάλο θέμα πού συζητεῖται πολύ. Δέν εἶναι ἀπαραίτητο πάντως νά φαντασθοῦμε εἰσβολές, κατακτήσεις, μεταναστεύσεις, ἀποικίες καί ἄλλα ὅμοια ἱστορικά φαινόμενα, πού μᾶς εἶναι γνωστά ἀπό νεωτέρους χρόνους.

Στή Θεσσαλία ἐρευνήθηκαν (1956 καί ἐξῆς) ἀπό τόν Βλ. Μιλῶτς καί τό Δημ. Θεοχάρη ἀρχαιολογικοῦ τόποι μέ στρώματα τῆς "προκεραμεικῆς" ἐποχῆς. Οἱ σπουδαιότεροι εἶναι: ἡ Ἀργισσα καί ἡ Σουφλί Μαγούλα κοντά στή Λάρισα καί τό Σέσκλο κοντά στό Βόλο. Νοτιώτερα, στήν Πελοπόννησο, τό προκεραμεικό στρώμα τοῦ Φράγχθι χρονολογήθηκε μέ τή μέθοδο τοῦ ραδιενεργοῦ ἀνθρακος 14 περὶ τό 6.000 π.Χ. καί στήν Κνωσσό τό ἀντίστοιχο στρώμα ἀνάγεται σέ χρόνους ἀκόμα παλαιότερους, μέσα στήν 7η χιλιετηρίδα.

Ἡ Ἀρχαιότερη Νεολιθική Περίοδος (πού ἀκολουθεῖ τήν "ἀκεραμεική") συμπύπτει περίπου μέ τήν

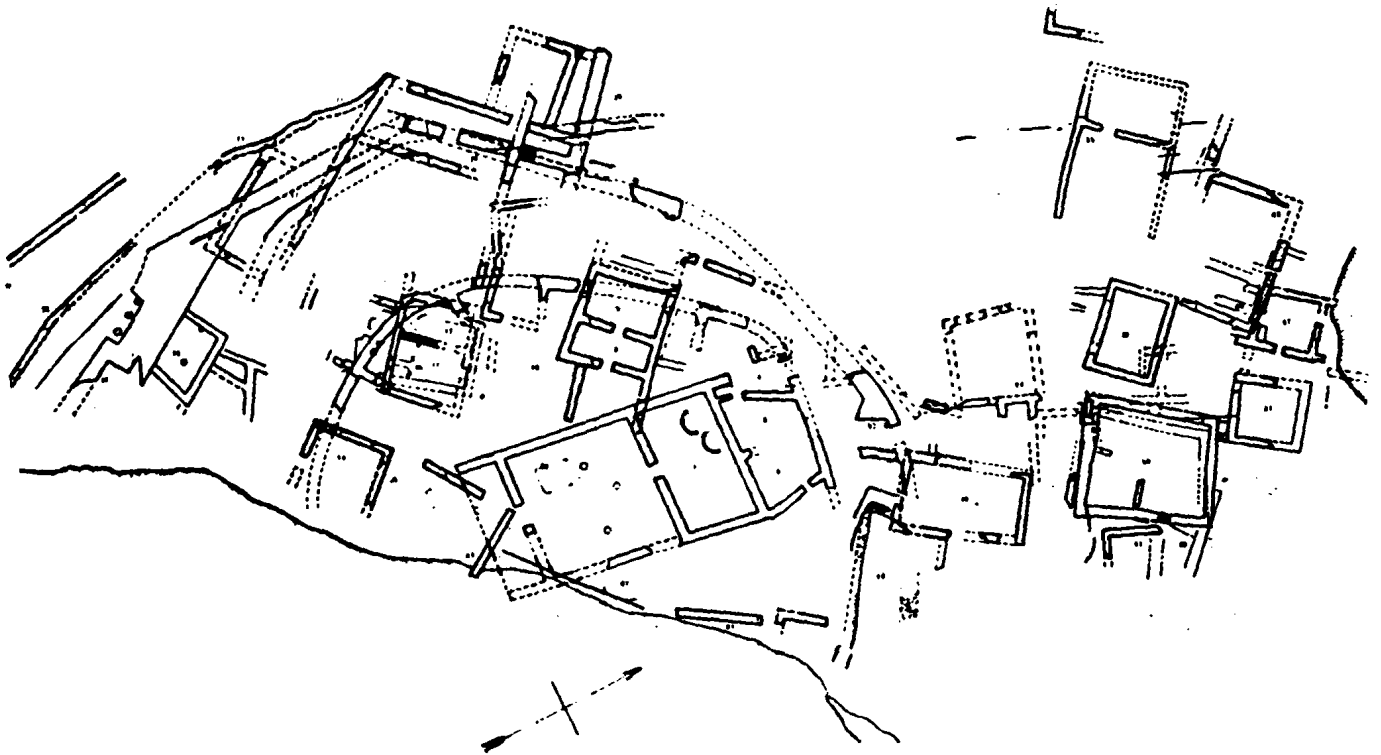
βη χιλιετηρίδα π.Χ. Έδώ πρέπει νά τονισθῆ εἰσαγωγικά ἡ σημασία καί ἡ σπουδαιότητα, πού ἔχουν τά "ὄστρακα", δηλαδή τά κεραμιδοκόμενα, γιά τήν ἀρχαιολογική ἔρευνα. Όλα τά ἄλλα ὑλικά, πού χρησιμοποίησε ὁ ἄνθρωπος, φθείρονται, μετακινοῦνται ἢ καταστρέφονται. Τά δέρματα, τά ὑφάσματα, τό ξύλο κ.ο.κ. φθείρονται, καίονται κ.λ.π. Τό μάρμαρο, ἡ πέτρα γενικά, γίνεται ἄμμος ἢ ἀσβέστης. Τά μέταλλα: ξαναχύνονται τά πολύτιμα (χρυσός, ἄργυρος), φθείρονται ἄλλα (χαλκός, σίδηρος). Μόνον τά ὄστρακα μένουν ἀναλλοίωτα ἐπί τόπου. Σπάξουν, ἀλλά ἔτσι πολλαπλασιάζονται, δέν χάνονται γιά τήν ἔρευνα. Κατά κανόνα μένουν στόν τόπο ἐπί χιλιετηρίδες. Γι' αὐτό ἀπό τήν Ἀρχαιότερη Νεολιθική Ἐποχή καί ἐξῆς τά ὄστρακα, μάλιστα γιά τίς προϊστορικές περιόδους, εἶναι οἱ πολύτιμες μαρτυρίες, πού βοήθησαν στή μελέτη τῆς Προϊστορίας, κυρίως, ἀλλά καί τῶν ἱστορικῶν περιόδων.

Εἰσαγωγικά ἐπίσης πρέπει νά σημειώσουμε τή σπουδαιότητα τῶν τεχνητῶν γηλόφων, πού λέγονται "μαγοῦλες" στή Θεσσαλία, "τοῦμπες" στή Μακεδονία. Τό διακριτικό σχῆμα τους προσήλκυσε τήν ἔρευνα. Ἐξ ἄλλου εἶναι συχνά κοινόχρηστοι χώροι καί αὐτό εὐκολύνει τήν ἀνασκαφή. Σχηματίσθησαν μέσα στούς αἰῶνες. Ἀρχικά οἱ ἄνθρωποι σχημάτισαν μέ "φορητό" χῶμα ἓνα ἔξαρμα στόν κάμπο, γιά νά χτίσουν ἐκεῖ τά σπίτια τους, νά τά ὀχυρώσουν μέ τάφρο ἕως καί περίβολο τεύχους κι' ἔτσι νά ἀσφαλισθοῦν κάπως ἀπό ἄγρια ζῶα καί ἐχθρούς. Τά κατασκευάσματα αὐτά ἓνα - ἓνα ἢ γιά κάποιο λόγο ὄλα μαζί καταστράφηκαν μέσα σέ λίγα ἢ πολλά χρόνια (ἀπό φωτιά, ἐχθρική ἐνέργεια ἢ ἀπό τό χρόνο). Τά οἰκοδομικά ὑλικά ἦταν: λίγη πέτρα, ξύλινοι πάσσαλοι, πολλή λάσπη μέ κλαδιά καί κονίαμα ἕως, ὅλα δηλαδή ὑλικά πού μένουν στόν τόπο ἄχρηστα μετά τήν καταστροφή, ἐνῶ νέα ὑλικά κουβαλήθηκαν γιά νά ξαναχτίσουν οἱ ἄνθρωποι σπίτια καί ὀχυρωτικό περίβολο ἢ στήν ἴδια χρονική περίοδο ἢ, μετά διακοπή, ἀργότερα. Όταν αὐτό γίνη πολλές φορές μέσα στούς αἰῶνες τό τεχνητό ὕψωμα ὄλο κι' ἀνεβαίνει ψηλότερα. Ἐτσι διαμορφώθηκαν οἱ μαγοῦλες ἢ τοῦμπες. Ὡστε, ἂν σκάψουμε μία "δοκιμαστική τομή" ἀπό τήν κορυφή τῆς τούμπας ὡς τή βάση της, θά συναντή -

σουμε πρώτα τό στρώμα τοῦ νεώτερου συνοικισμοῦ, ἔπειτα τοῦ παλαιότερου κ.ο.κ. ὡσπου' φθάνουμε, μέ ἢ χωρίς διακοπή, στούς νεολιθικούς χρόνους στά κατώτατα στρώματα τῶν τεχνητῶν αὐτῶν γηλόφων. Οἱ προϊστορικοί συνοικισμοί ξεχωρίζουν ἀπό τούς ταφικούς τύμβους τῆς Μακεδονίας, γιά τούς ὁποίους θά μιλήσουμε ἀργότερα, γιὰτί κατά κανόνα: 1) οἱ συνοικισμοί εἶναι μεγαλύτεροι, 2) εἶναι τραπεζοειδεῖς, ἐνῶ οἱ ταφικοί τύμβοι εἶναι κωνοειδεῖς, καί 3) τό χῶμα τους περιλαμβάνει λείψανα οἰκισμῶν καί διακρίνονται πολλά ὄστρακα, ἐνῶ τό χῶμα τῶν ταφικῶν τύμβων εἶναι κανονικά καθαρό (ἂν δέν συνέβη ν' ἀνοιχθῆ ὁ τάφος σέ προϋπάρχουσα προϊστορική τούμπα).

Ἡ Ἀρχαιότερη Νεολιθική Περίοδος ἀντιπροσωπεύεται μέ ὅλες τίς φάσεις της σέ συνοικισμούς τῆς Θεσσαλίας, ὅπως εἶναι τό Σέσκλο (σχέδιο 3), ἡ Ἀργίτσα, ἡ Ὀτζάκι Μαγούλα, τό Κεφαλόβρυσσο τῶν Τρικάλων, ἡ Νεσσωνίς I, ἡ Πύρασος καί ἡ Μαγουλίτσα τῆς Καρδίτσας. Ὁ πληθυσμός τῶν συνοικισμῶν ὑπολογίζεται σέ 150 ψυ-

Σχέδιο 3. Κάτοψη τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Σέσκλου (θεοχάρης).

χές περίπου (20 - 30 σπύτια). Τά σπύτια ήταν καλύβες μέ μήκος καί πλάτος 4 - 5 μ. καί ξύλινα υποστηρίγματα τῆς στέγης. Εἶχαν ἐστία μέσα καί ὀρύγματα γιά ἀποθήκευση. Οἱ ἀρχαιότεροι τοῦχοι ἦταν ἀπό πασσάλους, κλαδιά καί καλάμια πλεγμένα, ἀλειμμένα μέ πηλό. Ἡ στέγη ἦταν ἐπίσης κατασκευασμένη ἀπό ὁμοια φθαρτά ὑλικά. Σέ δεύτερη, νεώτερη φάση στό Σέσκλο καί ἄλλοῦ ὑπάρχουν καί σπύτια χτισμένα ἀπό ὠμές πλύνθους καί πασσαλόπηκτα καί λίθινα, ὅπου ὑπῆρχε πέτρα.

Τά ἐργαλεῦτα τῆς ἐποχῆς συνεχίζουν τήν παράδοση τῆς προηγούμενης μέ ἀσήμαντη ἐξέλιξη: λίθινες ἀξίνες, πεσσοῦ σφενδονῶν, λεπίδες γιά θεριστικά ἐργαλεῦτα, σφονδύλια γιά τήν ὕφανση, βελόνες καί ἄλλα ὀστέϊνα. Ἀλλά τό μέγαλο θέμα μελέτης τῆς Ἐποχῆς εἶναι πλεόν τά ἀγγεῦτα.

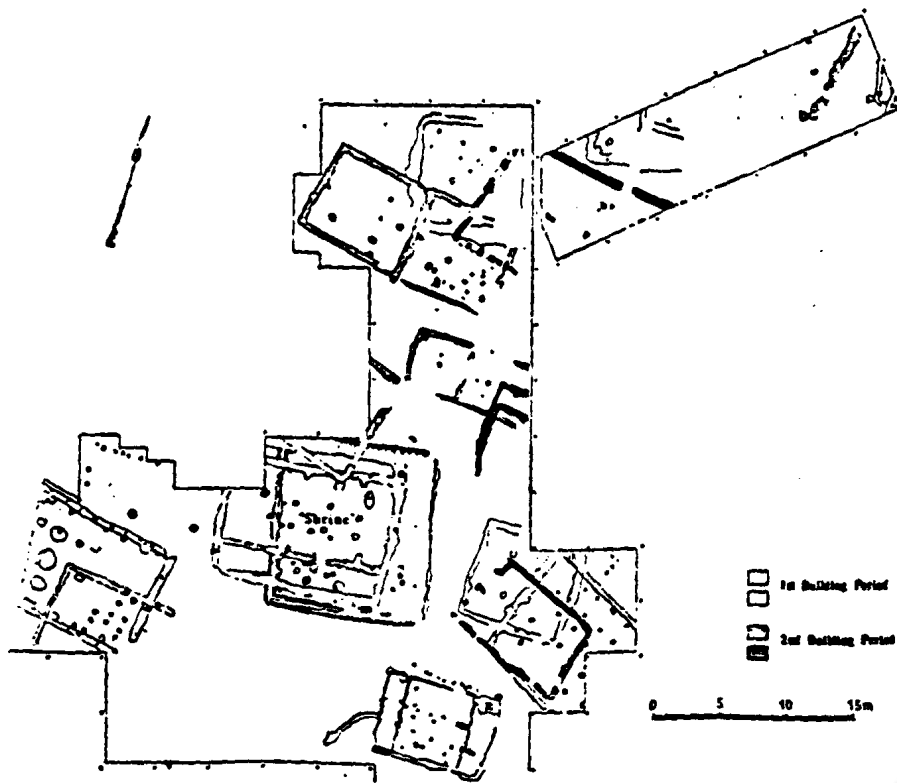
Ὁ ἄνθρωπος ἔπλασε πηλό γιά νά κατασκευάσῃ εἰδῶλια κ.λ.π. καί πρῖν ἀπό τή Νεολιθική Ἐποχή. Ἀλλά τώρα γιά πρώτη φορά παρουσιάζεται ἡ ἀνάγκη νά ἀποθηκεύσῃ σέ δοχεῦτα καί γι' αὐτό προσφέρονται τά πήλινα καλοφημένα ἀγγεῦτα. Τά πρῶτα ἀγγεῦτα ἦταν ἡμισφαιρικά, μέ τοιχώματα παχειά ἀπό πηλό ἀκάθαρτο καί εὐθραυστο.

Στήν πρώτη περίοδο τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς Ἐποχῆς ἔχουμε μονόχρωμα ἀγγεῦτα καστανά συνήθως, χωρίς βάσεις καί λαβές. Στήν ὠριμη περίοδο παρουσιάζονται καί ἀγγεῦτα μέ διάφορες ἀποχρώσεις, πηλό καθαρότερο, καλοφημένα καί μέ λεπτότερα τοιχώματα. Τά πρῶτα ζωγραφιστά ἀγγεῦτα ἔχουν τώρα ἡ ἀνοιχτόχρωμη διακόσμηση πάνω σέ σκοτεινό βάθος (light on dark, εἰκ. I.E.E., σ. 55) ἡ ἀντιστρόφως σκουρόχρωμη διακόσμηση πάνω σέ ἀνοιχτό βάθος (dark on light, εἰκ. I.E.E., σ. 65). Τά διακοσμητικά θέματα φαίνεται νά εἶναι παρμένα ἀπό τά ὑφάσματα. Σέ μιᾶ τρίτη φάση τῆς Ἰδίας Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς Περιόδου παρουσιάζονται καί στή Θεσσαλία καί στή Νέα Νικομήδεια τῆς Μακεδονίας καί στήν Ἡπειρο, Λευκάδα κ.λ.π. χονδροειδέστερα ἀγγεῦτα μέ ἐμπύεστη ἡ χαρακτηριστή διακόσμηση, Ἡ περιοχή τοῦ Σέσκλου κράτησε τήν καλή παράδοση τῶν γραπτῶν ἀγγείων, πού συνεχίζεται καί στή Μέση Νεολιθική Περίοδο.

Ἐντυπωσιακά εἶναι τὰ εἰδῶλια τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς Περιόδου. Κατὰ κανόνα εἶναι πῆλινες γυναικεῖες μορφές "στεατοπυγικοῦ" τύπου, δέν λείπουν ὅμως καί οἱ ἀνδρικές. Ξεχωρίζουν ἀπό τό σφηνοεῖδές γένι (εἰκ. I.E.E., σ. 59). Μοναδικό ἀκέραιο σχεδόν εἰδῶλιο γυναικός ἀπό τή Νέα Νικομήδεια φυλάσσεται στό Μουσεῖο τῆς Βεροῦας (εἰκ. I.E.E., σ.57). Κομματιαστά σώζονται ἄλλα εἰδῶλια ἀπό τή Θεσσαλία καί ἄλλοῦ. Ξεχωρίζει γιά τήν ποιότητά του τμήμα πηλίνου γυναικείου εἰδωλίου ἀπό τήν Ὀτζάκι Μαγούλα στό Μουσεῖο τοῦ Βόλου (εἰκ. I.E.E., σ.59). Χαρακτηριστικά τῆς Ἐποχῆς εἶναι τὰ μάτια τῶν εἰδωλίων, πού δηλώνονται σάν μιὰ σχισμή κόκκου τοῦ καφέ (coffee-bean eyes, εἰκόνες I.E.E., σ.57, 59, 62, 80). Ἀπό τὰ σπανιώτερα ἔργα τῆς μικρογλυπτικῆς ἀναφέρουμε βατράχους ἀπό τή Νέα Νικομήδεια καί σφραγίδες ἀπό περισσότερους τόπους (εἰκ. I.E.E., σ.56).

Ὅλα τὰ εὐρήματα προέρχονται ἀπό σπύτια. Οἱ λίγοι γνωστοί τάφοι τῆς Ἐποχῆς ἦταν ἀκτέριστοι καί ναοί δέν βεβαιώθηκαν. Σπύτια ξέρουμε κυρίως ἀπό τή Νέα Νικομήδεια ὅπου ἡ ἀνασκαφή δέν περιορίσθηκε μόνον σέ τομές δοκιμαστικές, ἀλλά ἀπλώθηκε σέ σημαντική ἔκταση, ὥστε ν'ἀποκαλυφθῆ ὁλόκληρο συγκρότημα κτηρίων, ὄχυρω-

Σχέδιο 4. Κάτοψη τοῦ συνοικισμοῦ τῆς Νέας Νικομήδειας.

τικός περίβολος μέ τάφρο κ.λ.π. (σχέδιο 4). Ἡ κάτοψη τῶν σπιτιῶν εἶναι εὐθύγραμμη, σχεδόν τετράγωνη (πλευρά ἀπό 8 μ. ὡς 12 μ.). Μέσα καί ἀνάμεσα στά σπίτια γίνεται καί ἡ ταφή. Σ' ἓνα τάφο, ἀπλό ὄρυγμα, βρέθηκε μάννα μέ δύο παιδιά (Vermeule, pl. I). Ἐκτός ἀπό τούς τόπους τῆς Βορείου Ἑλλάδος, πού ἀναφέραμε ἤδη, εὐρήματα τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς Περιόδου, ἔχουμε ἀπό τήν Ἀκρόπολη καί τήν Ἀγορά τῶν Ἀθηνῶν, ἀπό τή Νέα Μάκρη κοντά στό Μαραθῶνα, ἀπό τόν Ὀρχομενό τῆς Βοιωτίας, ἀπό τή Χαϊρώνεια καί τήν Ἐλάτεια, ἀπό τήν Κόρινθο, τή Νεμέα, τή Λέρνα καί στό σπήλαιο Φράγχθη.

Ἡ Μέση Νεολιθική Περίοδος (5000 - 4000 π.Χ.) χαρακτηρίζεται κυρίως ἀπό τό λεγόμενο "πολιτισμό τοῦ Σέσκλου", τόν ὅποιο μελέτησε πρῶτος ὁ ἀείμνηστος Χρῆστος Τσουντας (Αἰ Προϊστορικά Ἀκροπόλεις τοῦ Διμηνίου καί τοῦ Σέσκλου, Ἀθῆναι 1908). Νεώτερες ἔρευνες στή Θεσσαλία (Wace καί Thompson, Vl. Milojcic) καί ἐπανεξέταση τοῦ Σέσκλου (Δημ. Θεοχάρης), χωρίς νά ἀναιρέσουν τίς βάσεις πού εἶχε θέσει ὁ Τσουντας, συμπλήρωσαν κυρίως τίς γνώσεις μας γιά τίς περιόδους πρὶν ἀπό τόν "πολιτισμό τοῦ Σέσκλου". Ἐξ ἄλλου οἱ νεώτερες μέθοδοι τῆς φυσικῆς γιά τή χρονολόγηση ἔδωσαν ἀπόλυτες χρονολογίες, ἐνῶ ὁ Τσουντας ἔδωσε τήν εἰκόνα τῆς διαδοχῆς τῶν ρυθμῶν μόνο μέ τίς ἀκριβέστατες στρωματογραφικές παρατηρήσεις του καί μέ τή διάκριση τῶν τεχνοτροπιῶν.

Σήμερα πάντως γνωρίζομε ὅτι μετά τήν ὀπισθοχώρηση τῶν γραπτῶν ἀγγείων κατά τήν "εἰσβολή" τῶν ἐγχαράκτων, ξαναθύζουν οἱ ρυθμοί τῶν γραπτῶν ἀγγείων καί, μέ κέντρο τήν περιοχή τοῦ Σέσκλου, ἀπλώνονται πάλι σ' ὅλη τή Θεσσαλία καί στήν ἄλλη Ἑλλάδα (εἰκόνας I.E.E., σ.64 -65). Τά σπίτια στό Σέσκλο ἔχουν τώρα λιθόκτιστη κρηπίδα ὡς 1 μ. περίπου καί εἶναι κτισμένα μέ ὠμές πλίνθους στήν ἀνωδομή. Εἶναι ὀρθογώνια δωμάτια γύρω σέ μιὰ αὐλή, μέ περάσματα ἀνάμεσα. Ξεχωρίζουν στό κέντρο ἓνα συνθετώτερο κτήριο σέ τύπο "μεγάρου" καί ἓνα μέ ἐσωτερικές ἀντηρίδες, πού στήριζαν

Ίσως δεύτερο ὄροφο. Ὀχυρωτικός περίβολος προστάτευε τό συνοικισμό ἀπό τήν προσιτή πλευρά τοῦ λόφου (ἀναπαράσταση Ι.Ε.Ε., σ.61). Τήν πύλη τῆς εἰσόδου ἀσφάλιζαν πύργοι καί λαβυρινθοειδῆς στενός διάδρομος. Περίπου 300 ψυχές ὑπολογίζεται ὅτι μπορούσαν νά ζήσουν στήν ἀκρόπολη τοῦ Σέσκλου, ὁ πληθυσμός ὅμως μεγάλωνε σέ ὦρα κινδύνου τῆς περιοχῆς. Πυρκαϊά - ὕστερα ἀπό σεισμό ἔσως - κατέστρεψε τό Σέσκλο πρῖν ἀπό τό τέλος τῆς Μέσης Νεολιθικῆς Περιόδου καί γιά πολλά χρόνια, φαίνεται, ἐρήμαξε, ὥσπου ξαναζῆ ὕστερα ἀπό 500 χρόνια περίπου, στήν ὠριμη φάση τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς Περιόδου.

Τά πήλινα εἰδώλια τῆς Μέσης Περιόδου συνεχίζουν τήν παράδοση τῆς προηγούμενης, τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς, μέ ἐξέλιξη πρὸς τό νατουραλισμό. Τώρα εἶναι συχνότερα τά ἔνθρονα ἀνδρικό εἰδώλια (εἰκ. Ι.Ε.Ε., σ.81) καί τά στολισμένα μέ γραπτή διακόσμηση. Παρουσιάζονται τώρα γυναικεῖα εἰδώλια "κουροτρόφου", δηλαδή μητέρας μέ βρέφος στήν ἀγκαλιά (εἰκ. Ι.Ε.Ε., σ.85). Σπανιώτερα εἶναι τά εἰδώλια ζώων. Μοναδικό πήλινο ὁμοίωμα σπιτιοῦ ἀπό τήν Κραννῶνα εἶναι διδακτικό γιά τή μορφή τῆς στέγης, τοῦ ὀπιού κ.λ.π. (εἰκ. Ι.Ε.Ε., σ.63). Συχνότερες εἶναι λίθινες σφραγίδες μέ σχέδια μαιανδροειδῆ ἢ σταυρόσχημα.

Ἐπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι οἱ ἄνθρωποι γνωρίζουν ἤδη τά μέταλλα, τό χαλκό πού ἤλθε πιθανώτατα ἀπό τήν Ἀνατολή, γιατί πήλινα ἀγγεῖα ἔχουν σχῆμα καί χρῶμα ἐπηρεασμένα ἀπό χάλκινα ἀγγεῖα, πού πάντως δέν εὑρέθησαν σέ στρώματα αὐτῆς τῆς Ἐποχῆς στήν Ἑλλάδα.

Ἀνάλογη μέ τόν "πολιτισμό τοῦ Σέσκλου" ἦταν ἡ πολιτιστική φάση τῆς Περιόδου αὐτῆς καί σέ ἄλλους συνοικισμούς τῆς Θεσσαλίας ὅπως τό Τσαγκλί πού μελέτησαν Ἀγγλοι (A. Wace), ἡ Ὀτζάκι Μαγούλα, πού ἀνέσκαψαν καί δημοσίευσαν Γερμανοί (Vl. Milojevic). Κοινό χαρακτηριστικό ἀξιόλογο εἶναι οἱ μικρές πόλεις, ὄχι ἀστῶν βέβαια, ἀλλ' ὅπωςδήποτε ὀργανωμένες κοινωνίες πέραν τῆς πατριῶς, μέ εἰδικά ἐπαγγέλματα ὅπως οἱ ἀγγειοπλάσται π.χ.

Νοτιώτερα, στήν Πελοπόννησο, παρατηρεῖται ἐνωρίτερα ἀπό τή Θεσσαλία ἡ μετάβαση πρὸς τή Νεώτερη Νεολιθική Περίοδο, τήν ὁποία

θά περιγράψουμε σύντομα ἐν συνεχείᾳ.

Ἡ Νεώτερη Νεολιθικὴ Περίοδος εἶναι δύσκολο νὰ ξεχωρίσῃ "μέ τὸ μαχαίρι" ἀπὸ τὴς προηγούμενες φάσεις τοῦ πολιτισμοῦ. Πολυτιστικά στοιχεῖα τῶν προηγούμενων περιόδων διατηροῦνται, νέα στοιχεῖα δὲν μεταβάλλουν ἀμέσως τὸν χαρακτήρα τοῦ πολιτισμοῦ πέρα γιὰ πέρα. Συμβατικά πάντως τοποθετοῦμε τὴν ἀρχὴ τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς Περιόδου περὶ τὸ 4000 π.Χ. καὶ τὸ τέλος τῆς 2800 - 2700 π.Χ. κατὰ τόπους.

Ὅπως ὀνομάζομε "πολιτισμὸ τοῦ Σέσκλου" τὴν ὄριμη φάση τῆς Μέσης Νεολιθικῆς Περιόδου, ἔτσι ὀνομάζομε καὶ τώρα τὴν ὄριμη φάση τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς Περιόδου "πολιτισμὸ τοῦ Διμηνιοῦ", ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο συνοικισμό τῆς Θεσσαλίας, ἀνάμεσα στὸ Σέσκλο καὶ στὸ Βόλο. Ἀλλά, ἐνῶ ὁ μέγας ἐρευνητὴς τῶν δύο συνοικισμῶν Χρήστος Τσούντας εἶχε διαπιστώσει ὀρθὰ τὴ διαδοχὴ τῶν δύο πολιτισμῶν, δὲν εἶχε ὑποπτεῦθῃ τὸ χρονικὸ διάστημα αἰῶνων, ποὺ πέρασαν ἀνάμεσα στὴς δύο ὄριμες φάσεις τῶν πολιτισμῶν αὐτῶν. Ἐτσι ἡ χτυπητὴ διαφορὰ, ἀνάμεσα στὴς τεχνοτροπίες τῶν ἀγγείων κυρίως, φάνηκε σὰν σημάδι ἀπότομης μεταβολῆς ἀπὸ ἐχθρικὴ εἰσβολή, ἐνῶ νεώτερες ἔρευνες δείχνουν μιὰ ὁμαλῶτερη μέσα στοὺς αἰῶνες ἐξέλιξη ὥσπου νὰ φθάσουμε στὸ "ρυθμὸ τοῦ Διμηνιοῦ". Τὴν Προ-Διμηνιακὴ φάση ὀνομάζομε "Τσαγκλί" ἢ "Ἀράπη", ἀπὸ ὁμώνυμους συνοικισμούς.

Ὁ ἀγγειογραφικὸς ρυθμὸς "Διμήνι" χαρακτηρίζεται ἀπὸ συνδυασμοὺς μαϊάνδρου καὶ σπείρας σὲ μᾶλλον σκοτεινόχρωμη (εἰκόνες I. E. E., σ. 72-73) ἢ σὲ χαρακτὴ διακόσμηση. Ἀλλά δὲν εἶναι ἄμεσος οὔτε ἀποκλειστικὸς διάδοχος τῆς ζωρόχρωμης διακοσμῆσεως τῆς προηγούμενης Περιόδου. Κατὰ τόπους παρουσιάζονται προηγουμένως ἢ παράλληλα ἢ καὶ μεταγενεστέρως, πάντως μέσα στὴν ἴδια περίοδο, διαφοροὶ διακοσμητικοὶ ρυθμοί. Παλαιότερα οἱ ἐρευνηταὶ ἀναζητοῦσαν κάθε φορὰ καὶ ἓνα τόπο προελεύσεως γιὰ τὰ ἐπὶ μέρους θέματα (σπεῦρα, μαϊάνδρος) ἢ γενικώτερα τὴς τεχνοτροπίες. Πότε ὁ Βορρᾶς καὶ πότε ἡ Ἀνατολή θεωρεῖται ἀκόμη ἀπὸ πολλοὺς ἡ πηγὴ τῶν εἰσβολέων. Τελευταῖα ὁμως πληθαίνουν οἱ ἐνδείξεις καὶ οἱ ἐρευνηταὶ ἀποκλί-

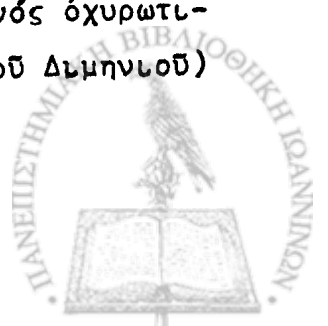
νουν ὑπέρ τῆς συνεχείας τῆς ἐξελεύξεως μέσα στό θεσσαλικό καί γενικώτερα τόν Ἑλληνικό χῶρο, παρά τίς ἀναμφισβήτητες μερικώτερες, περιωρισμένες καί παροδικές ἐπιδράσεις ἀπό Βορρᾶ καί Ἀνατολή.

Γιά τή μελέτη τῶν σχετικῶν προβλημάτων κατά τήν ἐποχή αὐτή ἀποκοτοῦν καίρια θέση: α) ὁ χῶρος τῆς Βορείου Ἑλλάδος (Θράκη, Μακεδονία, Ἡπειρος) καί β) τά νησιά τοῦ Αἰγαίου. Ἀτυχῶς εἶναι ἀκόμα πολύ περιωρισμένη ἡ ἔρευνα καί στούς δύο αὐτούς ἐνδιαμέσους χώρους, ὅπου μόνον τελευταίως ἄρχισε συστηματική ἀνασκαφή καί μελέτη νεολιθικῶν συνοικισμῶν (Νέα Νικομήδεια, Ντικιλί-Τάς, Φωτολεῦβος = Σιταγρού στό Βορρᾶ, Ἐμποριό Χίου, Σάμος, Σάλλαγγος στό Αἰγαῖο).

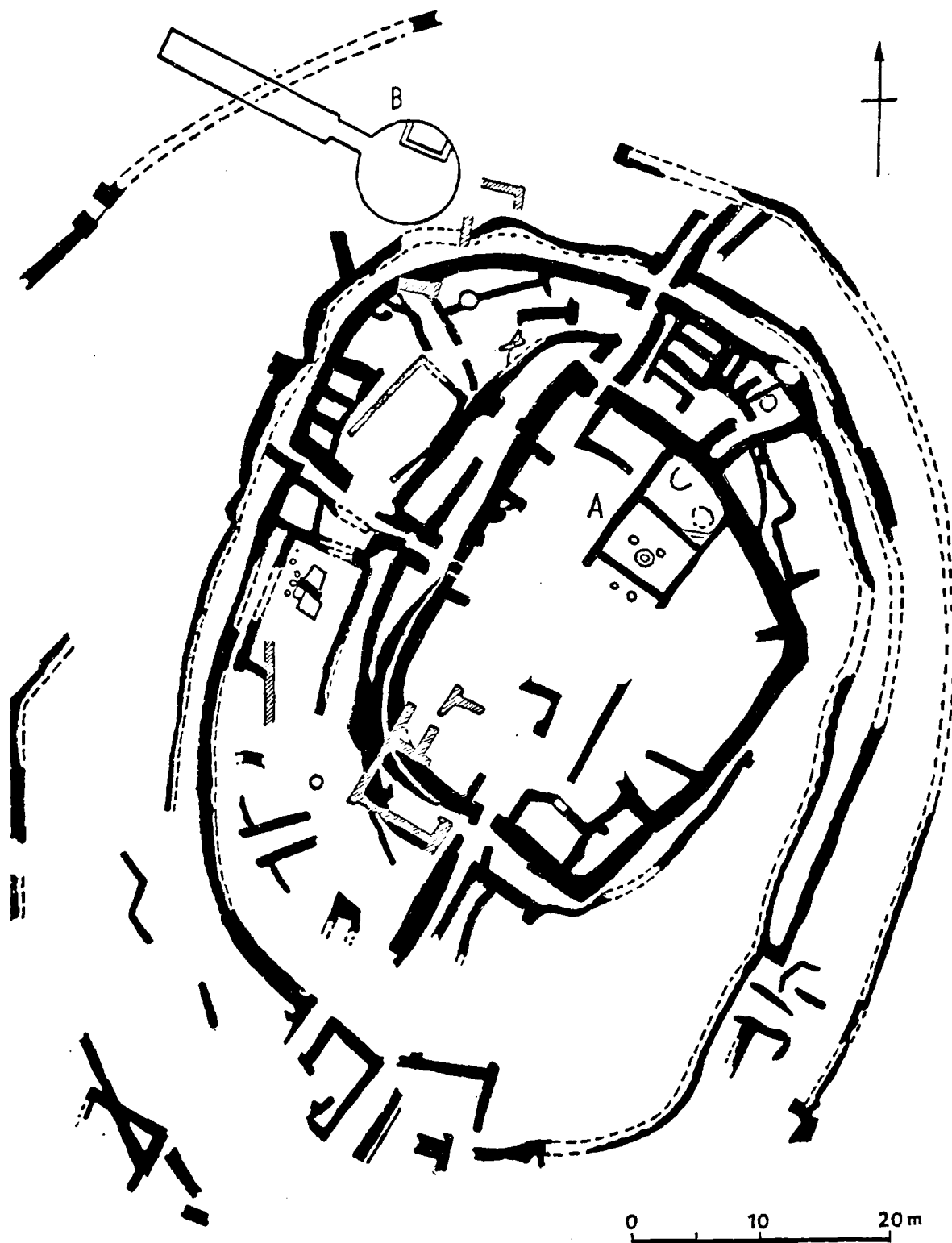
Ἐπί τοῦ παρόντος ἀρκεῖ νά σημειώσουμε ὅτι ἔχουμε κατά τήν Περίοδο αὐτή στό θεσσαλικό καί γενικώτερα τόν Ἑλληνικό χῶρο: α) θαμπή, "ἀμαυρόχρωμη" διακόσμηση, ἀλλά καί στιλβωμένο μαῦρο χρῶμα σέ κόκκινο βάθος, καί πολυχρωμία, β) καμπυλόγραμμη διακόσμηση, σπεῦρες καί μαϊάνδρους, γ) νεωτεριστικά τεφρά, μελανά ἢ σπῆουρα καστανά, μονόχρωμα ἀγγεῖα, πού στολιζονται πότε - πότε μέ λευκά γραμμικά σχέδια, χαρακτά ἢ στιλβωτά, δ) ἰδιαίτερα στήν Ἀνατολική Μακεδονία καί τή Θράκη εἶναι συχνότερη ἡ διακόσμηση μέ γραφίτη, ε) διακόσμηση μέ κρούστα ὄχρας χαρακτηριστική τοῦ πολιτισμοῦ τῆς τελευταίας φάσεως τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς Περιόδου, τῆς Χαλκολιθικῆς, πού ὀνομάζεται ἀπό τόν τόπο "Ραχμάνι".

Ἐκτός ἀπό τήν κεραμική ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ ὄχρωτική τέχνη στό Διμήνι. Ἡ ἀκρόπολη (σχέδιο 5, ἀναπαράσταση I.E.E., σ. 70 - 71) περιβάλλεται ἀπό ἕξ ὄχρωτικούς περιβόλους μέ λαβυρινθοειδῆ ἐνδιάμεσα χωρίσματα (μέγιστο μήκος περί τά 100 μ.), ἐνῶ ὁ συνοικισμός ἀπλωνόταν στίς γύρω πλαγιές. Στόν κεντρικό χῶρο τῆς ὄχρωμῆνης ἀκροπόλεως ἦταν τό "μέγαρο", μοναδικό σπουδαῖο κτήριο (11 X 6 μ.), μέ δύο κίονες ἀνάμεσα στίς παραστάδες τοῦ προδόμου, ἐστῖες καί κίονες στόν κύριο χῶρο καί, στό βάθος, σκοτεινό θάλαμο.

Νεώτερες ἔρευνες ἔδειξαν ὅτι περισσότεροι τοῦ ἐνός ὄχρωτικοί περίβολοι ὑπῆρχαν καί γύρω στό (μεγαλύτερο ἀπό τοῦ Διμηνηοῦ)

μέγαρο του Σέσκλου. Έξ ἄλλου ἓνα ἀκόμα μεγαλύτερο μεγαροειδές ἀνάκτορο (συνολικό μήκος περίπου 30 μ.) κοντά στό Βελεστίνο (Μα-

Σχέδιο 5. Κάτοψη τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Διμηνιοῦ (Τσοῦντας).

γούλα Βισβίκη) παρουσιάζει ὁμοιότητες πρὸς τὰ τυπικά μεγαρα, ὥστε δὲν ἀποκλείεται κάποια συνέχεια ἀπὸ τὴ στή μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. μυκηναϊκά νεολιθική

Σ τ ή ν Κ ρ ή τ η ὁ Ἄρθουρος Ἔβανς τό 1900, κάτω ἀπό τίς αὐλές τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, διαπίστωσε ὁλόκληρο νεολιθικό συνοικισμό, γιά τόν ὁποῖο ἔδωσαν πληρέστερα στοιχεῖα πρόσφατες, ἀγγλικές ἐπίσης, ἀνασκαφές (Τζών Ἔβανς). Ἐπάρχουν εὐρήματα ἀπό τήν προκεραμεική περίοδο τῆς Νεολιθικῆς ὡς τήν Προανατορική τῆς Μινωϊκῆς Ἐποχῆς. Ἐκτός ἀπό τά τυπικά γιά τή Νεολιθική Ἐποχή τῆς ἡπειρωτικῆς καί νησιωτικῆς Ἑλλάδος χαρακτηριστικά, σημειώνουμε, ἰδιαίτερα γιά τήν Κρήτη, χρήση ψημένων πλίνθων στήν κατασκευή τῶν κτηρίων, μαρμάρινο ἀνδρικό εἰδώλο θαυμάσιο, στολεωτή (πτυχωτή) ἐπιφάνεια μερικῶν ἀγγείων, χάλκινο πέλεκυ σάν πρό-

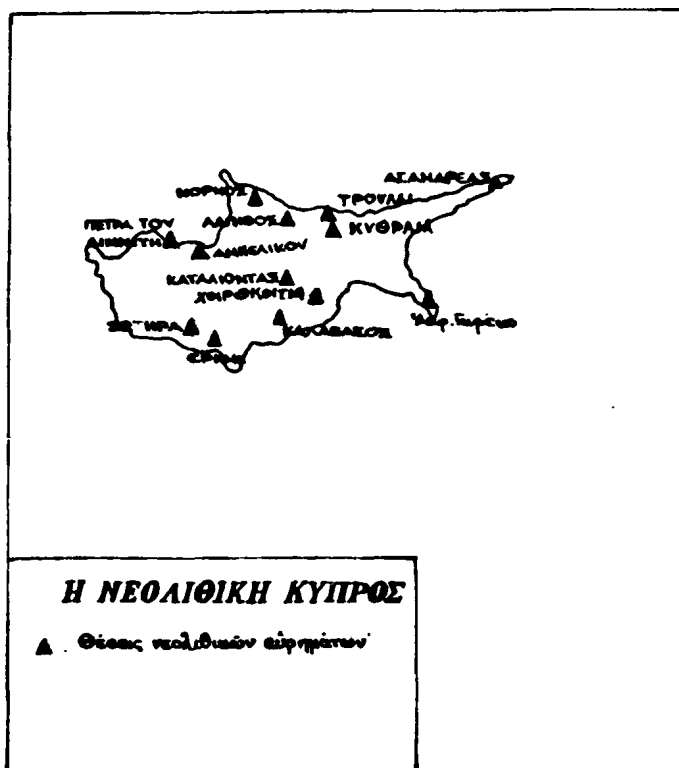

Σχέδιο 6. Ἡ Νεολιθική Ἑλλάς (ΙΕΕ).

δρομο τῆς χαλκοκρατίας φαινόμενο κ.λ.π. Ἐπίσης λίθινα ἀγγεῖα αἰγυπτιακά μαρτυροῦν μακρυνές ἐμπορικές σχέσεις καὶ βοηθοῦν στή χρονολόγηση τῶν στρωμάτων τῆς Νεολιθικῆς Ἐποχῆς, πού φαίνεται νά ἦλθε στό νησί καθυστερημένη σέ σύγκριση πρός τήν Ἑλλάδα. Ἐθνολογικά πάντως οἱ μινωϊκοὶ Κρήτες φαίνεται νά σχετίζονται πρός τοὺς νεολιθικούς κατοίκους τοῦ Αἰγαίου καὶ δέν διαπιστώνεται καμιά ἀπότομη ἀλλαγὴ στό τέλος τῆς Νεολιθικῆς πρός τή Μινωϊκὴ Κρήτη.

Ἀπομονωμένη ἀκόμα περισσότερο εἶναι σαφῶς ἡ νεολιθικὴ Κύπρος, ὄχι μονάχα ἀπὸ τὰ αἰγαιοπελαγίτικα νησιά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν κεντρικότερη τῆς ἀκτῆς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης. Παλαιολιθικά ἢ Μεσολιθικά λείψανα δέν εὐρέθησαν ἀκόμη καθόλου. Πρῶτος παρουσιάζεται ὁ νεολιθικὸς "πολιτισμὸς τῆς Χουροκουιτίας" (περίπου 6000 - 5800 π.Χ.). Ὀνομάζεται ἔτσι ἀπὸ τὸ κεντρικὸ χωριὸ Χουροκουιτία, μεταξύ Λεμεσοῦ καὶ Λάρνακος, στά

Σχέδιο 7. Ἡ Νεολιθικὴ Κύπρος.

νότια τοῦ νησιοῦ. Τὴν ἀνασκαφὴ καὶ τὴ δημοσίευση ἔκαμε ὁ ἀείμνηστος Κύπριος ἀρχαιολόγος Πορφύριος Δύκαιος.

Ὁ λόφος τῆς Χουροκουιτίας (μῆκος περίπου 250 μ.) ὑπολογίζε-

ται ὅτι εἶχε ἕως 1.000 θολωτά οἰκήματα, μέ κάτοψη κυκλική, πυκνά χτισμένα, χωρισμένα ἀπό ἕνα δρόμο λιθόστρωτο 1,50 - 2,50 μ. πλάτους. Κάθε θόλος εἶχε διάμετρο 6 - 15 μ., ἦταν κτισμένος μέ λιθοδομή στά κατώτερα καί ὠμές πλύνθους ἢ πηλό στά ἀνώτερα μέρη. Ἐρευνηθήθηκαν 47 τέτοιοι θόλοι. Ἴσχυροῦ πεσσοῦ στό ἐσωτερικό τοῦ οἰκήματος χρησίμευαν γιά νά στηρίξουν ἕως πατάρι (εἰκ. I.E.E., σ. 79). Στό κέντρο ἦταν ἡ ἐστία καί ἀντιστοιχῶς στήν ὀροφή ὀπαῦον ἄνοιγμα. Βεβαιώθηκαν παράθυρα καί θυρώματα μέ ψηλά κατώφλια.

Μυλόλιθοι, λεπίδες γιά δρεπάνια, ὀστᾶ ἀπό ἡμερα καί ἄγρια ζῶα εἶναι εὐρήματα, πού χαρακτηρίζουν τήν οἰκονομία. Ἡ περίοδος εἶναι ἰδιορρυθμη ἀκεραμεϊκή. Σκληροῦ λίθου εἶναι τό ὑλικό γιά λύγα λίθινα εἰδῶλια, χωρίς δηλωτικά τοῦ φύλου, καί γιά περισσότερα ἄγγεῖα (εἰκ. I.E.E., σ. 76 καί 77) διακοσμημένα μέ ἀνάγλυφες ταινίες ἢ χαρακτές γραμμές. Κομμάτια ἀπό κακοφημένα πήλινα ἄγγεῖα μαρτυροῦν μόνον ἀποτυχημένες ἀπόπειρες. Πό συνηθισμένη θά ἦταν ἡ χρήση τοῦ ξύλου, τῆς ψάθας, τοῦ δέρματος, τῶν ὑφαντῶν ἀπό μαλλί κ.λ.π. Καρφίδες καί βελόνες ὀστέϊνες, κοσμήματα ἀπό χάνδρες ἢ θαλασσινά ὄστρεα ἀποτελοῦν ἐνδείξεις χρήσιμες γιά τήν ἀναπαράσταση τῆς ἐνδυμασίας κ.λ.π.

Ἡ ταφή γινόταν μέσα στά οἰκήματα, σέ ἀπλᾶ ὀρύγματα. Ὁ νεκρός τοποθετοῦνταν σέ συνεσταλμένη στάση, ντυμένος, ὅπως μαρτυροῦν τά σχετικά εὐρήματα, καί μέ μόνα κτερίσματα λίθινα ἄγγεῖα καί κοσμήματα.

Τό τέλος τῆς Ἀκεραμεϊκῆς Περιόδου μᾶς εἶναι ἄγνωστο. Ἡ Χοιροκοιτία ἐρημῶνεται καί συνέχεια τοῦ πολιτισμοῦ της δέν ξέρουμε οὔτε ἀπό ἄλλο ἀρχαιολογικό χῶρο τῆς Κύπρου.

Τά πρῶτα πήλινα ἄγγεῖα ἐμφανίζονται στή βόρεια παραλία, στή θέση Τρουλλί, τήν ὁποία ἀνέσκαψε ὁ Πορφύριος Δίκαλος. Ἡ ἄριστη ποιότητά τους προῦποθέτει μιᾶ παράδοση στήν ἀγγειοπλαστική, τήν ὁποίαν ἀγνοοῦμε.

Γνωρίζουμε καλύτερα τήν ἐπομένη περίοδο, τή Νεολιθική II, μέ τό λεγόμενο "πολιτισμό τῆς Σωτήρας". Ἡ Σωτήρα εἶναι στή ΝΔ πλευρά τῆς Κύπρου, κοντά στήν Ἐπισκοπή. Ὁ πολιτισμός τῆς Σωτήρας

είναι 1.000 περίπου χρόνια νεώτερος τῆς Χοιροκοιτίας (περίπου 4000 π.Χ.). Τώρα τὰ σπίτια εἶναι πηλόκτιστα, τετράπλευρα, μέ ἀποτρογγυλωμένες γωνίες ἢ κυκλικά ἢ ὠοειδῆ στήν κάτοψη. Τὰ ἀγγεῖα διακοσμούνται μέ "κτενοειδῆ χρωστήρα".

Ἡ ἐπόμενη γνωστή φάση τῆς Νεολιθικῆς Ἐποχῆς στήν Κύπρο εἶναι ὁ "πολιτισμός τῆς Ἐρήμης", περί τό 3000 π.Χ.. Ἡ Ἐρήμη εἶναι κοντά στή Σωτήρα. Ἡ φάση εἶναι πλέον χαλκολιθική. Ἀλλά πρὶν τελειώση ἡ φάση, πρὶν ἀπό τό 2500 π.Χ., ὅλοι οἱ συνοικισμοί τοῦ "πολιτισμοῦ τῆς Ἐρήμης" εἶναι κατεστραμμένοι, ἀπό σεισμό ὥσως. Μετά τήν καταστροφή παρουσιάζεται ὁ συνοικισμός τῆς Ἀμπελικοῦς στά ΒΔ τοῦ νησιοῦ. Ἀλλ' ἡ Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ ἔρχεται πλέον νά βγάλη τήν Κύπρο ἀπό τήν ἀπομόνωση καί νά τήν καταστήσῃ ἓνα κέντρο πολιτιστικό ἀξιόλογο καθ' ἑαυτό καί συγχρόνως μιά γέφυρα μεταξύ τῶν πολιτισμῶν τῆς Ἀνατολῆς καί τοῦ Αἰγαίου.

3. Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ.

Παρ' ὅλες τίς ἀλλαγές μέσα στοὺς τριάντα αἰῶνες τῆς Νεολιθικῆς Ἐποχῆς τίποτε δέν ἔγινε τόσο ἐπαναστατικό ὅσο ἡ μεταβολή πού σημείωσε τή μετάβαση ἀπό τήν Παλαιολιθική Ἐποχή στή Νεολιθική, δηλαδή ἡ ἐξέλιξη ἀπό τό θηρευτικό καί συλλεκτικό βίος τῶν σπηλαιοδιαύτων πρὸς τή γεωργική ἐγκατάσταση τῶν παραγωγῶν τῆς τροφῆς. Μόνο κατά τό τέλος τῆς λεγομένης Νεολιθικῆς Ἐποχῆς παρατηρεῖται κάπως ἀνάλογη ἐπαναστατική μεταβολή, τήν ὁποία ἔφερε ἡ εἰσαγωγή ἀπό τήν Ἀνατολή καί ἡ χρήση ἢ μᾶλλον ἡ γενύκευση τῆς χρήσεως τῶν μετάλλων καί ἰδίως τοῦ χαλκοῦ. Γι' αὐτό τή νέα ἐποχή τή λέμε Χαλκοκρατία. Κράτησε στήν Ἑλλάδα ἀπό τό 2800 π.Χ. περίπου ὡς τό 1100 π.Χ. καί διαιρεῖται κι' αὐτή σέ τρεῖς περιόδους: ἡ Πρώιμη ἀρχίζει κατά τόπους ἀνάμεσα στό 2800 καί τό 2700 π.Χ. καί τελειώνει ἀνάμεσα στό 2000 καί τό 1900 π.Χ., ἡ Μέση τελειώνει τό 1580 π.Χ. καί ἡ Ὑστερη τό 1100 π.Χ., ὅποτε ἀρχίζει ἡ λεγομένη Πρώιμη Ἐποχή τοῦ Σιδήρου (σχέδ. 8). Κατά τήν Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ ἡ Αἴγυπτος καί ἡ Ἀνατολή ἔχουν πολύ περισσότερο προχωρημένο πολιτισμό, μέ γραφή, παραγωγικά ἔργα, ἀστικά κέντρα μεγάλα, νόμους κ.λ.κ.

Στή διάδοση τῶν ἀνεπτυγμένων αὐτῶν πολιτισμῶν πρὸς τὸ Αἴγατο καὶ τῆ Δύση μεσολάβησε ἡ Μικρὰ Ἀσία μὲ τὰ παράλια τῆς, ἀλλὰ καὶ τοὺς δρόμους τῶν καραβανιῶν τῆς στεριᾶς. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, πρὸς τῆ Δύση, οἱ νησιῶτες τοῦ Αἴγαίου (οἱ Αἴγαῖοι ὅπως ὀνομάσθη-καν συμβατικά) καὶ οἱ παράκτιοι σταθμοὶ τῆς θράκης εὐκόλυναν τὴν

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΠΕΡΙΟΔΟΙ	ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΚΡΗΤΗ
ΥΣΤΕΡΑ ΧΑΛΚΟΚΡΑΤΙΑ 1.600 - 1.100 π.Χ.	ΚΡΗΤΟΗΓΚΗΝΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ		
ΜΕΣΗ ΧΑΛΚΟΚΡΑΤΙΑ 1.900 - 1.600 π.Χ.	ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	ΜΕΣΟΚΥΚΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	ΜΕΣΟΑΝΑΚΤΟ- ΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ 1.700 - 1.450 π.Χ.
ΠΡΩΪΜΗ ΧΑΛΚΟΚΡΑΤΙΑ 2.800/2.700 - 1900 π.Χ.	ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	ΠΡΩΤΟΚΥΚΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ	ΠΑΛΑΙΟΑΝΑ- ΚΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ 1.900 - 1.700 π.Χ.
			ΠΡΩΑΝΑΚΤΟ- ΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Σχέδιο 8. Οἱ πολιτισμοὶ τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴν Ἑλλάδα (ΙΕΕ).

ἐξάπλωση. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ δέν πρέπει νὰ ξενίση γιατί σέ μι-
κρὰ νησάκια, ὅπως ἡ Λήμνος π.χ., ὁ συνοικισμὸς τῆς Πολιόχνης ἀνα-
πτύσσεται σέ πόλη διπλάσια ἀπὸ τὴν Τροία τῆς ἐποχῆς. Τὰ ἀγαθὰ τοῦ
πολιτισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου στό Αἴγατο καὶ στὴν Ἑλ-
λάδα παίρνουν ἀπὸ τώρα ἰδιάζουσα μορφή, γιατί, ὅπως παρατήρησε ὁ
ἀμερικανὸς καθηγητῆς John Caskey "ἡ ἑλληνοποιητικὴ δύναμη τῆς Ἑλ-

ληνικῆς γῆς" δουλεύει ἀπό τήν Πρώμη Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ. Ἴσως μέ τήν πρόοδο τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα φανῆ, ὅτι, ὑπό μίαν ἔννοια, τό Ἑλληνικό Ἔθνος διαμορφώνεται ἤδη ἀπό τήν Πρώμη Χαλκοκρατία καί γλωσσικά. Ἡ Κρήτη παίρνει τό προβάδισμα στή νέα Ἐποχή μέ τό μινωϊκό πολιτισμό καί ἀκολουθεῖ ὁ μυκηναϊκός πολιτισμός τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Οἱ δύο αὐτοῦ πολιτισμοῦ ξεπέρασαν σέ λάμψη κάθε προηγούμενο τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Αἴγυπτου. Μ'αὐτούς ἀρχίζει - σύμφωνα μέ τίς νεώτερες ἀντιλήψεις - τό ἑλληνικό θαῦμα, πού τό πίστευαν παλαιότερα περιωρισμένο στάς "Ἀθήνας τοῦ Περικλέους"!

Ἐκτός ἀπό τή διαίρεση τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στίς τρεῖς χρονικές περιόδους, πού ἀναφέραμε, τά πράγματα ἐπιβάλλουν, μέ τή σχετική ἰδιομορφία τους, καί διαίρεση κατά τόπους. Ἦδη ἀπό τήν Πρώμη Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ ξεχωρίζουν: α) ὁ λεγόμενος Πρωτοελλαδικός Πολιτισμός τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, β) ὁ λεγόμενος Πρωτοκυκλαδικός Πολιτισμός τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, καί γ) ἡ Πρωτομινωϊκή ἢ Προανακτορική Περίοδος τοῦ Μινωϊκοῦ Πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης.

Ἡ σχέση τῶν πολιτισμῶν αὐτῶν πρὸς τοὺς γειτονικούς (π.χ. τῆς μικρασιατικῆς Τρούας ἢ τῶν Βαλκανίων) μέ πολλή συντομία μόνο θά περιληφθῆ στή σύντομη διαδρομή μας. Θά μιλήσουμε πάντως ἰδιαίτερα γιά τήν Κύπρο. Ἀλλά θά ἀφήσουμε τά ζητήματα λεπτομερειακῶν χρονολογήσεων. Εἶναι προτιμότερο νά περιγράψουμε μέ σχετική ἀκρίβεια καί πληρότητα τά πράγματα ὅπως εἶναι. Οἱ θεωρίες γιά πρό-έλευση πολιτισμῶν ἢ μερικωτέρων στοιχείων πότε ἀπό τό Βορρᾶ καί πότε ἀπό τήν Ἀνατολή ἢ ἀπό Νοτιοανατολικά (Καρία κ.ά.) εἶναι ἀσταθεῖς καί μεταβάλλονται ἢ ἀνατρέπονται μέ νέα εὐρήματα καί παρατηρήσεις. Οἱ διαφορές ἀνάμεσα στίς φάσεις καί τίς περιόδους τοῦ πολιτισμοῦ παλαιότερα μέ εὐκολία ἀποδύδονταν περισσότερο σέ εἰσβολές, κατακτήσεις κ.λ.π. Γίνεται τώρα πιθανώτερο ὅτι σημαίνουν ἀπλῶς κενά (στή δική μας γνώση) χρόνου, πού μεσολάβησε ἀνάμεσα τους, ὥστε ἐμεῖς νά μή διαθέτουμε ὅλους τοὺς κρίκους μιᾶς ὁμαλῆς μεταβάσεως ἀπό φάση σέ φάση, πού συμπληρώνονται σιγά - σιγά μέ νέες ἀνασκαφές.

α. Πρώιμη Χαλκοκρατία.

Ὁ Βόρειος ἑλληνικός χώρος κατά τή Χαλκοκρατία φαίνεται νά ἐπηρεάζεται πύ πολύ ἀπό ἕνα "παρα-Τρωϊκό" πολιτισμό (θερμή Λέσβου Πολιόχνη Λήμνου, Ντικιλί-Τάς, Φωτολεῦβος V, Κριτσανά Χαλκιδικῆς). Ὁ ἀκραῖος δυτικός συνοικισμός, ἀπό τούς γνωστούς ὡς τώρα, εἶναι τό Ἄρμενοχώρι (W.Heurtley) κοντά στή Φλώρινα, πρὸς τόν κάμπο τῆς Λυγκηστίδος. Τόν πολιτισμό αὐτό τῆς Μακεδονίας καί τῆς Θράκης γνωρίζουν βορειότεροι πολιτισμοί τῶν Βαλκανίων καί τοῦ Δουνάβεως. Οἱ ἀλληλεπιδράσεις διευκολύνονται ἀπό τούς δρόμους κατά μήκος ποταμῶν, ἀπό τούς ὁποίους ὁ κυριώτερος εἶναι ὁ Ἄξιός. Κατά μήκος τῶν ποταμῶν, γύρω στίς ἐκβολές τους καί γύρω στίς λίμνες τῆς Μακεδονίας σημειώνονται οἱ πυκνότεροι συνοικισμοί.

Στοιχεῖα τοῦ πρώιμου πολιτισμοῦ τῆς Χαλκοκρατίας ἀπό τή Δυτική Μακεδονία περνοῦν καί στή Θεσσαλία, ὅπου ἐρευνήθηκαν συνοικισμοί τῆς ἐποχῆς παλαιότερα ἀπό τόν Χρ. Τσουντα καί τούς Wace καί Thompson (Σέσκλο καί Διμήνη, Ραχμάνι, Τζάνη Μαγούλα καί Ζερέλια) καί τελευταίως ἀπό τόν Milošević ("Αργισσα).

Ἀπό τά νησιά τοῦ Βορείου Αἰγαίου συστηματικά ἐρευνήθηκε ἀπό Ἰταλούς ἀρχαιολόγους ἡ Λήμνος. Στήν Πολιόχνη τῆς Λήμνου διαπιστώθηκε πόλη μεγαλύτερη καί σπουδαιότερη ἀπ' ὅλους τούς σύγχρονους συνοικισμούς τῆς στεριᾶς (καί ἀπό τή μιά καί ἀπό τήν ἄλλη πλευρά τοῦ Αἰγαίου). Αὐτό δείχνει τό ρόλο πού ἔπαιξε ἡ θάλασσα στήν Πρώιμη Χαλκοκρατία, μολονότι γι' ἄλλους λόγους ἡ Τροία προσέχθηκε περισσότερο ἀπό νεώτερους ἐρευνητάς καί δύνει τό ὄνομά της πότε - πότε στόν πολιτισμό αὐτό τοῦ βορείου Αἰγαίου ("πολιτισμός τῆς Τροίας"). Κατ' ἀναλογία κρύνοντας τά πράγματα μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι καί στό νότιο Αἰγαίο θά εἶχαμε ἴσως σπουδαῖα νησιωτικά κέντρα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Πρώιμης Χαλκοκρατίας. Εἶναι κάπως γνωστός στήν Εὐβοία ὁ συνοικισμός τοῦ Λευκαντί καί στήν Αἴγινα τῆς Κολώνας.

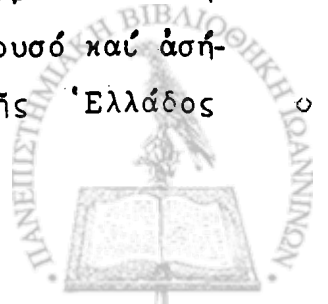
Ἄλλά ὁ Πρωτοελλαδικός λεγόμενος πολιτισμός τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος εἶναι καλύτερα ἐρευνημένος : ἡ Ἁγία Μαρίνα ἀπό τόν Γ. Σωτηριάδη, ὁ Ὀρχομενός ἀπό Γερμανούς ἀρχαιολόγους, ἡ Θήβα ἀπό

Ἕλληνες ἀρχαιολόγους, ὁ Ἅγιος Κοσμάς ἀπό τόν Γ.Μυλωνά, ἡ Ραφήνα καί τό Ἀσκηταριό ἀπό τόν Δημ.θεοχάρη καί πρό παντός ἡ Εὐτρηση, πού ἐρευνήθηκε ἀπό τήν Ἀμερικανίδα Η. Goldmann. Στήν Εὐτρηση πρίν ἀπό τήν καταστροφή της (λίγο μετά τό 2000 π.Χ.) πρωτοβεβαιώνεται στήν ἀγγειοπλαστική ὁ τροχός, πού χαρακτηρίζει μαζί μέ ἄλλα τήν ἐπόμενη Μέση Περίοδο τοῦ Χαλκοῦ.

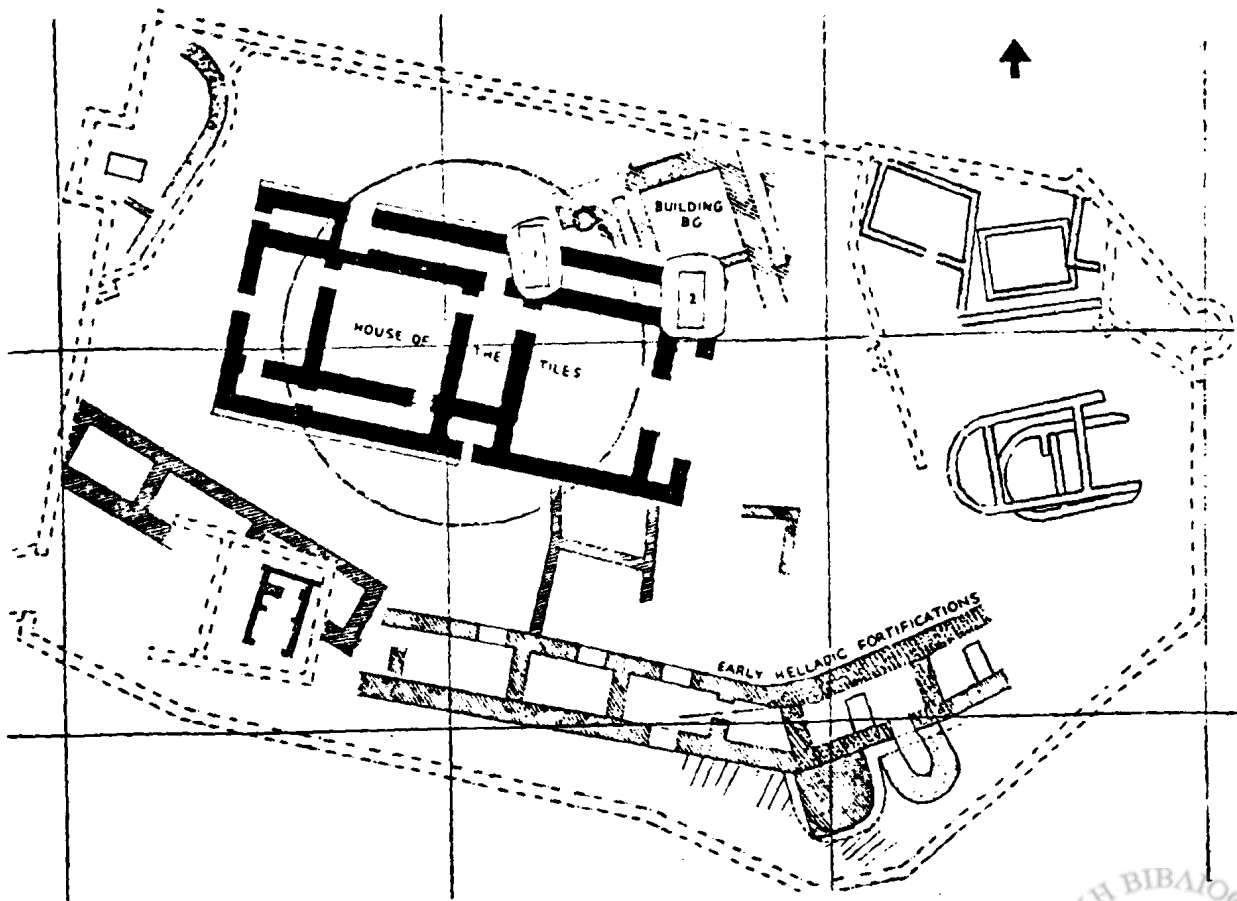
Στήν Πελοπόννησο, ἡ Ἀργολίδα καί ἡ Κορινθία εἶναι οἱ καλύτερα ἐρευνημένες περιοχές. Ἐδῶ ὁ ἀείμνηστος ἀμερικανός ἀρχαιολόγος Carl Blegen, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cincinnati, ἄνοιξε δρόμους ἐρεύνης κυρίως μέ τήν ἀνασκαφή, τή μελέτη καί τή δημοσίευση τῶν προϊστορικῶν συνοικισμῶν στοῦ Κοράκου καί στίς Ζυγουριές τῆς Κορινθίας. Τά βιβλία τοῦ Blegen γιά τό συνοικισμό Κοράκου (1921) καί Ζυγουριῶν (1928) ἀπετέλεσαν καί ἀποτελοῦν ἀκόμα στέρεα βάση γιά τή μελέτη τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Τά εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν εἶναι στό Μουσεῖο τῆς Κορίνθου.

Νοτιώτερα, ἡ Λέρνα ἐρευνήθηκε ἀπό τό διάδοχο τοῦ Blegen στοῦ Πανεπιστημίου Cincinnati, τόν John Caskey. Τά κινητά εὐρήματα φυλάσσονται στό Μουσεῖο τοῦ Ἄργους καί ἀποτελοῦν μιά ἀπό τίς καλύτερες Συλλογές εὐρημάτων μέ συνέχεια ἀπό τήν Ἀρχαιότερη Νεολιθική Περίοδο ὡς τό τέλος περίπου τῆς Πρώτης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Τά λείψανα τοῦ συνοικισμοῦ εἶναι διατηρημένα καί προστατευμένα κάτω ἀπό στέγαστρο. Ἡ καταστροφή τῆς Λέρνας ἀπό πυρκαϊά εἶναι μιά ἀπό πολλές πού σημειώνονται αὐτήν τήν ἐποχή λίγο πρίν ἀπό τό 2000 σέ διάφορους τόπους τῆς Πελοποννήσου καί τῆς Ἑλλάδος γενικώτερα, ἐνῶ νέοι συνοικισμοί παρουσιάζονται ἐπίσης αὐτήν τήν ἐποχή, ἔστω χωρίς διαφορά πολιτισμοῦ. Οἱ εἰδικοί προϊστορικοῦ ἐπιστήμονες - πρῶτος ὁ Τσουντας - τοποθετοῦν σ' αὐτή τή φάση τῆς Χαλκοκρατίας τήν ἐμφάνιση ἐλληνογλώσσων πληθυσμῶν, δηλαδή τῶν πρώτων ἔσως Ἑλλήνων, πού ὁμως δέν φέρουν γενική ἀναστάτωση καί ἀλλαγὴ. Ἡ οὐσιαστική πολιτιστική ἀλλαγὴ εἶναι συνέπεια τῆς γενικεύσεως τοῦ χαλκοῦ, ὁ ὁποῖος δουλεύεται πλέον καί στό ἐσωτερικό τῆς Ἑλλάδος, ὅπως δεύχνουν μῆτρες πού βρίσκονται ἀκόμα καί στή Θεσσαλία, ἐνῶ ἐξαιρετικά προϊόντα μεταλλουργίας σέ χρυσό καί ἀσημι ἔρχονται ἔσως ἀπό τή Μέση Ἀνατολή στά παράλια τῆς Ἑλλάδος

διά τῶν Κυκλάδων. Τέτοια εἶναι χρυσές "σαλτσιέρες" (sauceboats) καί ἀργυρᾶ τάσια (φιάλες) (εἰκ. Ι.Ε.Ε., σ.95 καί 96). Χρυσᾶ κοσμήματα (εἰκ. Ι.Ε.Ε., σ.92 - 93) ἀπό τήν Πολιόχνη τῆς Λήμνου δύνουν μιᾶ ἰδέα τῆς μεταλλουργικῆς μικροτεχνίας τοῦ νησιοῦ.

Ἡ κεραμεική παρουσιάζει καταπληκτικὴ ποικιλία σχημάτων καί μιᾶ τεχνικὴ διακοσμήσεως μέ τό λεγόμενο "πρωτόγονο γάνωμα" (ur-firnis), πού ξεκινάει ἀπό τή Νεολιθική Ἔποχή, ἐνῶ τὰ ποικύλα σχήματα ἀγγείων ἔχουν ἕως προέλευση ἐπίσης ποικύλη (Κυκλάδες, Βορρᾶς κ.λ.π.). Χαρακτηριστικό τῆς Περιόδου σχῆμα εἶναι ἡ πῆλινη σαλτσιέρα, δηλαδή βαθειά φιάλη μέ ραμφόστομη προχοή. Ἐνα σκύτσο σκυλιοῦ, χαραγμένο πάνω σέ πιθάρι τοῦ Ἀσκηταριοῦ τῆς Ραφῆνας, δύνει τό μέτρο τῆς καλλιτεχνικῆς εὐαισθησίας καί τοῦ νατουραλισμοῦ τῆς ἐποχῆς (εἰκ. Ι.Ε.Ε., σ.91). Τά σπύτια καί οἱ συνοικισμοί μένουν γενικά στά σχήματα τῆς Νεολιθικῆς Ἔποχῆς, ἀλλά συμπληρώνονται καί μέ νεώτερα καί ἰδιόρρυθμα στοιχεῖα. Στή Λέρνα π.χ. (σχέδιο 9) τό λεγόμενο "σπύτι μέ τὰ κεραμίδια" (House of the ti-

Σχέδιο 9. Κάτοψη τῶν λειψάνων τῆς Λέρνας (Vermeule).

les) έχει, γύρω από τὰ κεντρικά εὐρύχωρα δωμάτια, διαδρόμους στενούς, ἐνῶ εἴσοδοι ὑπάρχουν καί ἀπό ὅλες τῖς πλευρές. Τό συνολικόν περίβάλλει τεῖχος πού σὺν τῷ χρόνῳ γίνεται διπλό, μέ ἐνδιαμέσους χώρους σάν δωμάτια καί μέ πεταλόσχημους πύργους.

Στοιχεῖα λατρείας δέν βεβαιώθηκαν καί τὰ εἰδώλια τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος εἶναι ἢ κατάλοιπα τῆς Νεολιθικῆς ἢ εἰσαγωγή καί ἀπομίμηση νησιωτικῶν ἢ ζωόμορφα καί ἀνεικονικά.

Στά γνωστά νεκροταφεῖα τῆς Περιόδου (κυρίως Ἅγιος Κοσμάς Ἀττικῆς) προσετέθη τὰ τελευταῖα χρόνια τό Πρωτοελλαδικό νεκροταφεῖο στό Τσέπι τοῦ Μαραθῶνος, ἀνεσκαμμένο σέ μεγάλη ἔκταση καί θαυμάσια συντηρημένο κάτω ἀπό στέγαστρο. Οἱ ταφές καί τὰ εὐρήματα παρουσιάζουν κυκλαδίτικα χαρακτηριστικά ἔντονα καί γι' αὐτό ὑπάγονται μᾶλλον στόν κύκλο τοῦ πρωτοκυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ.

Κάτι ἀνάλογο μπορεῖ νά πῆ κανεῖς γιά τὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας (σχέδιο 10), πού μαρτυροῦν ἀνταλλακτικό ἐμπόριο διὰ θαλάσσης, ἐνῶ ἄλλες σφραγίδες καί σφραγίσματα σέ διάφορους τόπους εἶναι μᾶλλον συνέχεια τῶν νεολιθικῶν.

Ἀπό ἄλλα πολιτιστικά στοιχεῖα, ὅπως ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ἀλόγου, στροφή πρὸς τὴν κλειστή γεωργικὴ οἰκονομία κ.λ.π., ἐξάγεται τό συμπέρασμα ὅτι ἀπὸ τό Βορρᾶ κατεβαίνουν ἐπήλυδες στήν Ἑλλάδα μέ ἀλληλοδιάδοχη πίεση βορειοτέρων πληθυσμῶν. Ἀκολουθεῖ μιά ὀπισθοδρόμηση πολιτιστικῆ, πού χαρακτηρίζει τὴν τελευταῖα φάση αὐτῆς τῆς περιόδου καί τὴν ἀκόλουθη Μεσοελλαδικὴ Ἐποχὴ ὀλόκληρη.

Ὁ λαμπρὸς πρωτοκυκλαδικὸς πολιτισμὸς ὀφείλεται σέ πολλοὺς παράγοντες. Πρῶτα εἶναι ἡ ἀσφάλεια πού παρέχει ἡ νησιώτικη φύση τῶν μικρῶν ἐκτάσεων γῆς, πού εἶναι διάσπαρτες στό Αἴγαῖο. Ἐπειτα, οἱ διαστάσεις καί οἱ ἀποστάσεις εἶναι στά ἀνθρώπινα μέτρα τῆς ἐποχῆς. Ἐνα μικρὸ νησί εἶναι ὅ,τι χρειάζεται γιά νά ἐλέγχεται αὐτὴν τὴν ἐποχὴ εὐκόλα στό ἐσωτερικό του, ἐνῶ οἱ κίνδυνοι ἀπ' ἔξω δέν εἶναι μεγάλοι ὅσο στή στεριά. Τό νησί ἀπὸ τὴ φύση του εἶναι ἕνα ὄχυρό. Ἐξ ἄλλου ἡ ἱστιοπλοῦσα ἔχει ἤδη φθάσει σέ σημεῖο, πού ἕνας θαλασσινός, μέ τό ἱστι-

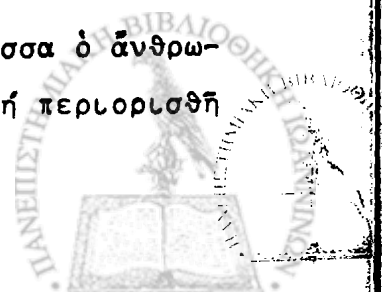

οφόρο του, μπορούσε να ξεκινήσει από την Ελλάδα και με ούριο άνεμο να φθάσει, μέσα σε μια μέρα ή σε μια φεγγαρόλουστη νύχτα, στη

Σχέδιο 10. Σφραγίσματα της Λέρνας (Vermeule).

μικρασιατική ακτή. Και, όταν έξοικειώθηκε με τη θάλασσα ο άνθρωπος, ο πειρασμός του κέρδους ήταν μεγάλος, ώστε να μη περιορισθῆ

στὺς κοντινὲς ἀποστάσεις. Ἄν προηγουμένως δὲν ἦταν ἀπαραίτητη ἡ θαλασσινὴ περιπέτεια γιὰ τὸ ψωμί, τῶρα ἡ ἐμπορία τῶν μετάλλων καὶ ἄλλων ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι κίνητρο δημιουργικόν.

Ὁ νεολιθικός συνοικισμός στὴ νησίδα Σάλιαγγος, πού ἐρευνήθηκε ἀπὸ Ἀγγλικὴ ἀποστολή (J. Evans καὶ C. Renfrew) τὰ τελευταῖα χρόνια, εἶναι ἡ πρωϊμώτερη γνωστὴ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου στὺς Κυκλάδες (πρὶν ἀπὸ τὸ 4000 π.Χ.). Ὁ πολιτισμός τῆς Κεφάλας στὴ νῆσο Κέα (περὶ τὸ 3200 π.Χ.) εἶναι ἡ φυσικὴ συνέχειά του καὶ ἀπὸ τὴν Κέα κυρίως γνωρίζομε τὴν Πρώιμη Χαλκοκρατία τῶν Κυκλάδων. Τὺς ἀνασκαφὲς ἐνεργεῖ ὁ καθηγητὴς John Caskey. Ἀλλὰ γιὰ πρώτη φορά γνωρίσαμε μὲ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τὸν κυκλαδικὸ πολιτισμό, ὅταν ὁ ἀείμνηστος Χρῆστος Τσουντας ἀνέσκαψε στὴ Μαρμάριαν τῆς Σύρου καὶ ἄλλοῦ (Πάρο, Ἀντίπαρο, Σύφνο, Ἀμοργό) καὶ διέκρινε πρῶτος τὰ κύρια ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ πολιτισμοῦ, πού τὸν ὠνόμασε κυκλαδικόν. Τὰ σπουδαιότερα εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Τσουντα εἶναι στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ Πρωτοκυκλαδικὸς πολιτισμός χρονικὰ διακρίνεται σὲ τρεῖς φάσεις, πού ὀνομάζονται ἀπὸ ἀντιπροσωπευτικούς τόπους. Πρώτη φάση εἶναι ὁ πολιτισμός μὲ τὸ ὄνομα "Πηλὸς-Λάκκουδες", ἀπὸ ὀμώνυμους συνοικισμούς τῆς Μήλου καὶ τῆς Νάξου. Ἡ δεύτερη φάση "Κέρος-Σύρος" πῆρε τὸ ὄνομα ἐπίσης ἀπὸ τὰ ὀμώνυμα νησιά. Ἡ τρίτη φάση, τέλος, ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς φυλακωπῆς τῆς Μήλου ὠνομάσθηκε "Φυλακωπὴ Πόλις Ι".

Οἱ πρῶτοι συνοικισμοὶ στὺς Κυκλάδες δημιουργοῦνται σὲ θέσεις πλεονεκτικὲς ἀπὸ κάθε ἄλλη ἄποψη ἐκτός ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἀσφαλείας. Εἶναι φανερό πὺς τὰ ἀραιὰ σπῖτια τῶν νησιωτῶν δὲν ἀντιμετωπίζουν κινδύνους. Μόνον κατὰ τὰ μέσα τῆς 3ης χιλιετίας π.Χ. παρατηρεῖται ἐπιλογή ὀχυρῶν θέσεων μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα. Τὰ σπῖτια τῆς δευτέρας αὐτῆς φάσεως "Κέρος-Σύρος" κτίζονται συγκεντρωμένα σὲ χῶρο μὲ συμπληρωματικὴ τεχνητὴ ὀχύρωση: τεῖχος μὲ πύργους καὶ προτείχισμα. Ὑποτίθεται ὅτι ἀναγκάζονται νὰ τὸ κάμουν γιὰτὶ ἀρχίζει ἡ ἀπειλὴ ἀπὸ τὴ θαλασσοκρατορία τῶν Μινωϊκῶν Κρητῶν. Στὴν ἐπόμενη φάση "Φυλακωπὴ Πόλις Ι" οἱ θαλασσοκράτορες τῆς

Κρήτης έχουν επιβάλλει τήν κυριαρχία τους στό Αίγατο, τά όχυρά τών Κυκλαδιτών έγκαταλείπονται καί οί πόλεις σχηματίζονται γύρω στό λιμάνια, πού ύπηρετοϋν ένα έμπόριο άπλωμένο στή Μεσόγειο. Τέτοια λιμάνια - πόλεις είναι γνωστά, έκτός από τή Φυλακωπή τής Μήλου, στήν Πάρο, στήν Άμοργό καί στή θήρα, όπου παρατηροϋνται στοιχεΐα τοϋ μινωϊκοϋ πολιτισμοϋ. Εϋλογα σχετίζονται οί παρατηρήσεις αυτές μέ τίς πληροφορίες τοϋ θουκυδίδη, ότι οί πρῶτοι κάτοικοι τών νησιῶν ήταν Κᾶρες καί ότι πρῶτος ό Μύνως απήλλαξε τή θάλασσα από τούς πειρατάς καί επέβαλε τή θαλασσοκρατορία του ("Μύνως γάρ παλαιτάτος ὢν ἀνοή ἔσμεν ναυτικόν ἐκτῆσατο καί τῆς νῦν Ἑλληνικῆς θαλάσσης ἐπί πλεῖστον ἐκράτησε καί τῶν Κυκλάδων νήσων ἤρξέ τε καί οἰκιστής πρῶτος τῶν πλείστων ἐγένετο, Κᾶρας ἐξελάσας καί τούς ἑαυτοῦ παῖδας ἡγεμόνας ἐγκαταστήσας" τό τε ληστικόν, ὡς εἰκόσ, καθήρει ἐκ τῆς θαλάσσης ἐφ' ὅσον ἐδύνατο, τοῦ τὰς προσόδους μᾶλλον εἶναι αὐτῷ." θουκ. 1,4).

Ἄπό τά πρῶτα ἀπλά σπύτια τών Κυκλαδιτών, ὅπως ήταν κτισμένα πλό πολύ μέ φθαρτά ὑλικά, πολύ λίγα λείψανα σώθηκαν. Μιά ἰδέα μᾶς δίνουσι ὁμοιώματα σπιτιῶν, ὅπως είναι ἔσως μία λίθινη πυξίδα (εἰκ. I.E.E., σ.98).

Οί γνωστοί τάφοι, ἀντίθετα, είναι πολυάριθμοι. (πάνω από 2.000). Είναι κιβωτιόσχημοι ἢ κτιστοί μέ τό ἐκφορικό σύστημα (Σῦρος) ἢ λαξευτοί θαλαμοειδεῖς (Μήλος), σέ ὁμάδες ἀνά 12 περίπου κατά κανόνα, δηλ. οἰκογενειακοί τάφοι κοντά στήν κατοικία. Οί νεκροί τοποθετοϋνται συνεσταλμένοι, ἀπό πάνω. Τά κτερίσματα είναι μαρμάρινα ἢ πήλινα ἄγγεΐα, χάλκινες περόνες, εργαλεΐα καλλωπισμοϋ γιά τίς γυναῖκες ἢ μαχαίρια γιά τούς ἄνδρες, μαρμάρινα εἰδῶλια κ.λ.π.

Ἄπό τήν πρωτόγονη οἰκονομία τών Κυκλαδιτών ἀξιόλογη είναι ἡ ἐμπορία τοϋ ὀφλιανοϋ τής Μήλου, τά μαρμάρινα ἄγγεΐα καί εἰδῶλια, τά χάλκινα ὄπλα, κοσμήματα καί ἄλλα ἀντικείμενα.

Ἡ τέχνη τους είναι ἀκόμη μικροτεχνία. Χαρακτηριστικά δείγματα είναι μερικές λίθινες πυξίδες(εἰκ. I.E.E., σ.98 - 99) διακοσμημένες μέ χαρακτά ἔως ἐπιπεδόγλυφα κοσμήματα: συμπλέγματα

σπειρών, γραμμισμένα τρίγωνα κ.τ.τ. Μιά περίεργη κατηγορία εύρημάτων είναι τὰ τηγανοειδή πήλινα σκεύη, άνεξηγήτου προορισμού, που χαρακτηρίζουν τόν πολιτισμό Κέρου-Σύρου. Σέ μερικά άπ'αυτά, έκτός άπό τά συνηθισμένα σπειροειδή καί άλλα χαρακτά κοσμήματα, είκόνονται πλοιάρια (είκ. Ι.Ε.Ε., σ.99), που δύνουν μία ιδέα τών πλούων τής έποχής. Στή μετάβαση προς τή λαβή, είναι χαραγμένο τό ήβικό τρίγωνο. Άφθονώτερα είναι τά πήλινα άγγεα, άκόμη χειροποίητα, τουλάχιστον στις πρώτες φάσεις του πρωτοκυκλαδικού πολιτισμού. Πιο χαρακτηριστικά του κυκλαδικού πολιτισμού είναι τά μαρμάρινα άγγεα καί μάλιστα τά περίφημα "κυκλαδικά είδώλια". Τά σχήματα τών άγγείων είναι λίγο-πολύ κοινά καί στό μάρμαρο καί στόν πηλό. Είναι πυξίδες κυλινδρικές ή σφαιρικές, μέ πόδια ή χωρίς πόδια (είκ. Ι.Ε.Ε., σ.99), κρατηρίσκοι μέ ψηλό πόδι καί λαίμο (είκ. Ι.Ε.Ε., σ.102), πρόχοι μέ ραμφόσχημη προχή, "σαλτσιέρες", κύπελλα μέ ή χωρίς πόδι καί λαβή, λεκανίδες κ.λ.π. Περισσότερο ίδιόμορφα πήλινα άγγεα είναι ό τριπλός λύχνος (είκ. Ι.Ε.Ε. σ. 100), ό "κέρνος" (είκ. Ι.Ε.Ε., σ.100), ό άσκός καί άλλα σχήματα χαρακτηριστικά τής τελευταίας φάσεως, κατά τήν όποία τά λίθινα λιγοστεύουν καί περιορίζονται στά "γουδιά" καί άλλα οίκιακά σκεύη ή πολυτιμότερα μικροτεχνήματα.

Ή διακόσμηση τών πηλύνων άγγείων είναι έγχάρακτη, έμπύεστη ή γραπτή (σπεῖρες, όμόκεντροι κύκλοι κ.λ.π.). Τά χαράγματα συχνά γεμίζουν μέ λευκή ούσία. Σέ μερικά άγγεα όλόκληρη ή έπιφάνεια καλύπτεται μέ λεπτό έπίχρυσμα. Κατά τή φάση Κέρος-Σύρος παρουσιάζεται καί τό "πρωτόγονο βερνύκι" (Urфирnis). Ή γραπτή διακόσμηση φαίνεται νά άναπτύσσεται παράλληλα μέ τή χρήση του τροχού καί τελικά έξαφανίζει τή χάραξη.

Τά "κυκλαδικά είδώλια" είναι ζωόμορφα όπως ένα πήλινο σκεύος (είκ. Ι.Ε.Ε., σ.101), άνεικονικά, σχηματικά, π.χ. σέ σχήμα βλολιού (είκ. Ι.Ε.Ε., σ.102), γυναικεα ή άνδρικά σέ τυπικές όρθιες στάσεις (είκ. Ι.Ε.Ε., σ.103-105) κατά κανόνα, αλλά καί ίδιόμορφα όπως ό καθιστός λυράρης καί οι όρθιοι που παίζουν διπλό αὐλό (είκ. Ι.Ε.Ε. σ. 106 καί 107). Άπό τίς λεπτομέρειες του σώματος

στά πτό νατουραλιστικά είδώλια άποδύφονται κάπως: τό κεφάλι, τρυγωνικό ή άμυγαλόσχημο, μέ τή μύτη ή καί τά μάτια καί τά αύτιά καί τό στόμα ανάγλυφα, τά στήθη, ό όμφαλός, τό ήβικό τρίγωνο, τά δάκτυλα τών χειριών καί τών ποδιών. Τά χέρια συχνά δηλώνονται σταυρωμένα κάτω άπό τό στήθος. Πολλά γυναικεία είδώλια είκονίζουσι έγγυες γυναίκες. Τά "κυκλαδικά είδώλια" γενικά είναι κατά κανόνα πλακερά καί έχουν μία μόνο όψη, τήν πρόσθια, καλά δουλεμένη. Είναι δύσκολο νά συμπεράνουμε τή σημασία τους άπό τό γεγονός ότι σχεδόν όλα βρέθηκαν σέ τάφους. Πολλές είκασίες διατυπώθηκαν για τό νόημά τους. Έκείνο πού είναι βέβαιο είναι ή σημασία πού άποκτούν σαν πρώτα βήματα στή γλυπτική του μαρμάρου, μέ τό όποιο προέκισε ή φύση τά κυκλαδίτικα νησιά. Τό μάρμαρο τών άγγείων καί τών είδωλιών είναι κατά κανόνα Παριανό.

Ό Προανακτορικός πολιτισμός τής Κρήτης. Ό Άγγλος άρχαιολόγος Άρθούρος Έβανς, πού ήρχισε τήν ανασκαφική έρευνα τής Κνωσοϋ άπό τό 1900 π.Χ., μέ βάση τή στρωματογραφία άφ'ένός καί τήν παράδοση ότι ό Μίνως "έννέωρος έβασίλευσε" άφ'έτέρου, χώρισε τρεις περιόδους του μινωϊκού, όπως τόν ώνόμασε, πολιτισμού καί κάθε περίοδο τή διήρεσε πάλι χρονικά σέ τρεις φάσεις. Έτσι είχαμε έννέα συνολικά φάσεις "μινωϊκού" πολιτισμού στήν Κρήτη.

Νεώτεροι ανασκαφεϊς καί μελετηταί του κρητικού πολιτισμού τής Χαλκοκρατίας λαμβάνουν ύπ'όψιν τίς καταστροφές τών ανακτόρων στά μεγάλα πολιτιστικά κέντρα τής Κρήτης, άπό τά όποια άκτινοβολούσε ό πολιτισμός σ'όλόκληρο τό νησί. Είναι περισσότερο σύμφωνο μέ τά πράγματα νά ξεχωρίσουμε στό λεγόμενο "μινωϊκό" πολιτισμό τής Κρήτης μία φάση προανακτορική (2600 - 1900 π.Χ.), τήν όπούαν ακολουθοϋν δυό ανακτορικές φάσεις, ή παλαιανακτορική (1900 - 1700 π.Χ.) καί ή νεοανακτορική (1700 - 1450 π.Χ. καί, τέλος, μία μεταανακτορική φάση (1450 - 1150 π.Χ.), πού πέφτει μέσα στά χρόνια τής άκμής του μυκηναϊκού πολιτισμού (σχέδιο 8). Οί άπόλυτες χρονολογίες δόθηκαν άπό τόν Έβανς καί νεωτέρους έρευνητάς μέ τή βοήθεια είτε κρητικων αντικειμέ-

νων, πού βρέθηκαν σέ χρονολογημένα στρώματα καί σύνολα τῆς Αἴγυπτου καί τῆς Ἀνατολῆς, εἴτε ἀντιστρόφως αἰγυπτιακῶν καί ἀνατολικῶν ἀντικειμένων, πού βρέθηκαν στήν Κνωσό καί ἄλλοῦ στήν Κρήτη.

Ἡ προανακτορική φάση τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης ἀποτελεῖ ἐξέλιξη τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ τῆς καί θά μπορούσε νά ὀνομασθῆ ὑπονεολιθική. Κατά τό 2600 π.Χ. ἐγκαταστάθηκαν μικρές ομάδες εἴτε ἀπό τή Λιβύη εἴτε ἀπό τή Μικρά Ἀσία στά παράλια τῆς κεντρικῆς καί τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης. Τά νέα ἀνθρωπολογικά καί πολιτιστικά στοιχεῖα, πού εἰσάγονται στό νησί, δέν ἐξαλείφουν τό νεολιθικό χαρακτήρα του. Μέταλλα, κυρίως καθαρὸς χαλκός, χρησιμοποιοῦνται, ἀλλά ἡ ζωὴ βασίζεται στίς παραδοσιακές μορφές τῆς λιθοτεχνίας καί τῆς κεραμεικῆς, πού ἀντλοῦν σχήματα καί διακοσμητικά θέματα ἀπό τήν τέχνη φθαρτῶν ὑλικῶν. Ἐν τούτοις οἱ ἐπήλυδες εἶναι δραστήριοι καί ἐνῶ ἐκμεταλλεύονται τοὺς πόρους τῆς μεγαλονήσου, εἰσάγουν ὄλο καί πλεονάζον ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ ἀπό τὰ γειτονικά νησιά, ὅπως ἡ Μήλος, καί ἀπό τίς ΝΔ ἀκτές τῆς Μ. Ἀσίας, τήν Καρία καί τή Λυκία τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ἐτσι τελικά ἀφομοιώνονται πολιτιστικά οἱ νεολιθικοὶ κάτοικοι τῆς Κρήτης μέ τοὺς ἄλλους νησιῶτες καί ἡ Κρήτη συντελεῖ στήν ἐξάπλωση τοῦ νέου πολιτισμοῦ ἀκόμα δυτικώτερα σέ μιὰ δεύτερη φάση τῆς προανακτορικῆς περιόδου.

Ἡ δεύτερη φάση τῆς ἀκμῆς τοῦ προανακτορικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι γνωστή ἀπό τίς ἀνασκαφές στή Βασιλική καί στή Μύρτο τοῦ ἰσθμοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης. Τῆ θέση καί τήν ἀκμὴ τῶν δύο πόλεων ἀπό τήν μιὰ καί τήν ἄλλη τοῦ ἰσθμοῦ μπορούμε νά παραλληλίσουμε πρὸς τή θέση καί τήν ἀκμὴ π.χ. τῆς Κορίνθου καί τῶν Μεγάρων στοὺς ἀρχαῖκούς χρόνους. Ἡ σπουδαιότητά τους ὀφείλεται στήν καίρια θέση τους γιὰ τό διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο ἀπὸ τήν Ἀφρική πρὸς τό Αἴγαῖο χωρὶς τοὺς κινδύνους τοῦ περὶ πλου τῆς νήσου. Ἀπὸ τὰ σπύτια τῆς Βασιλικῆς ξεχωρίζει ἓνα ἀρχοντικό, τοῦ τοπάρχου Ἰσως, ἐνῶ στή Μύρτο ξεχωρίζουν δύο συγκροτήματα πρόχειρων σπιτιῶν ἀπὸ πέτρα καί πλίνθους.

Περὶ σσότερο εἶναι γνωστή ἡ φάση αὐτῆ τῆς προανακτορικῆς περιόδου ἀπὸ τοὺς τάφους. Ἀπὸ τήν ποικιλία τῶν τάφων πλεονάζει ἡ ἀξιοση-

μείωτοι είναι οί μικρού στήν ἀρχή, λιθόκτιστοι θολωτού τάφου, πού σύν τῷ χρόνῳ γίνονται μνημειακώτεροι. Είναι οί μακρυνοί πρόγονοι τῶν θολωτῶν τάφων τῆς Κρήτης καί ἀργότερα τῶν Μυκηνηῶν.

Σημαντική ἀνάπτυξη παίρνει ἡ μεταλλοτεχνία μέ τήν ἀνάμιξη καθαροῦ χαλκοῦ τῆς Κύπρου μέ κασσύτερο ἀπό τό ἐσωτερικό τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὥστε νά γίνουν κράματα ὀρειχάλκου. Ἡ λιθοτεχνία ἐπίσης ἀκμάζει μέ τή χρήση πολύχρωμων μαρμάρων καί σταλακτιτῶν, βασάλτη, ἀλαβάστρου κ.λ.π. Ἀγγεῖα μέ περύτεχνα σχήματα καί ποικιλία στίς λεπτομέρειές τους (βάση, χεῖλη, λαβές, προχοή) είναι ἀληθινά ἀριστουργήματα, καθώς οί τεχνῦτες μιμοῦνται τό ξύλο ἢ ἐκμεταλλεύονται μέ μοναδική μαεστρία τίς χρωματιστές "φλέβες" τοῦ λίθου (εἶκ. I.E.E., σ.108 καί 109).

Ἡ τέχνη αὐτή ἔχει τίς ρίζες της στήν Αἴγυπτο καί μερικά εὑρήματα είναι ἴσως ἐπέσκατα στήν Κρήτη ἀπό τίς Κυκλάδες, ὅπως π.χ. ἡ πυξίδα ἀπό τή Ζάκρο, πού ἔχει γιά λαβή στό πῶμα ἀνάγλυφο σκυλί καί είναι διακοσμημένη μέ σύστημα ἐγχαράκτων τριγῶνων διαγραμμισμένων (εἶκ. I.E.E., σ.113).

Στήν κεραμική μόλις τώρα ἀρχίζει ἡ χρήση τοῦ τροχοῦ καί οί ρυθμοί τῆς διακοσμήσεως διαδέχονται ὁ ἓνας τόν ἄλλο. Ὀνομάζονται ρυθμός "τοῦ Ἀγίου Ὀνουφρίου", "τῆς Κουμάσας", "τοῦ Ἀγίου Νικολάου", "τῆς Βασιλικῆς" κ.ο.κ. Οἱ δύο πρῶτοι χαρακτηρίζονται ἀπό γραμμικά καί δικτυωτά πλέγματα. Στό ρυθμό τοῦ Ἀγίου Νικολάου "τά σχήματα γίνονται πύ ἀρθρωτά καί μέ χαρακτές πυκνές διακοσμήσεις σέ τριγωνικά καί ἡμικυκλικά συστήματα", ἐνῶ στό ρυθμό τῆς Βασιλικῆς ἡ διακόσμηση είναι "κηλιδωτή" σέ σχήματα τολμηρά: τσαγιέρες μέ πολύ μακρὸ ράμφος, πρόχοι μέ ραμφόσχημα στόμια (εἶκ. I.E.E., σ.112).

Παρατηρεῖται μέμηση στά πῆλινα ἀγγεῖα σχημάτων πού ταιριάζουν σέ μεταλλικά καί τοῦτο μαρτυρεῖ πῶς ὑπῆρχαν καί μεταλλικά ἀγγεῖα, ἀλλά δέν σώθηκαν. Ἀντίθετα ἔχουμε τῆς φάσεως αὐτῆς ὄπλα (εἶκ. I.E.E., σ. 111), σκεῦη, ἐργαλεῖα καί κοσμήματα ἀπό μέταλλα στολισμένα μέ ποικιλόχρωμους πολύτιμους ἢ ἡμιπολύτιμους λίθους, πού χρησιμοποιοῦνταν περισσότερο στά κοσμήματα. Σ' ἓνα περιδέραιο

π.χ. από τάφο του Μόχλου έναλλάσσονται χάνδρες από χρυσό, όρεία κρύσταλλο, άμέθυστο και σάρδιο (είκ. I.E.E., σ.114). Η χρυσοχοΐα χρησιμοποιεΐ τή συρματοτεχνική (filigree) και τήν κοκκίδωση (granulation) σέ ποικιλία κοσμημάτων μέ πέρλες πολύχρωμες.

Ειδώλια από στεατίτη ή έλεφαντοστοΐν ή από σκληρή μαρμαρόπετρα εΐναι σχηματικά και οί σφραγΐδες έχουν γεωμετρικά ή πολύπλοκα καμπυλόγραμμα σχέδια, αρχΐζουν όμως και οί πρώτες σχηματικές παραστάσεις, όπως ή ανθρώπινη μορφή, ό σκύλος και ή φυλλοστοιχία σέ έλεφάντινη σφραγΐδα από τό θολωτό τάφο του Μαραθοκέφαλου στη Μεσαρά (είκ. I.E.E., σ.115).

Ένω στην ήπειρωτική Ελλάδα ή μετάβαση από τή δεύτερη στην τρίτη φάση τής Πρωτοελλαδικής Περιόδου σημειώνεται μέ φαινόμενα βιαίας μεταβολής (καταστροφή όλων τών οικισμών από φωτιά) και στίς Κυκλάδες παρατηροΐνται όμοια φαινόμενα, ή άλλαγή στην Κρήτη φαΐνεται ήπιώτερη και έξελικτική. Εΐναι ένα μεταβατικό στάδιο πρόσ τόν Άνακτορικό Πολιτισμό, γύρω στό 2000 π.Χ.

Στή Βασιλική πάντως τό μεγάλο κτήριο καταστρέφεται. Στά νέα οικήματα βρέθηκαν πολύχρωμα άγγεΐα, πού προαγγέλλουν τόν "καμαραΐκό ρυθμό" τής ανατολικής Κρήτης (είκ. I.E.E., σ.117). Ό συν-οικισμός τής Μύρτου επίσης καταστρέφεται όριστικά. Τά κτήριά αυτής τής έποχής στίς θέσεις τών ανακτόρων τής Κνωσοΐ και τής Φαυστοΐ δέν εΐναι γνωστά γιατί ίσοπεδώθηκαν, όπως και στά Μάλια έν μέρει, για να κτισθοΐν τά ανάκτορα τής έπομένης "Άνακτορικής Περιόδου". Όποσδήποτε αρκετά λείψανα τής φάσεως αυτής σώθηκαν, πού βεβαιώνουν ότι τά ανάκτορα δέν έχουν προδρόμους σ'αυτή τή μεταβατική φάση (2100-1900 π.Χ.), αλλά στην προηγούμενη (2400 - 2100 π.Χ.). Τά σΐτλια τής μεταβατικής φάσεως εΐναι άπλούστερα. Έξ άλλου στους θολωτούς τάφους παρατηρεΐται συνέχεια χρήσεως από τή δεύτερη πρόσ τή μεταβατική φάση, κατά τήν όποία στά "ΐερά κορυφής" κτίζονται τά πρώτα κτήρια.

Στήν κεραμεική χαρακτηριστικά εΐναι τά άγγεΐα τής Βασιλικής πού προαγγέλλουν τά "καμαραΐκά", τά όποια παρουσιάζονται γοργότερα στην Κεντρική Κρήτη. Τά περισσότερα άγγεΐα τής φάσεως εΐναι

ἀκόμη χειροποίητα. Ἰδιόμορφα πλαστικά ἄγγελα εἶναι τελετουργικά. "Ἄλλα εἰκονίζουσι σέ προτομή θεά, πού πλέζει μέ τά χέρια της τά διάτρητα στήθη γιά νά τρέξη τό ζωογόνο γάλα (εἰκ. I.E.E., σ.117). "Ἄλλα εἶναι ρυτά (ἄγγελα σέ σχῆμα κέρατος συνήθως μέ ὀπή καί στά δύο ἄκρα). Μερικά ἀπ' αὐτά εἶναι πτηνόμορφα ἢ ἔχουσι μορφή κεφαλῆς ταύρου, πού στά κέρατά του ἔχουσι ἀναρριχηθῆ "ταυροκαθάπτες" (εἰκ. I.E.E., σ.116). "Ἄπειρα εἶναι τά πήλινα εἰδώλια λατρευτῶν καί λατρευτριῶν, πού βρέθησαν σέ "Ἱερά κορυφῆς". Εἶναι ἀξιόλογα ἔργα μικροπλαστικῆς μέ πολύχρωμη ἀπόδοση τῆς ἐνδυμασίας.

Στή μεταλλοτεχνική ἐμφανίζονται τώρα οἱ διπλοῦ πελέκει. Εἶναι καί ἐργαλεῖα χρήσεως χυτά, συμπαγῆ, ἀλλά καί σύμβολα θρησκευτικά σέ ἐλάσματα συναρμοσμένα. Πρόοδος σημειώνεται στή χρυσοχοΐα (εἰκ. I.E.E., σ.121) καί στή σφραγιδόγλυφία. Οἱ σφραγίδες ἔχουσι τύπους διακοσμητικούς, ἀλλά καί παραστατικούς, πού ἐξεκρίνοντο σέ ἰδεογράμματα. Στίς κυλινδρικές σφραγίδες οἱ παραστάσεις εἶναι στίς δισκόμερφες ἐπιφάνειες καί ὄχι στήν κυρτή, ὅπως στίς ἀνατολικές σφραγίδες (εἰκ. I.E.E., σ.142). Ὑπάρχουσι καί πολυπλοκώτερες σφραγίδες πρισματικές. Μιά μοναδική σφραγίδα ἀπό τίς Ἀρχαῖνες ἔχει 17 σφραγιστικές ἐπιφάνειες (εἰκ. I.E.E., σ.118). Ἡ λαβή τῶν σφραγίδων ἄλλοτε εἶναι ἀπλή κομβιόσχημη, ἄλλοτε ἔχει πλαστική μορφή ζώου, πουλιοῦ ἢ συμπλέγματος. Μιά σφραγίδα (εἰκ. I.E.E., σ.119) ἔχει μορφή περιστεριοῦ, πού προστατεύει τοὺς νεοσσούς του κάτω ἀπό τά φτερά του. Συχνότεροι εἶναι χαριτωμένοι πίθηκοι, πάνω ἀπό σφραγιστικές ἐπιφάνειες, διάτρητοι γιά νά κρεμίζονται (εἰκ. I.E.E., σ.119).

Ἡ φύσις τῶν προελληνικῶν πολιτισμῶν τοῦ Αἰγαίου. Μιλήσαμε ὡς τώρα γιά διάφορες φάσεις πολιτισμοῦ ἢ πολιτισμῶν πού ἀναπτύχθησαν ἀπό τήν μιά καί τήν ἄλλη πλευρά τοῦ Αἰγαίου καί στά νησιά του, στήν Κρήτη, στήν Κύπρο, στά νησιά τοῦ Ἰονίου καί στή Βόρειο Ἑλλάδα.

Ἀφοῦ ἀνθρωπολογικά καί ἐθνολογικά στοιχεῖα δέν ὑπῆρχαν οὔτε εἰδήσεις γιά τήν κύνηση πληθυσμῶν ἢ τήν διάδοση πολιτιστικῶν

Σχέδιο 11. 'Η Έλλάς τῆς Πρωίμης Χαλκοκρατίας (Ι.Ε.Ε.).

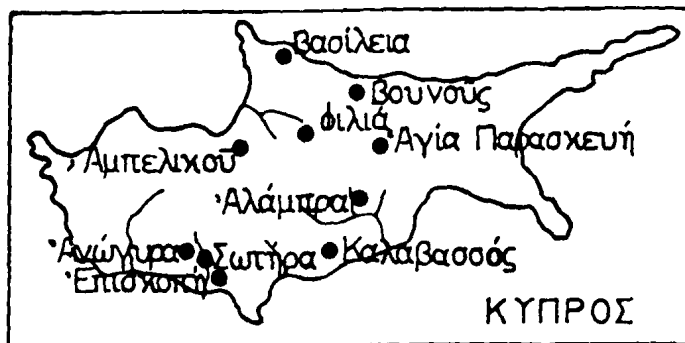
ἀγαθῶν στήν προΐστορική ἐποχή, οἱ εἰδικοὶ μελετηταί, μέ βάση τά ἀρχαιολογικά δεδομένα κυρίως, προσπάθησαν νά καθορίσουν τήν ἀφειτηρία, τήν ἐξάπλωση καί τή διαδοχή πολιτισμῶν καί πολιτιστικῶν στοιχείων. Παλαιότερα πίστευαν ὅτι ἕνας κόσμος ὁμοιόμορφος κινεῖται γύρω στό Αἶγατο καί ἀπό τό ὄνομα τῆς θάλασσας αὐτῆς ὠνόμασαν

τόν "Αίγατο Πολιτισμό" (G.Glotz, La civilisation Égéen). Ἄλλὰ ἤδη ἀπό τό 1918 καί ἐξῆς ὁ Χρῆστος Τσουντας, ὁ Α. Wace καί ὁ C. Blegen ξεχώρισαν Πρωτοελλαδικό, Πρωτοκυκλαδικό καί Πρωτομινωϊκό πολιτισμό, μέ βάση κυρίως τά πολυάριθμα ἀγγεῖα. Οἱ τρεῖς πολιτισμοί πάντως δέν ἔπαφان νά θεωροῦνται κλάδοι μιᾶς εὐρύτερης πολιτιστικῆς ἐνότητας, τῶν "Προελλήνων", τῶν ὁποίων ἡ κοιτίδα ἀναζητήθηκε ἔξω ἀπό τήν Ἑλλάδα. Γιατί: 1) τά περισσότερα "προελληνικά" τοπωνύμια (διπλό -σ- ἢ διπλό -τ-, -νθ- ἢ -νδ-) εἶναι στή Μ. Ἀσία, καί 2) οἱ πηγές μᾶς μιλοῦν γιά Κᾶρες, Λέλεγες κ.λ.π. στό Αἶγατο καί στήν Ἑλλάδα.

Ἡ ἔρευνα τῶν τελευταίων ἐτῶν ἀντίθετα βλέπει: α) ἐξ ἀρχῆς διαφορά κατά τόπους, β) συνέχεια κατά τόπους, ἀπό τή Νεολιθική Ἐποχή ἀκόμα, παρά τίς ἐπιδράσεις ἀπ' ἔξω, πού ἄλλοτε ἰσοπέδωσαν διαφορές καί ἄλλοτε τίς μεγάλωσαν, καί γ) καμία γενετική σχέση τῶν πολιτισμῶν τῆς Πρώτης Χαλκοκρατίας τοῦ Αἶγαίου, τῆς Ἑλλάδος καί τῆς Κρήτης μέ τούς πολιτισμούς τῆς Μ. Ἀσίας, πού ἐρευνῶνται τελευταῖα (Μπεϋτζέ Σουλτάν κ.ᾶ.).

Οἱ πολιτισμοί γεννιοῦνται ἀνεξάρτητα καί διαφοροποιοῦνται, γιατί εἶναι διαφορετικοί οἱ γεωγραφικοί, οἱ κλιματικοί καί λοιποὶ παράγοντες καί γιατί δέχονται ἐπιδράσεις ἀπό διαφορετικούς

Σχέδιο 12. Ἡ Κύπρος τῆς Πρώτης Χαλκοκρατίας.

γειτονικούς πολιτισμούς. Οἱ ἐπιδράσεις εἶναι ἀμοιβαῖες κατά κανόνα, μέ ἐντονώτερο τό ρεῦμα ἀπό τήν Ἀνατολή, ἀλλά καί ἐξ ἔσου ἐντονη τήν "ἑλληνοποιητική" δύναμη τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου.

β. Μέση Χαλκοκρατία.

Τῆ Μέση Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ γνωρίζομε κυρίως ἀπό τή Στερεά Ἑλλάδα, τήν Πελοπόννησο καί τήν Κρήτη. Κρατάει τρεῖς αἰῶνες (1900 - 1600 π.Χ.) εἶναι ἡ περίοδος κατά τήν ὁποία οἱ Ἕλλη-

νες είναι πλέον κύριοι της Ελλάδος. Διακρίνουμε και κατά την περίοδο αυτή διαφορετικά χαρακτηριστικά του πολιτισμού στην ηπειρωτική Ελλάδα, διαφορετικά στην Κρήτη και διαφορετικά στις λιγότερο γνωστές Κυκλάδες της Έποχής. Μιλούμε λοιπόν για "Μεσοελλαδική", "Μεσοκυκλαδική" και "Μεσομινωϊκή" Περίοδο. Οί δύο πρώτες θεωρείται ότι συμπίπτουν χρονικά. Η τελευταία, όπως είπαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ακριβέστερα ονομάζεται "Ανακτορική" και διαιρείται σε "Παλαιοανακτορική" φάση (1900 - 1700 π.Χ.) και "Νεοανακτορική", η οποία συνεχίζεται και πέρα από τό τέλος της Μεσοελλαδικής και Μεσοκυκλαδικής, μπαίνει δηλαδή μέσα στην Ύστερη Έποχή του Χαλκού της ηπειρωτικής Ελλάδος και τελειώνει μέ την άκμή των Μυκηνών (1450 π.Χ.).

Ο μεσοελλαδικός πολιτισμός ειδικότερα είναι γνωστός, όπως είπαμε, κυρίως στην Πελοπόννησο και στη Στερεά, λιγότερο στη Θεσσαλία και ελάχιστα στις βορειότερες ελληνικές χώρες.

Στην Ήπειρο, η Δωδώνη έδωσε λίγα άγγεϊα και όστρακα μεσοελλαδικών άγγεϊων (Δημ. Εύαγγελίδης). Βεβαιώνεται έτσι η πανάρχαια λατρεία του σεβάσμιου Έροϋ και η σχέση του μέ τή Νότιο Έλλάδα από την έποχή αυτή. Η Δυτική Μακεδονία, της οποίας ο χώρος είναι έξ ίσου κύριος για τό πρόβλημα της αρχικής κουλτίδος των Έλλήνων, είναι σχεδόν terra incognita ακριβώς αυτήν την κρίσιμη έποχή. Στην Κεντρική Μακεδονία, τή Χαλκιδική και τή Θράκη ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά, κυρίως όστρακα λιγοστά σε μερικούς συνοικισμούς (π.χ. Μολυβόπυργος Χαλκιδικής, W.Heurtley, Prehistoric Macedonia, Cambridge 1949).

Η Θεσσαλία μάς είναι περισσότερο γνωστή. Αμφισβητείται αν ο μεσοελλαδικός πολιτισμός ήλθε στο μυχό του Παγασητικού κόλπου από τό Νότο, όπως πίστευαν παλαιότερα, ή αντίθετα έφθασε από τή Θεσσαλία στη νότια Έλλάδα, όπως πιστεύουν οί ανασκαφεϊς της Θεσσαλίας τώρα.

Όπωςδήποτε στη Ρούμελη και μάλιστα στην ανατολική, και στην Πελοπόννησο έκτός από τή βορειοδυτική, είμεθα καλύτερα πληροφορημένοι από μια σειρά ανασκαφών Έλλήνων και ξένων αρχαιολόγων σε

πολλούς αρχαιολογικούς τόπους. Έχουν επίσημανθη 187 μεσοελλαδικού συνοικισμού και απ'αυτούς έχουν ανασκαφή οί μισοί περίπου. Πολλοί τόποι και η εποχή ολοκληρη σχετίζονται με τους μύθους: Ίωλκός, Όρχομενός, θήβα, Άθήνα και τελευταΐα Μαρυθώνας, Έλευσΐνα, Μυκΐνες Άσίνη, Άργος, Λέρνα, Πύλος κ.ο.κ. Είναι τό γλυκοχάραμα του Έλληνισμού. Άτυχώς η συνέχεια της ζωής κατέστρεφε τά κτήρια της Μεσοελλαδικής Περιόδου σέ σπουδαΐα κέντρα όπως η Άθήνα, η Έλευσΐνα, οί Μυκΐνες κ.λ.π. Μόνο λίγα οστρακα κι Ένας τύμβος στην πλαγιά του βράχου της Άκροπόλεως των Άθηνων είναι μαρτυρίες ζωής στην Άθήνα, κατά τή Μεσοελλαδική Περίοδο. Στίς Μυκΐνες βεβαιώνεται εκτεταμένος και άκμαΐος συνοικισμός από λίγα θεμέλια, από διάσπαρτα σ'όλη τήν έκταση οστρακα και κυρίως από τους πολύχρυσους τάφους των δύο ταφικων περιβόλων, που χρονολογούνται στη μεταβατικη περίοδο από τήν ΜΕ στην ΥΕ εποχή: του κύκλου Α μέσα στην Άκρόπολη (Έρρ. Σλήμαν) και Β έξω από τήν άκρόπολη (Ί. Παπαδημητρίου). Οί πλούσιοι αυτού τάφοι προϋποθέτουν άνάκτορα, που πάντως δέν σώθηκαν.

Άπό τους καλύτερα γνωστούς συνοικισμούς άξιομνημόνευτοι στη σύντομη επισκόπησή μας είναι:

1. Ό συνοικισμός στη θέση Κοράκου, κοντά στο Λέχαιο, τό λιμάνι της Κορίνθου των ιστορικων χρόνων επί του Κορινθιακού κόλπου (C. Blegen).

2. Ό συνοικισμός της Λέρνας κοντά στο μυχό του Άργολικου κόλπου, 8 χλμ. νοτίως του Άργους, άτεύχιστος στη Μεσοελλαδική Περίοδο, με άψιδωτά οικήματα και τυπικούς τάφους της περιόδου. Οί πρώτοι χρόνοι του μεσοελλαδικου οικισμού της Λέρνας χρονολογήθηκαν με τή μέθοδο του άνθρακος 14 στο 1948 ± 117 π.Χ.

3. Ό συνοικισμός κοντά στο χωριό Μάλθη της Μεσσηνίας με οχυρωτικό περίβολο της άκροπόλεως και πολλά θεμέλια οικημάτων (σχέδ. Vermeule, σ. 58, εικ. 14).

4. Ό Όρχομενός της Βοιωτίας, όπου πρώτος ο Έρρ. Σλήμαν ανακάλυψε χαρακτηριστικά της περιόδου άγγελα μονόχρωμα (γκρίζα), τά οποΐα ώνόμασε "μινυακά", καθώς έσπευδε νά σχετίση όλα τά εύρη-

ματά τους μέ τῆς πληροφορίες πού μᾶς δύνει ὁ Ὅμηρος (οἱ Μινύες κατά τόν Ὅμηρο (λ 284, Β 51) ἦταν ἐγκατεστημένοι στή Βοιωτία).

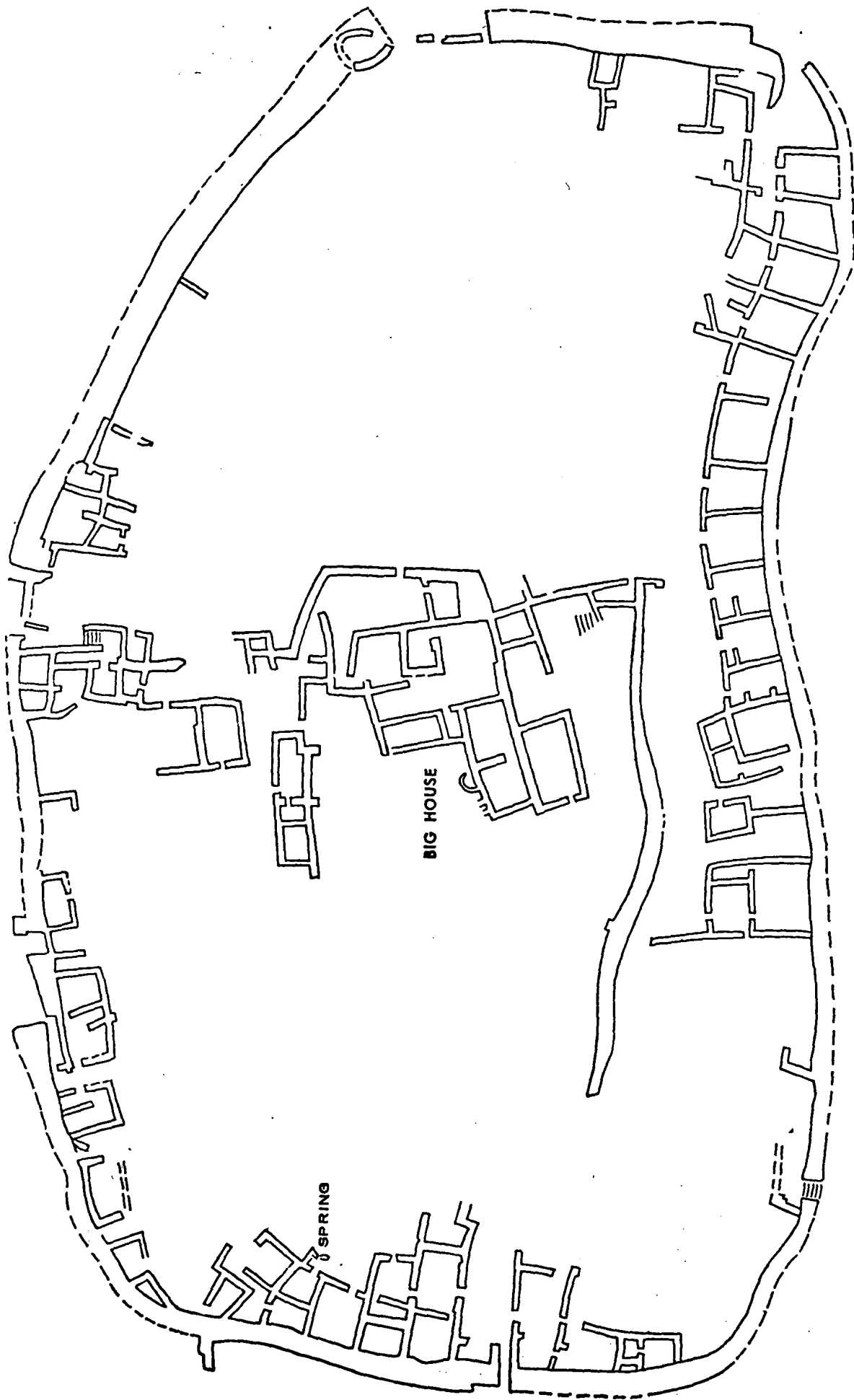
Τά λεγόμενα μινυακά ἀγγεῖα (εἰκ. I.E.E., σ.130) εἶναι πράγματι χαρακτηριστικά τῆς Μεσοελλαδικῆς Περιόδου καί ἐπομένως ἀρχαιότερα ἀπό τούς Μινύας. Τό ὄνομά τους ὅμως ἔχει καθιερωθῆ καί μένει. Εἶναι ἀγγεῖα μονόχρωμα, μέ πηλό συνήθως τεφρό ἀνοιχτό ἢ σκοτεινό καί ἐπιφάνεια στιλπνή καί λιπαρή (Grey ἢ True Minyan). Τά περισσότερα καί καλύτερα εἶναι γυρισμένα στόν τροχό. Τά σχήματά τους ἔχουν γωνιώδη περιγράμματα καί τοῦτο ἴσως προϋποθέτει μεταλλικά (κυρίως ἀσημένια) πρότυπα. Τυπικά εἶναι κύπελλα μέ ψηλό πόδι (goblets) στολισμένο μέ ὀριζόντιες ραβδώσεις καί "κάνθαροι" μέ ὑπερυψωμένες ψηλές ταινιώτές λαβές (two-handled bowls). Κατά τά μέσα τῆς Μεσοελλαδικῆς Ἐποχῆς παρουσιάζονται μινυακά ἀγγεῖα κίτρινα, δηλαδή μέ πηλό κίτρινο καί ἐπιφάνεια ὁμοιόχρωμη, σέ μερικά ἐπιχρισμένη (Yellow Minyan), τά ὅποια συνεχίζονται καί στήν ΥΕ Ἐποχή. Μ'αὐτά ξαναγυρίζει ἡ γραπτή διακόσμηση στά ἀγγεῖα. Εἶναι οἱ πρόδρομοι τῶν μυκηναϊκῶν ἀγγείων.

Ἡ δεύτερη (σύγχρονη ἢ λίγο μεταγενέστερη) μεγάλη χαρακτηριστική κατηγορία ἀγγείων τῆς Μεσοελλαδικῆς Περιόδου εἶναι τά "ἀμαυρόχρωμα" (Matt Painted, εἰκ. I.E.E., σ. 131). Εἶναι συνήθως χειροποίητα μέ πηλό κιτρινωπό ἢ κιτρινοπράσινο (Coarse Ware), ἀλλά καί τροχήλατα (Fine Ware). Τά σχήματά τους εἶναι πίθοι, στάμνοι, κύπελλα, πρόχοι καί φιάλες. Ἡ διακόσμηση γίνεται μέ χρῶμα "ἀμαυρό" (μουντό, μάτ), μαῦρο καστανό, κοκκινωπό, ἢ πολύ σπάνια λευκό. Ἀρχίζει μέ γωνιώδη εὐθύγραμμα σχήματα, ἀλλά σὺν τῇ χρόνῳ καμπυλόγραμμα, κυκλικά, κ.λ.π. ἐπικρατοῦν. Ἰδιαίτερα προτιμᾶται ἡ διάταξη τῆς διακοσμήσεως σέ ζῶνες καί φατνώματα.

Μιά τρίτη κατηγορία ἀγγείων, πού ἐμφανίζονται σπάνια κατά τό τέλος τῆς περιόδου εἶναι τά γραπτά ἢ μέ πολύχρωμη διακόσμηση, ὅπως ἓνα μοναδικό ἀπό τήν Ἴωλό μέ παράσταση πλοίων μέ πολλά κουπιά (εἰκ. I.E.E., σ.128) καί ἄλλο ἀπό τό Κοράκου (Blegen, Korakou, σ. 28).

Ὡστε, ἂν ἀπλοποιήσωμε κάπως τά πράγματα, μπορούμε νά ποῦ-

Σχέδιο 13. 'Απλοποιημένη κάτοψη τῶν λειψάνων στοῦ Δώριον-Μάληθ (Valmin).

με ὅτι σέ μιά ἀνασκαφή τά μεσοελλαδικά στρώματα χαρακτηρίζονται ἀπό τά μινυακά (τροχήλατα καί καλύτερα) καί ἀπό τά ἀμαυρόχρωμα ἀγγεῖα.

Ἡ ἀρχιτεκτονική τῆς ἐποχῆς εἶναι ἀπλή, ὅπως ὅλος ὁ τολιτυσμός τῆς περιόδου. Πληρέστερα καί καλλύτερα ἀνεσκαμμένος εἶναι ὁ συνοικισμός τοῦ Δωρίου (Μάλας) σέ μιά διάβαση ἀπό τήν ἀνατολική πρὸς τή δυτική Πελοπόννησο. Ἡ ἀκρόπολη (σχέδιο 13), μήκους 138 μ., περιβάλλεται ἀπό τεῖχος μέ μέγιστο πάχος 3,50 μ. καί ἐλάχιστο 1,60 μ. Ἔχει 4 - 5 στενές εἰσόδους. Περικλείει καί μιά πολύτιμη πηγή νεροῦ. Οἱ κυριώτερες πύλες εἶναι στή βόρεια καί στή νότια πλευρά. Μέσα στήν ἀκρόπολη σώζονται λεύφανα κτηρίων μέ τό σπουδαιότερο κτήριο στό κέντρο, ἐνῶ κατά μήκος τοῦ ὀχυρωτικοῦ περιβόλου εἶναι μαζεμένα σπύτια καί ἀποθήκες ἐφοδίων καί ὄπλων προφανῶς. Εἶναι σαφές ὅτι ἡ ἀκρόπολη τοῦ Δωρίου δέν ἔγινε ἀπό πλούσιους γιά νά προστατεύη θησαυρούς, ἀλλ' ἀπό γεωργούς καί κτηνοτοόφους γιά νά περιλάβη σέ ὦρα κινδύνου τά κοπάδια καί τά γεωργικά προϊόντα τοῦ κάμπου.

Τά μεγαλύτερα καί κανονικώτερα σπύτια τῆς περιόδου ἔχουν τύπο "μεγάρου" καί ἀποτελοῦνται ἀπό μιά ἀνοικτή ἢ κλειστή στοά, ἀπό κύριο δωμάτιο κα' ἄλλο ἕνα μικρότερο. Τά μέρη ὀνομάζονται μέ τά ὀμηρικά ὀνόματα: πρόδομος, δόμος καί θάλαμος. Στό δόμο συνήθως ὑπάρχει κτιστή ἐστία. Ὁ θάλαμος μπορεῖ νά εἶναι ἐλλειπτικός, ἡμικυκλικός ἢ τετράπλευρος. Πάνω στά πέτρινα θεμέλια ἡ ἀνωδομή ἦταν πλύνθινη καί ἡ δικλινής ἢ ὀριζόντια στέγη ἔσως γίνονταν μέ καλάμια, κλαδιά καί πηλό.

Οἱ τάφοι τῆς περιόδου εἶναι στενοῦ λάκκου ἐπιπόλαια σκαμμένοι συνήθως ἀνάμεσα στά σπύτια ἢ καί κάτω ἀπό τό δάπεδό τους ! Ἐκάλυπταν τίς πλευρές τῶν τάφων συνήθως μέ πλάκες ἢ καί ὠμές πλύνθους καί ἔστρωναν τό δάπεδό τους μέ χαλίκια. Μικρά παιδιά τά ἔθαβαν καί μέσα σέ πιθάρια. Ἐκτεταμένο νεκροταφεῖο ἐρευνήθηκε στήν Ἐλευσίνα, μέ τάφους κιβωτιόσχημους (cist graves), ὅπου οἱ νεκροί τοποθετοῦνταν σέ στάση "συνεσταλμένη". Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι πουθενά δέν βεβαιώθηκε καύση τοῦ νεκροῦ κατά τή Μεσοελλαδική.

κή Περίοδο.

Τά κτερίσματα στους τάφους είναι λίγα και φτωχικά στην αρχή της περιόδου. Η συνήθεια των κτερισμάτων έρχεται στην Ελλάδα ίσως από την Κρήτη. Όταν ήθελαν να θάψουν πάλι στον ίδιο τάφο, παραμέριζαν τά όστα του προηγούμενου νεκρού, πετούσαν έξω ή παραμέριζαν τά κτερίσματα και τοποθετούσαν στον τάφο τό νέο νεκρό μέ τά κτερίσματά του. Από τά μέσα της περιόδου άρχισαν να τοποθετούν πάνω από τον τάφο "σήμα", μία στήλη. Άλλο είδος τάφων είναι οί τύμβου (tumuli) γνωστού από την Πύλο, τό Σαμικό, την Αφιδνα και τώρα από τό Μαραθώνα (AAA, III, 1970, σ.158 κ.έ., Είκ . 7).

Γιά λατρεία κατά τή Μεσοελλαδική Περίοδο δέν γνωρίζομε τύπο τε σχεδόν.

Συνοψίζοντας σημειώνουμε ότι δέν είναι άναμφισβήτητη ή προέλευση των χαρακτηριστικών της περιόδου πολιτιστικών στοιχείων, όπως είναι τά μινύεια και τά άμαυρόχρωμα άγγεζα, τά είδη των τάφων κ.ά. Οί προϊστορικοί γενικά παρατηρούν τή μεταβολή από την Πρωτοελλαδική στη Μεσοελλαδική Περίοδο και την αποδίδουν στον έρχομό νέων φύλων στην Ελλάδα. Ήλθαν περί τό 1900 π.Χ., κατέστρεφαν κέντρα του Πρωτοελλαδικού πολιτισμού και δημιούργησαν δικά τους φτωχότερα. Τελικά άναμίχθηκαν μέ τους ντόπιους, τους οποίους όνομάζουμε "Προέλληνες", γιατί δεχόμεθα ότι οί νεοφερμένοι είναι οί πρώτοι, πού μιλούν κάποια γλώσσα ή κάποιες διαλέκτους έλληνικές πάντως. Άνήκουν στην Ίνδοευρωπαϊκή όμοεθνία, αλλά θά έπωφεληθούν από τον ντόπιο, μεσογειακό, ύποτίθεται "προελληνικό", πολιτισμό και σύν τω χρόνω θά δημιουργήσουν κατά στάδια και μέ διαλείμματα "μεσαιωνικού σκότους" τό "Έλληνικό θαύμα" των αρχαϊκών και κλασσικών χρόνων.

Μεσοκυκλαδικός Πολιτισμός

Ο κυκλαδίτικος πολιτισμός της Μέσης Έποχής του Χαλκού, ό λεγόμενος Μεσοκυκλαδικός, είναι πολύ λίγο γνωστός. Πάντως δέν έρημώθηκαν οί Κυκλάδες κατά την περίοδο αυτή ούτε παρατηρείται χά-

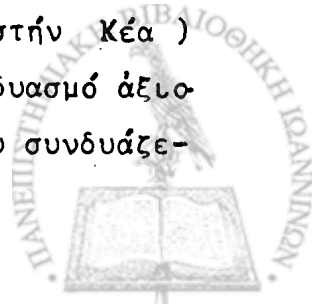
σμα στή συνέχεια του πολυτισμοῦ. Στή Μήλο ἡ "Φυλακωπή Πόλις Ι", ἡ τελευταία δηλαδή φάση τῆς προηγουμένης (Πρωτοκυκλαδικῆς) περιόδου, τελειώνει μέ τήν καταστροφή, πιθανῶς ἀπό σεισμό, τῆς "Πόλεως Ι", ἀλλά νέα σπίτια κτίζονται μέσα στόν ὕλο συνοικισμό. Κέντρα μεσοκυκλαδικά βεβαλώθηκαν ἐπίσης στήν Παροικιά τῆς Πάρου, στήν Ἀγία Εἰρήνη τῆς Κέας, στή θήρα καί στή θηρασία. Περισσότεροι ἀπό 20 μεσοκυκλαδικοί τόποι ἐπισημάνθηκαν καί σέ ἄλλα Κυκλαδονήσια (Δῆλος, Τήνος, Σῦρος, Σίφνος, Ἀμοργός κ.λ.π.).

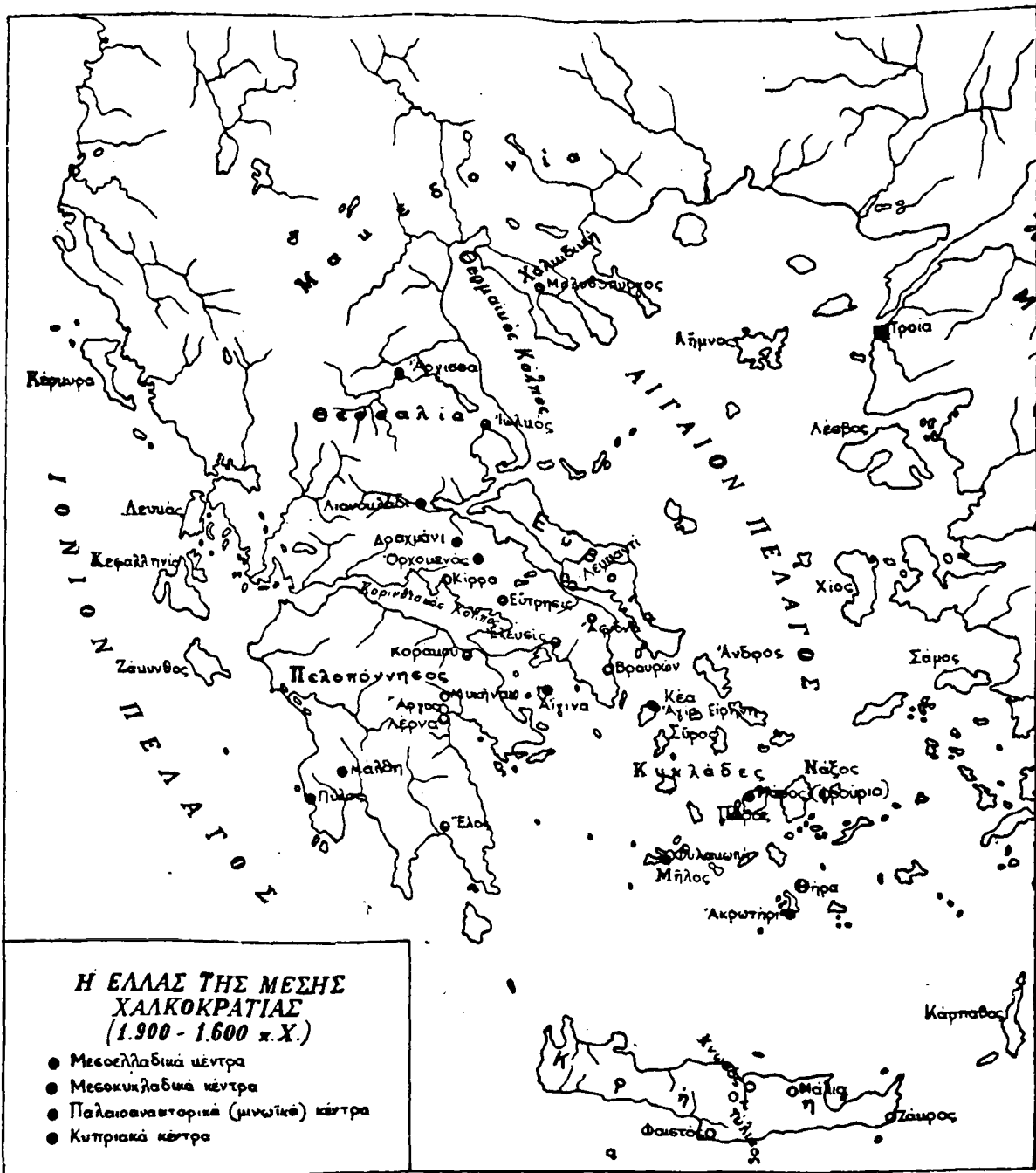
Εἶναι συνοικισμοί ἀτεύχιστοι, κοντά σέ φυσικό λιμάνι καί σέ μικρό κάμπο. Ζοῦν λοιπόν ἀπό τήν περιωρισμένη γεωργία καί τό ἀπειρόριστο διαμετακομιστικό ἐμπόριο. Ἀνάλογος εἶναι ὁ πολιτισμός τους: ντόπια χαρακτηριστικά, ἀλλά καί δάνεια, ἀπό τήν Ἑλλάδα καί τήν Κρήτη κυρίως. Τά σπίτια εἶναι "ἐλλαδικά μέγαρα" μέ "μινωϊκούς" πεσσούς γιά ὑποστηρίγματα τῆς στέγης, μέ παραστάδες σέ θύρες καί παράθυρα, καί, κατά τό τέλος τῆς περιόδου, μέ τοιχογραφίες μινωϊκῆς τεχνοτροπίας, ὅπως τά χελιδονόφαρα ἀπό τή Φυλακωπή (τώρα στό Ἐθνικό Ἀρχαιολογικό Μουσείο τῶν Ἀθηνῶν).

Οἱ τάφοι καί τά σχετικά ἔθιμα παρουσιάζουν ἀναλογίες, μέ ὅμοια τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν θαλαμοειδεῖς τάφοι στή Φυλακωπή καί τάφος κοριτσιοῦ 12 χρονῶν στήν Ἀγία Εἰρήνη τῆς Κέας μέ πολλά κτερίσματα: ἄγγεῖα, χρυσό διάδημα, θαυμάσιο περιδέραιο κ.λ.π.

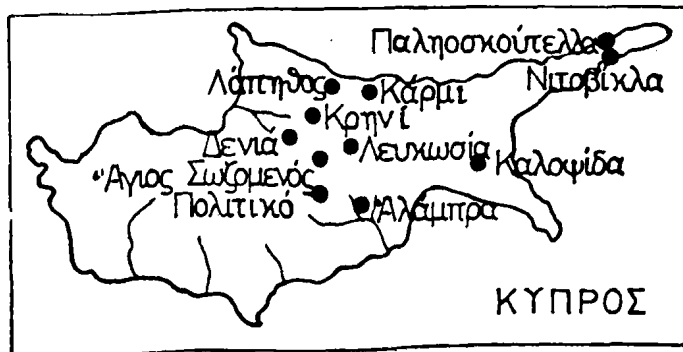
Ἡ λατρεία μένει καί στίς Κυκλάδες ἄγνωστη. Πρέπει νά σημειώσουμε μόνο τό μάλλον μεταγενέστερο μοναδικό Ἱερό τῆς Κέας (Α.Δ. 19, 1964, Χρον. σ.416, Plan. 2), ὅπου ὁμως ἡ λατρεία ἀνάγεται ἔσως στό τέλος τοῦλάχιστον αὐτῆς τῆς περιόδου, ὅπως συμπεραίνεται ἀπό μεγάλο πήλινο εἰδῶλιο (1,50 μ. ψηλό), πού παριστάνει ἔσως τή θεά, ἐνῶ μικρότερα εἰδῶλια θεωρεῖται ὅτι εἰκονίζουν λατρεύτριες.

Ἡ κεραμική συνεχίζει τήν πρωτοελλαδική παράδοση, εἰσάγει ἢ μιμεῖται στοιχεῖα ἀπό τήν Ἑλλάδα (π.χ. Μινυακά ἄγγεῖα) ἢ τήν Κρήτη (π.χ. ὄστρακα Καμαραῦκῶν ἀγγείων στή Φυλακωπή καί στήν Κέα) καί, στίς καλύτερες περιπτώσεις, δημιουργεῖ μέ τό συνδυασμό ἀξιοπρόσεκτα προϊόντα. Τέτοια εἶναι ἡ "μαστοπρόχους", ὅπου συνδυάζε-

Σχέδιο 15. 'Η Έλλάς τής Μέσης Χαλκοκρατίας (Ι.Ε.Ε.).

Σχέδιο 16. 'Η Κύπρος τής Μέσης Χαλκοκρατίας.

ται ἡ ἀμαυρόχρωμη τεχνική μέ τό κρητικό θέμα τοῦ κρόκου, ἐνῶ ἄλλο, γεφυρόστομο ἄγγεῖο μέ κρητικό σχῆμα εἶναι στολισμένο μέ ἑλλαδικό θέμα, ἓνα σχηματοποιημένο πουλί στήν ἀμαυρόχρωμη τεχνική (εἰκ. I.E.E., σ. 133). Ἐνα ἄλλο δεῦγμα τῆς μεσοκυκλαδικῆς ζωγραφικῆς εἶναι οἱ φαράδες στήν κυλινδρική ἐπιφάνεια πηλίνου σκεύους. Ἄξισημεῖωτος ὁ συνδυασμός τῆς ἀποδόσεως "ἐν κατατομῇ" τῆς κεφαλῆς καί "κατ' ἐνώπιον" τοῦ ματιοῦ πού εἰκονίζεται μεγάλο, καθώς καί ἡ κίνηση τῶν σκελῶν πρὸς δεξιά, ἐνῶ τό στήθος εἶναι σχεδόν "κατ' ἐνώπιον".

Πρὶν περάσουμε στό μέγα κεφάλαιο τοῦ Ἀνακτορικοῦ Πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης, ὀλίγα πρέπει νά σημειώσουμε γιά τήν Κύπρο τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Παρατηρήσαμε ἤδη ὅτι ἡ ἀπομονωμένη κατά τή Νεολιθική Ἐποχή Κύπρος, ἀποκτᾶ ἐνδιαφέρον κατά τήν Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ, ἀκριβῶς ἐπειδή διαθέτει τό μέταλλο αὐτό. Γίνεται λοιπόν μαγνήτης ἔλξεως τῶν ἐμπορῶν τῆς Ἀνατολῆς καί τῶν θαλασσοπόρων τῆς Δύσεως. Στό νησί συναντῶνται ἀγαθά τοῦ πολιτισμοῦ ἀπό τρεῖς ἡπείρους. Ἀνάλογα εἶναι τά ἀρχαιολογικά εὐρήματα.

Κατά τόν 23ο αἰ. π.Χ., μέσα στήν Πρώτη Χαλκοκρατία, ἐμφανίζονται ξαφνικά στοιχεῖα ἐνός πολιτισμοῦ τῆς Δυτικῆς Μ. Ἀσίας, τά ὅποια τελικά ἀπορροφήθηκαν ἀπό τόν ἐγχώριο πολιτισμό κατά τό τέλος τῆς 3ης χιλιετηρίδος π.Χ. Τρία στάδια αὐτῆς τῆς βαθμιαίας ἀφομοιώσεως ἀνατολικῶν στοιχείων ἀντιπροσωπεύουν διάφοροι τόποι (Φύλια, Ἀμπελικοῦ, Ἀγία Παρασκευή, Βασίλεια, Βουνοῦς, Ἐπισκοπή, Σωτήρα, Ἀνώγυρα, Καλαβασσός, Ἀλάμπρα, σχέδ. 12).

Κατά τή Μέση Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ χρησιμοποιεῖται πράγματι ὀρεύχαλκος (bronze) καί ὄχι χαλκός (copper) γιά ὄπλα. Ὑπάρχει ἐπίσης περισσότερος χρυσός καί ἄργυρος. Ἐχουν ἐπισημανθῆ ὀχυρώσεις τῆς Μεσοχαλκῆς Περιόδου (Κρηνί, Ἅγιος Σωζομενός, Νιτοβίπλα) καί ἐρευνήθηκαν λίγα σπύτια (Καλοψίδα) καί περισσότεροι τάφοι (Λάπηθος, Κάρμι, Παληοσκούτελλα κ.ἄ.).

Ἀνακτορικός πολιτισμός τῆς Κρήτης.

Εἶπαμε ὅτι τῆ Μέση Χαλκοκρατία (1900 - 1600 π.Χ.) στήν Ἑλλάδα τή λέμε Μεσοελλαδική Περίοδο, στίς Κυκλάδες Μεσοκυκλαδική, ἐνῶ στήν Κρήτη διαιρεῖται σέ δύο φάσεις: τήν Παλαιοανακτορική (1900 - 1700 π.Χ.) καί τή Νεοανακτορική (1700 - 1450 π.Χ.).

α. Παλαιοανακτορικός πολιτισμός.

Ὅπως στήν Ἑλλάδα καί στίς Κυκλάδες, ἔτσι καί στήν Κρήτη, γύρω στό 1900 π.Χ. παρατηροῦνται μεταβολές, πού ἔσως τίς προκάλεσαν ἀκριβῶς οἱ ἀναστατώσεις στήν Ἑλλάδα καί ἡ δημιουργία τοῦ μεγάλου Χεττιτικῆς κράτους στή Μ. Ἀσία. Οἱ Κρήτες θαλασσοκράτορες φαίνεται νά συγκεντρώνωνται καί νά ὀργανώνουν τή διοίκηση, τήν οἰκονομία κ.λ.π., γιά νά κρατήσουν τό νησί δικό τους. Ἔτσι, ἀντί γιά τά ἀδύναμα μικρότερα κέντρα τῆς Ἀνατολικῆς καί τῆς Κεντρικῆς Κρήτης, σιγά - σιγά ὀργανώνονται μεγαλύτερα κέντρα, ὅπου συγκεντρώθηκε ἡ πολιτική καί οἰκονομική δύναμη. Στά κέντρα αὐτά, ἕνα σέ κάθε γεωγραφική ἐνότητα, πλούσιοι βασιλεῦς κτίζουν ἀνάκτορα. Προηγεῖται τό μεγαλύτερο στήν Κνωσό, δηλ. στή βόρεια πεδινή ἔκταση τῆς κεντρικῆς Κρήτης, ἀκολουθοῦν ἄλλο στή Φαιστό, στόν κάμπο τῆς Μεσαρᾶς, τρίτο στό Μάλια, ἀνάμεσα Κνωσό καί Ἴσθμό τῆς Ἱεράπετρας, ἕνα τέταρτο κοντά στό Ἀμάρι, καί πέμπτο ἔσως κοντά στό Χανιά. Ὅλα κτίζονται γύρω στό 1900 π.Χ. καί εἶναι ἀτείχιστα. Πολυσύνθετα καθώς εἶναι τά ἀνάκτορα μαρτυροῦν μιᾶ πολυπλοκή ἐσωτερική ζωή καί λειτουργία. Ἐξ ἄλλου δέν φαίνεται νά ὑπῆρχε ἀνταγωνισμός μεταξύ τῶν γειτονικῶν βασιλείων, ὥστε ἡ ἀκμή τῆς Κρήτης θά ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς συνεργασίας γιά τήν ἐκμετάλλευση τῶν δυνατοτήτων τοῦ νησιοῦ στό ἐσωτερικό του, ὅπως καί τῆς θέσεώς του, πού προσφέρονταν γιά ἕνα ἀνεπτυγμένο θαλασσινό ἐμπόριο σ' ὅλη τή Μεσόγειο.

Ἡ περιγραφή τῶν γνωστῶν λειψάνων τῶν πρώτων ἀνακτόρων εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ γίνη μέ λίγες λέξεις. Τά πρῶτα ἀνάκτορα κατὰ τά κατώτατα μέρη (θεμέλια, ἀναλήματα, ἀποθήκες, ἐργαστήρια, ἱερά κ.λ.π.) ἢ ἐνσωματώθηκαν ἢ ἰσοπεδώθηκαν καί καλύφθηκαν μέ κεράμασβεστο, ὅταν κτίσθηκαν τά ἀνάκτορα τῆς δευτέρας φάσεως. Ἀπό τά εὐρήματα εἰκάζεται ὁ προορισμός τῶν χώρων. Ἀναπτύσσονταν, σέ ὅλα τά ἀνάκτορα, γύρω ἀπό μεγάλες αὐλές.

Τό ἀνάκτορο τῆς φαιστοῦ, μεγαλοπρεπέστερο ἀπό τά ἄλλα τῆς ἐποχῆς, εἶχε ἀνδρωτή διάταξη (εἰκ. I.E.E., σ.136). Στό βορειότερο τοῦχο διαμορφώθηκαν ἐδώλια κλιμακωτά καί αὐλή μέ πλακόστρωτους διαδρόμους, ἓνα εἶδος θεάτρου ὑπαιθροῦ γιά θρησκευτικές τελετές (εἰκ. I.E.E., σ. 137) Ἀπό κεῖ ἔμπαιναν στό ἀνάκτορο περὶ κεντρική αὐλή. Στή δυτική πλευρά ὑπῆρχε ἄλλη εἴσοδος, πού ὠδηγοῦσε σέ ἱεροὺς χώρους, ὅπως εἰκάζεται ἀπό τή διαρρυθμισή τους καί τά εὐρήματα (ἱερά σκεύη, φορητοῦ βωμοῦ κ.λ.π.). Λείψανα κλιμακωτά βεβαίωνουν τήν ὑπαρξη ἄνω ὀρόφων, ὅπου θά ἦταν τά ἐπίσημα διαμερίσματα τῶν βασιλέων. Στό νοτιανατολικό τομέα τοῦ ἀνακτόρου διατηρήθηκαν τμήματα τῶν ἄνω ὀρόφων.

Στό ἀνάκτορο τῶν Μαλίων, πού μιμεῖται τό βασικὸ σχέδιο τῆς Κνωσοῦ (εἰκ. I.E.E., σ.139), διατηρήθηκαν ἀπό τήν πρώτη φάση του εὐρύχωρα διαμερίσματα καί μικρές στοές στό βορειοδυτικὸ τμήμα. Οἱ κολῶνες ἦταν ξύλινες πάνω σέ ψηλές λίθινες βάσεις.

Τό ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ (εἰκ. I.E.E., σ. 134) κτίσθηκε, ἀφοῦ διαμορφώθηκε ἀνδρωτὰ ὁ χώρος. Ἐντοπίζονται οἱ βασιλικές ἀποθήκες μέ τεράστια πιθάρια, ἐργαστήρια, ὅπου κατασκευάζονταν τά θαυμάσια ὠκέλυφα ἀγγεῖα κ.λ.π.

Τά πρῶτα ἀνάκτορα καταστράφηκαν ἐν μέρει, ἀπό σεισμό μαζί καί πυρκαϊά, τρεῖς φορές μέσα σέ 200 περίπου χρόνια. Δυὸ φορές ἐπισκευάσθηκαν, ἀλλά ἡ τρίτη καταστροφή ἦταν τόσο ριζική ὥστε τά εἱρεῖπια ἰσοπεδώθηκαν καί τά νέα ἀνάκτορα κτίσθηκαν σέ ψηλότερο ἐπίπεδο. Καί οἱ τρεῖς αὐτές ἀνοικοδομήσεις τῶν ἀνακτόρων περιλαμβάνονται στή λεγόμενη "παλαιοανακτορική" φάση. Διακρίνονται κυρί-

ως από τή στρωματογραφία, μάλιστα από τὰ ἀγγεῖα, τῶν ὁποίων μελετήθηκε καλά ἡ ἐξέλιξη.

Ἀξιοσημεῖωτοι εἶναι οἱ ὁῖμοι πού ἐξυπηρετοῦσαν τὰ ἀνάκτορα. Στήν Κνωσό γιά ἓνα ὁῖμο ἐξευξαν κλάδο τοῦ ποταμοῦ Καιράτου μέ γέφυρα πού εἶναι σπουδαῖο τεχνικό ἔργο. Τά συστήματα ἀποχετεύσεως (εἰκ. I.E.E., σ.145) καί ὑδροπέρας τῶν ἀνακτόρων εἶναι καταπληκτικά. Στήν Κνωσό τό νερό ἐρχόταν ἀπό τήν πλαγιά τοῦ βουνοῦ Γιούκτας μ' ἓνα ὑδραγωγεῖο 10 χλμ. περίπου. Οἱ τεχνικές λεπτομέρειες τῶν σωληνώσεων μαρτυροῦν ἀξιοθαύμαστες γνώσεις. Ἄλλα ἀνάκτορα ὑδροῦνταν ἀπό μεγάλες δεξαμενές ἢ φρέατα μέ λίθινη ἐπέκδοση ("κουλοῦρες"), πού χρησίμευσαν ἴσως καί ὡς ἱεροῦ ἀποθέτες (εἰκ. I.E.E., σ.135) ἢ σιρού (σιταποθήκες), πού εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο.

Ἀπό τὰ ἐξωτερικά παραρτήματα τῶν ἀνακτόρων ἀξιόλογο εἶναι στά Μάλια ἓνα συγκρότημα ἀπό "κρύπτες" μέ καθίσματα, τούχους χρωματισμένους μέ ζωηρά χρώματα καί αὐλή μέ κερκίδες. Ἐρμηνεύεται ὡς ἱερός χώρος γιά τελετές.

Τήν τοιχοδομία τῆς ἀνωδομῆς τῶν ἀνακτόρων καί τήν πρόσοψη ἰδιωτικῶν σπιτιῶν γενικά μᾶς βοηθοῦν νά εἰκασοῦμε πλακίδια ἀπό φαγεντιανή (ὑψους 3 - 5 ἐκ.). Πέτρα, στρώματα πηλόκτιστα καί ξυλοδεσιές συνδυάζονταν γιά νά κτισθοῦν πολυώροφα κτήρια μέ παράθυρα μόνο στούς ἄνω ὀρόφους (εἰκ. I.E.E., σ.140 - 141). Ἀπό τὰ κινητά εἰρημάτα πού διαφωτίζουν τό δημόσιο καί τόν ἰδιωτικό βίο, καθώς καί τή θρησκεία τῶν παλαιοανακτορικῶν Κρητῶν θά σημειώσουμε τά σπουδαιότερα.

Σέ ἀποτυπώματα σφραγίδων, πού βρέθηκαν στόν "ἀποθέτη τῶν ἰερογλυφικῶν" τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, εἰκονίζονται προσωπογραφίες τοῦ βασιλέως καί τοῦ διαδόχου του. Ὑπάρχουν καί οἱ βασιλικοί τίτλοι τους, ἀλλά μᾶς εἶναι ἀκατανόητοι (εἰκ. I.E.E., σ.147).

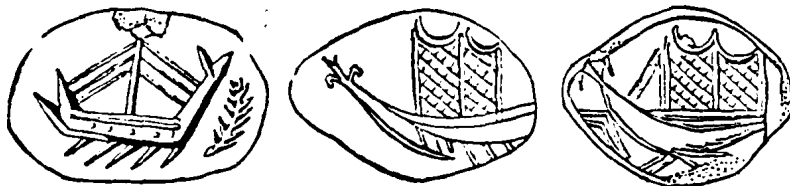
Σώθηκαν ἐπίσης πινακίδες κιβωτίων, ὅπου ἔκλειναν τὰ ἀρχεῖα, στά ἀνάκτορα τῆς Κνωσοῦ, τῆς Φαιστοῦ καί τῶν Μαλίων.

Ἐξ ἄλλου βρέθηκαν ἐργαστήρια ἀρίστης κεραμεικῆς στά ἀνάκτορα τῆς Κνωσοῦ καί τῆς Φαιστοῦ καί στά Μάλια ἐργαστήριο σφραγίδων μέ τὰ ἐργαλεῖα, τίς πρῶτες ὕλες, μισοτελειωμένα κομμάτια κ.λ.π.

Μερικά από τὰ προϊόντα τῶν ἐργαστηρίων τῆς Κρήτης ἔφθαναν στήν Αἴγυπτο, στήν Κύπρο, στήν Ἀνατολή καί ὡς τόν Μέσο Εὐφράτη (κυρίως πήλινα καί μεταλλικά ἀγγεῖα). Ἀντίστροφα, ἔφθαναν στήν Κρήτη προϊόντα τῶν χωρῶν αὐτῶν. Π.χ. στό θολωτό τάφο τοῦ Πλατάνου τῆς Μεσαρᾶς βρέθηκε σφραγιδοκύλινδρος ἀπό αἰματίτη (λίθο) τῆς ἐποχῆς τοῦ Βαβυλωνίου Χαμουραμπύ (εἰκ. I.E.E., σ.142). Μέ τόν παραλληλισμό, πού γίνεται σέ σύνολα εὐρημάτων καί σέ ἀδιατάρακτα στρώματα, ἐπιτυγχάνονται χρονολογήσεις.

Τά πλοῖα τῶν Κρητῶν, μίμησις Αἴγυπτιακῶν προτύπων, ἀλλά μέ ἀρκετές νέες βελτιώσεις, μετέφεραν τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ καί τοὺς ἐμπόρους ἀπό λιμάνι σέ λιμάνι τῆς Μεσογείου. Τά ξέρουμε μόνον ἀπό μερικές μικροσκοπικές παραστάσεις, σέ σφραγιδόλιθους πύ πολύ (σχέδιο 17). Εἶχαν ψηλή πλώρη, συχνά διχαλωτή, καί χαμη-

Σχέδιο 17. Πλοῖα σέ μινωϊκά σφραγίσματα (Hutchinson).

λή πρύμνη, πού κατέληγε σέ ἔμβολο. Τά ἱστιοφόρα εἶχαν ἓνα ἕως τρία κατάρτια, ἀλλά καί κουπιὰ γιά ὥρες νηνεμίας.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τή ζωή στά ἀνάκτορα καί στίς ἀνοικτές θάλασσες, ἡ ζωή τῶν ἀγροτῶν ἦταν ἀπλή. Καλλιεργοῦσαν σιτάρια, ἀμπέλια καί ἐλιές. Γιά τὰ κοπάδια τους μᾶς δύνουν μιά ἰδέα τὰ ζωόμορφα εἰδῶλια. Μάλιστα στό Παλαίκαстро τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης βρέθηκε μιά πήλινη λοπάδα ἡμισφαιρική, ὅπου εἶναι ἀραδιασμένα πήλινα ζωόμορφα εἰδῶλια, πάνω ἀπό 200 ζῶα μέ τό βοσκό τους ὄρθιο (εἰκ. I.E.E., σ.144). Ἀπλή ἦταν ἡ ζωή καί τῶν φαράδων, πού φάρευαν καί μέ δύχτυα, ὅπως δείχνει παράσταση σέ "καμαραῦκό" ἀγγεῖο ἀπό τή Φαιστό (εἰκ. I.E.E., σ.146).

Ἀπό ντυμένα εἰδῶλια λατρευτῶν εἰκάζουμε τήν ἐνδυμασία ἀνδρῶν καί γυναικῶν. Τό περίζωμα τῶν ἀνδρῶν εἶναι ἀπλό, συχνά ἓνα κοντό ζῶμα μέ χωριστή ζώνη στή μέση καί πότε - πότε μέ αἰδοιοθύλακα, ὅπως τό πήλινο εἰδῶλιο, πού ἔχει ζωμένο καί ἐγχειρίδιο, ἀπό τῆ "ἱερό κορυφῆς" τοῦ Πετσοφᾶ στήν Ἀνατολική Κρήτη (εἰκ. I.E.E.

σ. 143). Οί γυναῖκες ντύνονταν φορέματα μέ άνοικτά περικόρμια καί γιακάδες σηκωμένους ψηλά πίσω, φουσκωτές φοῦστες, ὅπως τά κρινολίνα, στολισμένες μέ πολύχρωμες ταινίες καί ζῶνες φουντωτές.

Ἡ Μινωϊκή Γραφή, ἔκτός ἀπό λίγα γνωστά πρόδρομα δείγματα, πρωτοφαίνεται σ' αὐτήν τήν Παλαιονακτορική Περίοδο. Ἐγινε γνωστή ἀπό σφραγίδες σέ στεατίτη, συνήθως τρίπλευρες (Ἄρθουρος Ἐβανς, 1894). Ἀργότερα βρέθηκαν πῆλινες πινακίδες, συχνά μέ δύο ἢ καί τέσσερες πλευρές. Τά παλαιότερα γράμματα ἦταν γραμμικά ἱερογλυφικά, ὅπως τά ὠνόμασε ὁ Evans (εἰκ. I.E.E., σ.147 καί 150 -151), καί βρέθηκαν μαζί μέ "καμαραϊκά" ἀγγεῖα. Εἶναι ἡ "ἰδεογραφική" γραφή, τά "ἰδεογράμματα". Αὐτή ἀνάγεται στήν Παλαιονακτορική φάση, ἀλλά συνεχίζεται καί στήν ἐπόμενη, στήν ὁποία ἀνήκουν τά νεώτερα εἶδη γραφῆς, πού ἀναπτύχθηκαν ἀπό τήν Ἱερογλυφική, ἡ λεγόμενη Γραμμική Α γραφή καί ἡ Γραμμική Β.

Πινακίδες μέ "ἱερογλυφική" γραφή βρέθηκαν ἔκτός ἀπό τήν Κνωσό, στά Μάλια καί, τελευταίως, στή Φαιστό, ὅπου ἡ γραφή χαρακτηρίζεται "πρωτογραμματική". Ἀπό τή Φαιστό προέρχεται τό σπουδαιότερο μνημεῖο μέ ἱερογλυφική γραφή, ὁ περίφημος "δίσκος τῆς Φαιστοῦ" (L.Pernier, 1908), (εἰκ. I.E.E., σ.153). Ὅλα αὐτά ὅμως (ἱερογλυφικά ἀρχεῖα Κνωσοῦ καί Μάλιων καί δίσκος Φαιστοῦ) τώρα χρονολογοῦνται στή Νεονακτορική φάση, στήν ὁποία ἀνήκουν καί ἡ λίθινη ἐπιγραφή ἀπό τά Μάλια καί ὁ διπλός πέλεκυς ἀπό τό σπήλαιο τοῦ Ἀρκαλοχωρίου (εἰκ. I.E.E., σ.154).

Ὁ Ἐβανς συγκέντρωσε 135 ἱερογλυφικά σημεῖα (σχέδιο 18). Μερικά ἀπ' αὐτά εἶναι σαφέστερα καί εἰκάζεται ἡ σημασία τους, ὅπως π.χ. ὁ ὀφθαλμός (ἐποπτεία), τό πριόνι, τό ἀλέτρι, ἡ πολύχορδη λύρα, τό βαροῦλκο, τά ἱερά κέρατα, πύλη σπιτιοῦ, κόσκινο ἔσως, πλοῦο μέ πολλά κουπιά, κεφάλι λιονταριοῦ, λύκου καί αἰλούρου, ἡ ἀράχνη (σύμβολο ὑφαντικῆς;), ἡ μέλισσα, ὁ κρόκος, κλαδί ἐλιᾶς κ.λ.π.

Ἐπάρχει στά ἱερογλυφικά σημεῖα τῆς Κρήτης ἐπίδραση τῶν αἰγυπτιακῶν, ἀλλά δέν εἶναι ταυτόσημα καί τά περισσότερα εἶναι κρητικές ἐπινοήσεις. Εὐκολώτερα ἀναγνωρίζονται οἱ ἀριθμοί (σχέδ. 18). Οἱ μονάδες σημειώνονται μέ κάθετες γραμμές, οἱ δεκάδες μέ

1		18		35		52		69		86		103		120	
2		19		36		53		70		87		104		121	
3		20		37		54		71		88		105		122	
4		21		38		55		72		89		106		123	
5		22		39		56		73		90		107		124	
6		23		40		57		74		91		108		125	
7		24		41		58		75		92		109		126	
8		25		42		59		76		93		110		127	
9		26		43		60		77		94		111		128	
10		27		44		61		78		95		112		129	
11		28		45		62		79		96		113		130	
12		29		46		63		80		97		114		131	
13		30		47		64		81		98		115		132	
14		31		48		65		82		99		116		133	
15		32		49		66		83		100		117		134	
16		33		50		67		84		101		118		135	
17		34		51		68		85		102		119		136	

ΜΟΝΑΔΕΣ

) η | = /))))) η |||| η ||' = 5

ΔΕΚΑΔΕΣ

• = 10 •• = 40 ••• = 50

ΕΚΑΤΟΝΤΑΔΕΣ

\ η / = 100 \\\ \\\ \\\ = 500

ΧΙΛΙΑΔΕΣ

◊ = 1000 ◊◊◊◊ = 6000

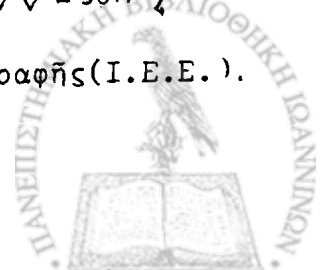
ΚΛΑΣΜΑΤΑ

∨ ίσως = 1/4 ∨ ∨ = 3/4

παράδειγμα

◊◊◊ \\\ \\\ \\\ ••)))) ∨ ∨ = 3644 3/4

Σχέδιο 18. Σύμβολα της Μινωϊκής ιερογλυφικής γραφής (Ι.Ε.Ε.).

κουκκίδες, οὐ ἑκατοντάδες μέ λοξές γραμμές, οὐ χιλιάδες μέ ρόμβους. Τά ἀρχεῖα τῶν ἀνακτόρων φανερά ἦταν λογιστικά ἀρχεῖα.

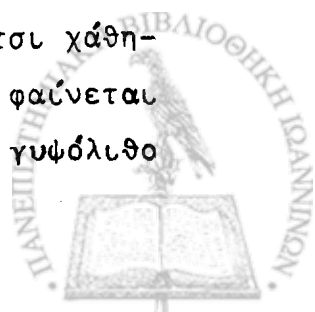
Οὐ θεωρεῖς γιὰ τὴν προέλευση τῆς Μινωϊκῆς γραφῆς καὶ τὴς σχέσεις μέ ἄλλες εἶναι πολλές καὶ ἀκόμα συζητοῦνται.

Πλατύτερο λόγο πρέπει νά κάνουμε γιὰ τό δίσκο τῆς Φαιστοῦ. Δέν εἶναι μόνον ἓνα ἀπό τά σπουδαιότερα μνημεῖα τῆς γραφῆς, ἀλλά καὶ τῆς τυπογραφίας. Τό κείμενό του τυπώθηκε, κοχλιωτά, ἀπό τὴν περιφέρεια πρὸς τό κέντρο, μέ κινητούς τύπους, πού ξαναχρησιμοποιοῦνταν κάθε φορά πού χρειαζόταν. Συνολικά τά σημεῖα καὶ στῦς δύο ὄψεις τοῦ δίσκου εἶναι 241, ἔγιναν μέ 45 διαφορετικούς τύπους καὶ εἶναι χωρισμένα μέ κάθετες κεραῖες σέ 31 ὁμάδες στή μιὰ ὄψη καὶ 30 στήν ἄλλη. Οὐ ἀράδες χωρίζονται μέ μιὰ χαραγμένη γραμμὴ σπειροειδῆ. Ὑποτίθεται ὅτι οὐ ὁμάδες εἶναι λέξεις ἢ καὶ σύνολα λέξεων.

Ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ δίσκος τῆς Φαιστοῦ εἶναι ξενόφερτος στήν Κρήτη ἐγκατελείφθη (ἐπέμειναν οὐ Evans, Myres, Pendlebury, Bessert καὶ Hutchinson), κυρίως μετά τὴν ἀνακάλυψη καὶ ἄλλων μνημεῖων μέ ὅμοια γραφή, ὅπως ὁ χάλκινος διπλοῦς πέλεκυς τοῦ Ἀρκαλοχωρίου κ.λ.π.

Στά ταφικά ἔθιμα τῆς παλαιοανακτορικῆς φάσεως περιλαμβάνονται ἐκτός ἀπὸ τά παραδοσιακά (κιβωτιόσχημοι καὶ λακκοειδεῖς τάφοι, θαλαμοειδεῖς καὶ θολωτοί) καὶ μερικές νεωτερικές προτιμήσεις στοὺς ἀτομικούς τάφους, στοὺς ταφικούς πύθους (π.χ. Παχύαμμος καὶ Σφουγγαρά) καὶ στῦς μεκρές πήλινες σαρκοφάγους (εἰκ. I. E. E., σ. 155). Γενικεύεται ἡ συνήθεια νά θάβουν σέ ταφικά συμπλέγματα λαξευτά στῦς πλαγιές τῶν γειτονικῶν λόφων (Προφήτης Ἡλίας καὶ Μοναστηριακό Κεφάλι τῆς Κνωσοῦ). Εἶναι οὐ πρόδρομοι τῶν μεταγενεστέρων λαξευτῶν τάφων. Ἀνάμεσα στά λύγα κτερίσματα ἦταν καὶ οὐ προσωπικές σφραγιδες τοῦ νεκροῦ. Ἐνα παράδειγμα καύσεως νεκροῦ σέ πιθάρι ἔχομε ἀπὸ τὴν Κνωσό (Hood, 1955).

Ἀπὸ τά καλλιτεχνικά δημιουργήματα θά πρέπει νά ὑποθέσωμεν ὅτι ἔχουν χαθῆ πολλά κατὰ τὴς ἀλλεπάλληλες πυρκαϊές. Ἐτσι χάθηκαν π.χ. οὐ ἐσωτερικές διακοσμῆσεις τῶν ἀνακτόρων, πού φαίνεται πὺς γύνονταν στήν τεχνική τῆς "ὀρθομαρμαρώσεως" μέ γυψόλιθο

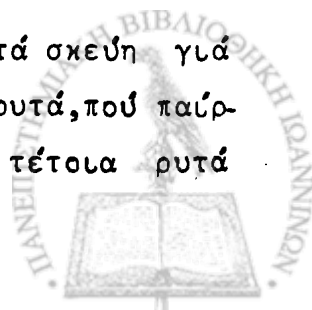

συμπληρωμένο με πολύχρωμα έπιχρίσματα. Κατά τό τέλος τής φάσεως παρατηρούνται καί τοιχογραφίες, από τίς όποτες έλάχιστα έχνη σώθηκαν (π.χ. τοιχογραφία δελφινιών καί άλλων φαριών από τό Μέγαρο τής Βασιλίσσης στήν Κνωσό).

Μένει λοιπόν ή κεραμεική για μās ως ή κυριώτερη βοήθεια για νά έκτιμήσουμε τήν ίδιαιτερη αγάπη τών Μινωϊτών στήν πολύχρωμη ζωγραφική. Μιά ιδέα πήρε ό κόσμος 16 χρόνια πριν ακόμα αρχίσει (τό 1900) ή ανασκαφή του Evans στήν Κνωσό. Τότε, τό 1884, μία καλή τύχη έφερε στό φως πλήθος πολυχρώμων άγγείων στό ιερό σπήλαιο κοντά στις Καμάρες τής "Ιδης. Γι' αυτό ό διακοσμητικός ρυθμός τους ώνομάσθηκε "καμαραϊκός"

Η τεχνική τών άγγείων έχει φθάσει στήν τελειότητα. Τό πιο συχνό σχήμα είναι τά κύπελλα με άνοιχτή ή γεφυρωτή προχοή. Όλη ή έπιφάνεια του άγγείου γεμίζει με χρώματα. Τό βάθος δίνεται με βερνίκι μαύρο ή πολύ σκοτεινό, στέρεο καί λαμπερό. Πάνω του ή διακόσμηση είναι λευκή ή κοκκινωπή σε ποικίλους τόνους, σπανιότερα καστανούς ή κίτρινους (διακοσμητικά θέματα συνήθως σπεύρες, ρόδακες καί λεπιδωτά σχέδια, Matz, pl. 35, 36). Περιόφημα δείγματα τής τεχνοτροπίας είναι τό "πιθάρι με τίς ρακέτες" καί τίς σφαίρες (είκ. I.E.E., σ.156, άνω άριστερά) καί άλλο άγγείο με φοινικόδενδρα (είκ. I.E.E., σ. 156, κάτω άριστερά). Στίς ζωγραφικές αξίες προστίθενται, σε ώρισμένες κατηγορίες άγγείων, πλαστικά στοιχεία: Είναι ή "άκιδωτή" τεχνική (είκ. I.E.E., σ. 156, άνω δεξιά) καί ή τεχνική τών "όστρακοδέρμων". Θαυμαστός είναι ό κρατήρας με τούς όλόγλυφους άνθοκάλυκες (είκ. I.E.E., σ.157, κάτω δεξιά). Μιά κατηγορία έκλεκτών προϊόντων τής κεραμεικής τής έποχής είναι τά λεγόμενα "ώκέλυφα" (Egg-shell Ware) (είκ. Matz, σ. 134) ή "ύμενδστρακα", ποτήρια, φλυτζάνια κ.λ.π. με έξαιρετικά λεπτά τοιχώματα κατ' άπομίμησιν μεταλλικών από πολύτιμο μέταλλο προφανώς. Στήν έποχή αυτή άνήκει τό περίφημο ειδώλιο "θεās όφρων" καί ή ιέρεια ή λάτρις από φαγεντιανή τής Κνωσού.

Από τά άγγεία καθημερινής χρήσεως ξεχωρίζουν τά σκεύη για τίς ιερές τελετές, όπως είναι τά πλαστικά ή κωνικά ρυτά, που παίρνουν τώρα τή γνωστή μορφή τους. Στή Φαιστό βρέθηκαν τέτοια ρυτά σε μορφή κεφαλής ταύρου ή αίλουροειδών.

Τά τεράστια πιθάρια τῶν ἀποθηκῶν (εἰκ. I.E.E., σ. 139) εἶχαν κι' αὐτά τή διακόσμησή τους: λαβές πού ἐξυπηρετοῦσαν ἐκτός ἀπό τόν πρακτικό καί διακοσμητικό σκοπό, ζῶνες μέ πλαστική ἀπομίμηση σχοινοῦ κ.λ.π.

Ἀπό τά σκεύη τῆς λιθοτεχνίας ἀξιοσημεῖωτα ἔργα τῆς φάσεως αὐτῆς εἶναι τά στολισμένα μέ ἐνθετική τεχνική. Ὅμως ἡ λιθοτεχνία καί τῶν ἀγγείων καί τῶν εἰδωλῶν ἔχει ὑποχωρήσει μπροστά στήν ἀκμή τῆς κεραμεικῆς. Ἡ μικρογλυπτική πάντως ἐξακολοθεῖ νά παράγη θαυμάσιους σφραγιδολίθους μέ παραστάσεις καί ἱερογλυφικά γράμματα. Τά σχήματα τῶν σφραγιδολίθων εἶναι ποικίλα: ἄλλοι εἶναι πρισματικοί, ἄλλοι μέ στέλεχος καί ἄλλοι ἀμφύκυρτοι. Πάνω τους σκαλίζονταν μέ ἀπίθανη ἐπιδεξιότητα ἕνα πλῆθος θέματα: ἔντομα, ζῶα, θαλασσινά, σκηνές ἀπό τή ζωή τους καί τόν πόλεμο μεταξύ τους κ.λ.π. (εἰκ. I.E.E., σ.158).

Τή μεταλλοτεχνία τῶν παλαιοανακτορικῶν Κρητῶν τήν ξέρουμε περισσότερο ἀπό προϊόντα τῆς Κρητικῆς τέχνης, πού βρέθηκαν ἀλλοῦ (Βύβλος, Αἴγυπτος). Στά Μάλια (καί στήν Αἴγινα) βρέθηκαν θησαυροῦ χρυσῶν κοσμημάτων, ἐνῶ ἦλθαν στό φῶς ἀπό περισσότερους τόπους ὄπλα: ἐγχειρίδια, μακριά σπαθιά στολισμένα μέ ἐλεφαντοστοῦν, ξύλο χρυσοπυρμένο κ.λ.π., τελετουργικές σπάθες κ.ἄ.

Οἱ διαδοχικές καταστροφές τῶν ἀνακτορικῶν κέντρων καί τῶν οἰκισμῶν τῆς Κρήτης γενικώτερα ἀποδίδονται, ὅπως εἴπαμε, σέ γεωλογικά φαινόμενα, σεισμούς, πού προκάλεσαν πυρκαϊές, παλιρροϊκά κύματα γιγαντιαία κ.λ.π. Οἱ θεομηνίες αὐτές τοποθετοῦνται στά 1820 π.Χ., στά 1750 π.Χ. καί στά 1700 π.Χ.. Ἡ τελευταία ἔφερε τέλεια καταστροφή στό νησί. Ὅσοι κάτοικοι ἀπόμειναν ξανάρχισαν ἀπό τήν ἀρχή. Στά ἀνακτορικά κέντρα οἱ ἐπιζήσαντες ἰσοπέδωσαν τά ἐρείπια καί πάνω τους ἔκτισαν νέα ἀνάκτορα, γι' αὐτό τή νέα φάση τήν ὀνομάζουμε Νεοανακτορική.

β. Νεοανακτορικός πολιτισμός.

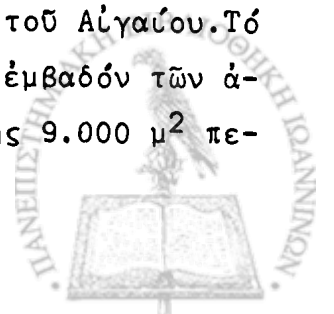
Μετά τή θεομηνία πού κατέστρεψε τήν Κρήτη, καί εἰδικώτερα τά ἀνάκτορα, χρειάσθηκαν μερικές δεκαετίες γιά νά ὀργανωθῇ πάλι

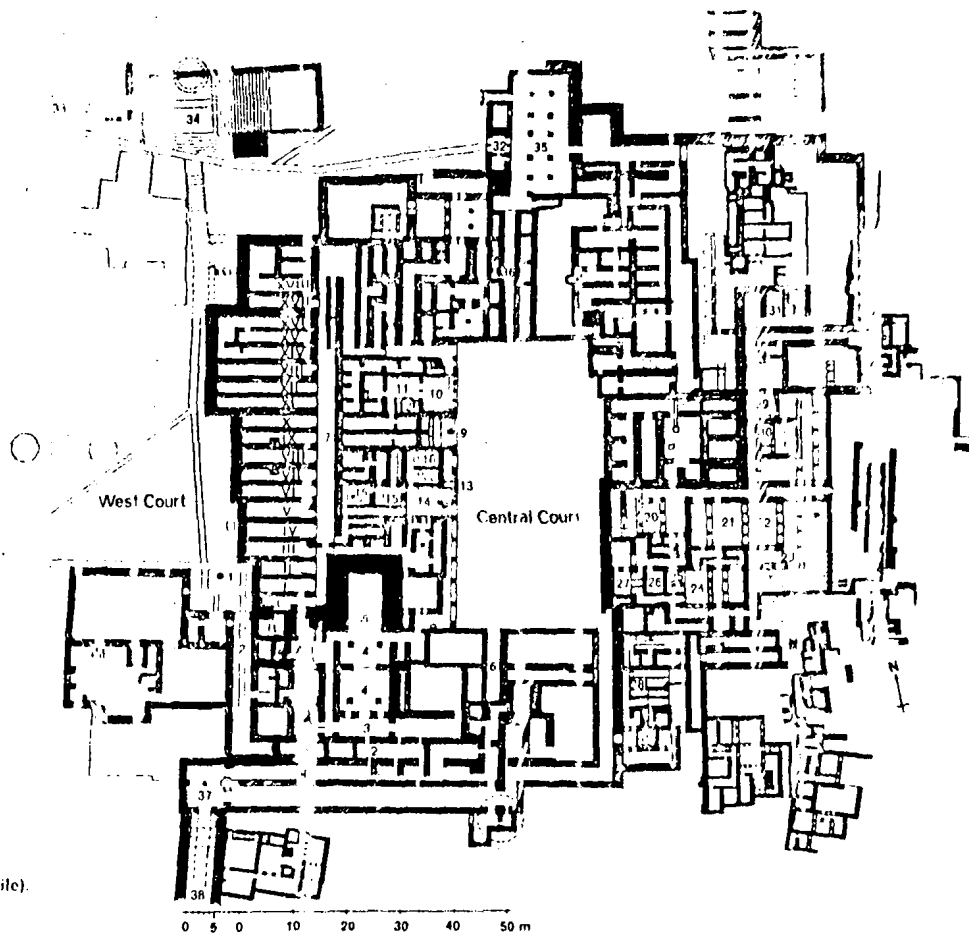

ή ζωή. Κοντά στη διοικητική και οικονομική οργάνωση παρουσιάζεται τώρα για πρώτη φορά έντονα ή λατρεία του θεού, όπως παρατήρησε ο Έβανς πρώτος. Η μεταβολή του πολιτισμού δεν είναι αποτέλεσμα βιαίων ανατροπών, αλλά ομαλή εξέλιξη μέσα σε δεκαετίες με βάση πάντοτε τα παραδοσιακά στοιχεία. Στην αρχιτεκτονική των ανακτόρων δύσκολα ξεχωρίζουν οι διαδοχικές φάσεις, στην κεραμική όμως είναι φανερή η μετάβαση από τους πολύχρωμους διακοσμητικούς ρυθμούς στους μονόχρωμους φυσιοκρατικούς. Η διαδοχή καθορίζεται από τα στρώματα της καταστροφής, που προεκάλεσαν νέοι αλληπάληλοι σεισμοί, κυρίως μεταξύ 1600-1500 π.Χ.. Τα πρώτα μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα της Ελλάδος συμπίπτουν με την πρώτη σεισμική καταστροφή της Κρήτης, ενώ με τη δεύτερη παρατηρείται αποικιακή εξέορμηση των Μινωϊτών προς την Ανατολική κυρίως Μεσόγειο. Παράλληλα, στο έσωτερικό της Κρήτης, παρατηρείται συγκέντρωση από την περιφέρεια προς το κέντρο, δηλαδή την Κνωσό, χωρίς να ατονίσουν οι πολυάριθμοι έπαρχιακοί συνοικισμοί.

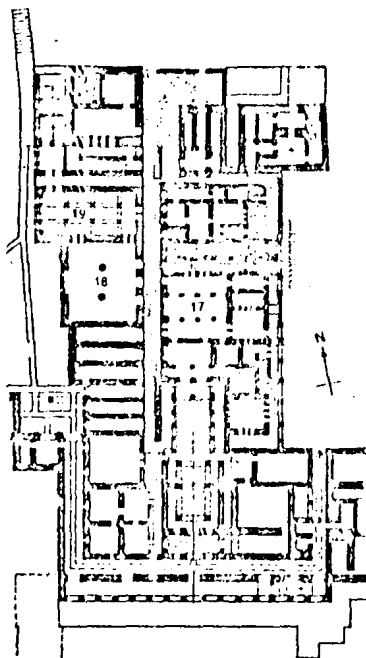
Οι τρεις "χρυσοί αιώνες" του κρητικού πολιτισμού αντίστοιχούν περίπου προς τρεις φάσεις του. Η πρώτη (1700 - 1600 π.Χ.) είναι η προπαρασκευή, η δεύτερη (1600 - 1500 π.Χ.) συμπίπτει με την ακμή, ενώ κατά την τρίτη, που είναι συντομώτερη (1500 - 1450 π.Χ.), απλώθηκε ο Μινωϊκός πολιτισμός σ' όλη σχεδόν τη Μεσόγειο, δημιουργήθηκε με την επίδρασή του ο Μυκηναϊκός πολιτισμός και άφομοιώθηκε ο Κυκλαδικός.

Η αρχιτεκτονική των ανακτόρων είναι προσαρμοσμένη στο κλίμα του μεσογειακού νησιού, κρατάει τον άνθρωπο σε στενή σχέση με τη φύση και ύπηρετεί τις πολύπλοκες διοικητικές, κοινωνικές και θρησκευτικές ανάγκες. Η πολυσύνθετη κάτοψη και ανωδομή των ανακτόρων προϋποθέτει ικανούς αρχιτέκτονες, που σχεδίασαν τους "λαβυρίνθους", και έμπειρους μαστόρους, που συνεχίζουν μιά μακρά παράδοση τεχνικής. Το μεγαλοπρεπέστερο από τα Κρητικά ανάκτορα είναι της Κνωσού, σε απόσταση 4 χλμ. από τη θάλασσα του Αίγαίου. Το έμβαδόν του είναι υπερδιπλάσιο (22.000 μ²) από τό έμβαδόν των ανακτόρων της Φαιστού (9.000 μ²), των Μαλίων (έπίσης 9.000 μ² πε-

Upper storey (Piano Nobile).

The Palace of Knossos

1 West Propylon 2 'Corridor of Processions' 3 Light well 4 South Propylaea 5 Staircase to Piano Nobile 6 Corridor of the 'Prince of Lilies' 7 Corridor of West Magazines 8 Corridor of East Block 9 Staircase to Piano Nobile 10 Ante-room 11 Throne Room 12 Lustral bath 13 Tripartite sanctuary 14 Ante-room 15 Pillared crypts 16 Treasure repositories 17 Sanctuary with 3 columns and 3 pillars 18 Hall with 2 columns 19 Hall with 6 pillars 20 Grand staircase	21 'Hall of the Double Axes' 22 King's Megaron 23 Colonnade 24 Queen's apartments 25 Bathroom 26 Treasure repository 27 Toilet room and W.C. 28 'Shrine of the Double Axes' 29 Potters' workshop 30 Lapidaries' workshop 31 Magazine of the giant pithoi 32 North entrance 33 'Royal Road' 34 Theatral Area 35 Hall of Pillars 36 Raised causeway 37 South-west entrance 38 Stepped portico A, B, C and I-XVIII West Magazines.

Σχέδιον 19. Κάτοψη του ανακτόρου της Κνωσού.

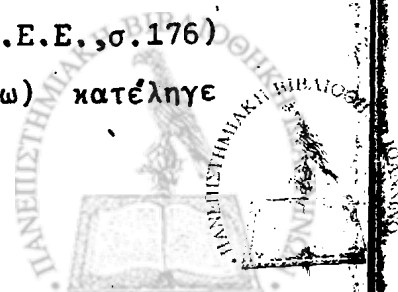

ρίπου) και της Ζάκρου (7000 - 8000 μ²). Έχει επίσης περισσότερο ύψος, με τρεις όρόφους στη δυτική του πτέρυγα και 4 - 5 στην ανατολική, όπου ήταν τα βασιλικά διαμερίσματα. Η "δαιδαλώδης" διαρρύθμιση άφησε την ανάμνησή της στους μύθους για το "λαβύρινθο", που είναι προελληνική λέξη και σημαίνει "τόπος των πολλών λαβρύων". Λάβρυς είναι ο "διπλοῦς πέλεκυς" (P.Kretschmer).

Βασικό στοιχείο του κρητικού ανακτόρου είναι η κεντρική αύλη (σχέδιο 19). Εκεί καταλήγουν οι διάδρομοι από τις έξωτερικές εισόδους του ανακτόρου και από εκεί ξεκινούν οι προσβάσεις στα διαμερίσματα των ορόφων. Τα διαμερίσματα οργανώνονται κυρίως στη δυτική και στην ανατολική πλευρά με άξονα από Βορρά προς Νότον. Οι έξωτερικές και οι εσωτερικές (από την αύλη) όψεις του ανακτόρου δεν είναι απλώς εϋθύγραμμες στην κάτοψη, αλλά γωνιάζουν και, σε συνδυασμό με την πολυσύνθετη και πολύχρωμη ανωδομή αποκτούν αρχιτεκτονικό και χρωματικό πλούτο αφάνταστα (είκ. I.E.E., σ. 177). Τα ιερά σύμβολα που βρέθηκαν στις αύλεις (βωμού, έσχάρες κ.λ.π.) μαρτυρούν ότι οι αύλεις δεν ήταν μόνο τό κέντρο της καθημερινής ζωής, αλλά και ο τόπος των ιερών τελετών. Τα δωμάτια των ιερών, σ' όλα τα ανάκτορα, ήταν στη δυτική πτέρυγα. Τα βασιλικά διαμερίσματα είχαν θέση στην περισσότερο προνομιοῦχο πλευρά κάθε ανακτόρου. Οι αποθήκες των ιεροῶν, των ανακτόρων κ.λ.π. ήταν αντίστοιχα τοποθετημένες.

Ανόμοιες είναι οι τέσσερες μεγάλες πύλες του ανακτόρου της Κνωσοῦ (είκ. I.E.E., σ. 171). Επισκευάσθηκαν, συμπληρώθηκαν και διακοσμήθηκαν πολλές φορές. Η έπίσημη πύλη (1), στη δυτική πλευρά, τελικά στολίσθηκε με ζωγραφιστή πολυπρόσωπη πομπή στο διάδρομο (2). Η αρχιτεκτονική μορφή του προπύλου (4) είναι πρόδρομος των μυκηναϊκῶν και των μεταγενεστερῶν έλληνικῶν προπυλαίων: την κεντρική πύλη προστάτευαν από τή μια και την άλλη πλευρά δύο πρόπυλα με δύο κολῶνες τό καθένα (είκ. I.E.E., σ.173, κάτω). Η πρόσβαση από ΝΔ (είκ. I.E.E., σ.174) γίνονταν από κλιμακωτή στοά (38), όπου έφθανε κανείς περνῶντας οδογέφυρα (είκ. I.E.E., σ.176)

Από τό λιμάνι ο δρόμος (είκ. I.E.E., σ.173, άνω) κατέληγε

στή βόρεια πύλη (32), πού ὠδηγοῦσε σέ ὑπόστυλη αἴθουσα (35) κατάλληλη γιά τήν παραλαβή καί τόν ἔλεγχο ἐμπορευμάτων (τελωνεῖο κατά τόν Ἔβανς). Βαθμιδωτή δίοδος ἀνάμεσα σέ διπλή σειρά πυργίσκων (36) κορυφώνονταν σέ βεράντες στολισμένες μέ τοιχογραφίες.

Ἡ τέταρτη πύλη, στή νότια πλευρά, ἦταν ἀπλούστερη, ὑπηρεσιακή. Ἐκτός ἀπό τίς τέσσερες πύλες τό ἀνάκτορο εἶχε στήν ἀνατολική πλευρά καί μιᾶ "πορτοπούλα" πρὸς τήν κοιλάδα τοῦ Καιράτου ποταμοῦ καί τούς βασιλικούς κήπους μέ τήν "Ἑπαυλη".

Τή θεοκρατική βάση τῆς πολιτικῆς ὀργανώσεως δείχνει ἡ δ ο υ - τ ι κ ῆ π τ ἔ ρ υ γ α τοῦ ἀνακτόρου, ὅπου ὑπάρχει τό ἱερό τῆς θεότητος καί γύρω του δωμάτια, πού τό ἐξυπηρετοῦν (πρβ. φωτογραφία I.E.E., σ.171, ἄνω, πρὸς ἀναπαράσταση σ.177). Στήν ὄψη τῆς δυτικῆς πτέρυγος τοῦ ἀνακτόρου (ἀπό τήν κεντρική αὐλή) ξεχώριζε τό ψηλότερο κέντρο μέ τὰ ἱερά κέρατα στήν κορυφή (στή στέγη). Σώζονται μόνον μέρη ἀπό τήν κρηπίδα (εἰκ. I.E.E., σ.171). Ἡ ἀναπαράσταση (εἰκ. I.E.E., σ.177) βασίζεται σέ τοιχογραφίες τῆς Κνωσοῦ, πού βρέθηκαν κομματιασμένες καί συμπληρώνονται. Ἡ πλατειά σκάλα τῶν προπυλαίων (5) ὠδηγοῦσε στούς ἄνω ὀρόφους τοῦ Ἱεροῦ, πού εἶχαν στωϊκές βεράντες, ὅπου ἔφθανε κανεῖς καί μέ κλιμακοστάσιο ἀπό τήν κεντρική αὐλή (9).

Στό ἰσόγειο τοῦ Ἱεροῦ ἦταν ἡ αἴθουσα τοῦ ἱεροῦ θρόνου (11), προσιτή ἀπό τήν αὐλή ὕστερα ἀπό προθάλαμο πολύθυρο (10). Δεξιά καί ἀριστερά τοῦ θρόνου τοῦ βασιλέως - ἀρχιερέως ἦταν θρανία, προφανῶς καθίσματα γιά τούς ἱερεῖς. Μιά δεξαμενή (12) χρησίμευε γιά καθαρμούς τελετουργικούς. Ὁ θρόνος εἶναι σκαλιστός σέ "γυφολιθικό ἀλάβαστρο". Στόν τοῦχο ἦταν ζωγραφισμένοι (συμπληρωμένοι τώρα μέ βάση κομμάτια πού βρέθηκαν) ἱεροί γρύπες (σῶμα λιονταριοῦ, κεφάλι ἀετοῦ καί φιδωτή οὐρά). Τόν ἱερό χαρακτήρα καί τῶν δωμάτων τοῦ ὀρόφου (Piano Nobile) τῆς δυτικῆς πτέρυγος συμπεραίνουμε καί ἀπό τήν τοιχογράφησή τους: "τοιχογραφία τῶν σπονδῶν" μέ τήν περίφημη "Παριζιάνα" (εἰκ. I.E.E., σ.180), "σκηνή τοῦ ἱεροῦ", "ἱερό ἄλσος", "τρικιόνιο ἱερό" κ.λ.π. Ἦταν προσιτά καί ἀπό τή δυτική αὐλή τοῦ ἀνακτόρου, ἀπό μεγάλη ἐξωτερική κλίμακα μέ ἀνάγλυφα δια-

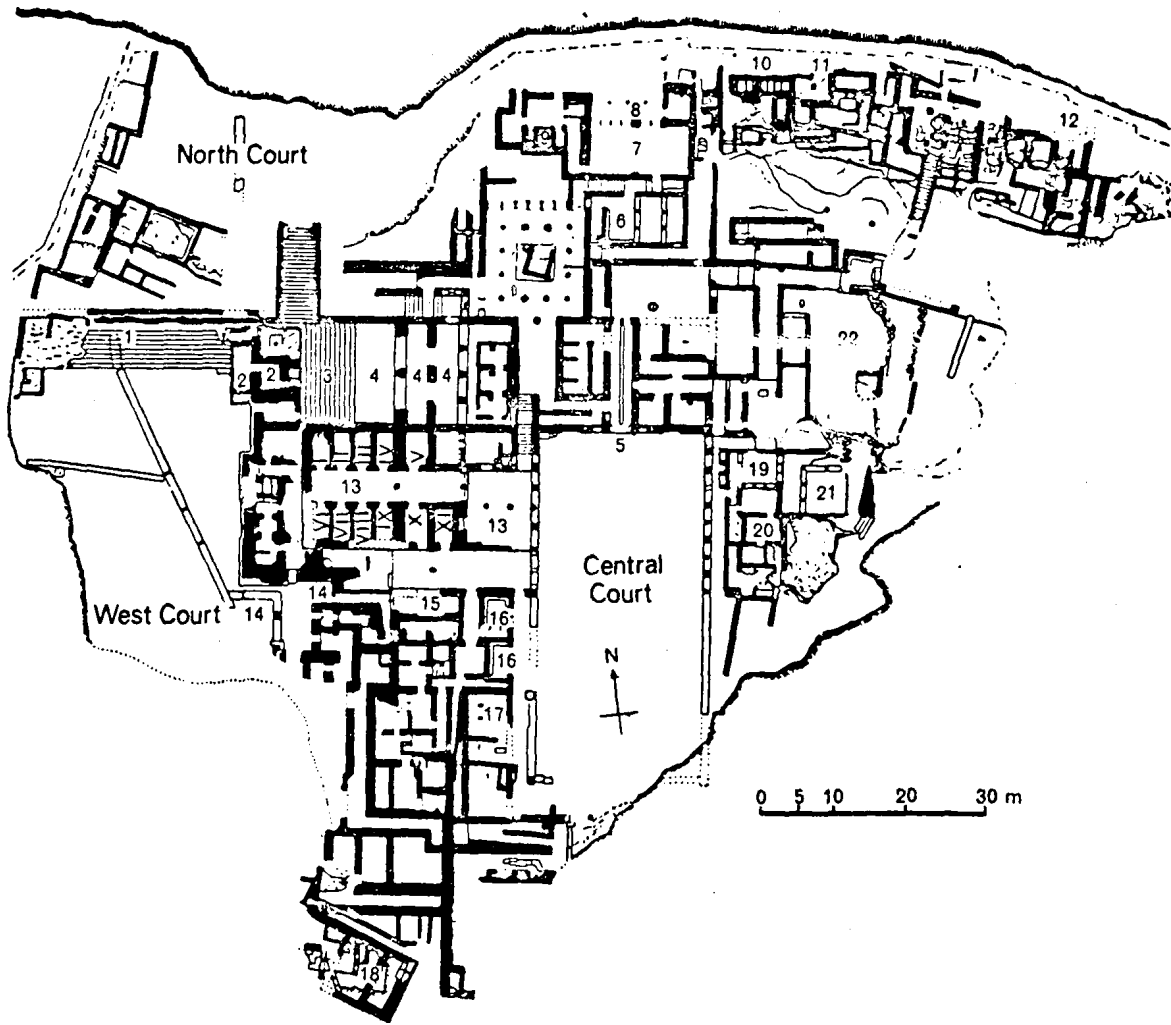

ζώματα καί περιθურώματα. Ἀπό Βορρά τό Ἱερό ἦταν προσιτό καί ἀπό μιᾶ ἰδιαίτερη εἴσοδο μέ "καθαρήρια" δεξαμενή, ὅπως ἐρμηνεύθηκε ἀπό τόν Ἔβανς.

Ἡ ἀνατολική πτέρυγα τῶν ἀνακτόρων ἦταν ἡ ἔδρα τοῦ βασιλέως ὡς πολιτικοῦ ἄρχοντος. Στό κέντρο ἦταν ἡ μεγάλη καί ἐπιβλητική αἴθουσα τοῦ θρόνου (22), προσιτή ἀπό κλίμακα μέ κλονωτό κεφαλόσκαλο (20). Πολύ λίγα λείψανα βρέθηκαν ἀπό τήν αἴθουσα αὐτή. Κομμάτια ἀπό τοιχογραφίες ἀνάγλυφες δύνουν μιᾶ ἰδέα τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος: γρῦπες καί δῶ, ἀλλά ἀντιθετικά δεμένοι σέ κολῶνες, διάφορα ἀγωνιστικά θέματα κ.λ.π.

Τό συγκρότημα τῶν βασιλικῶν διαμερισμάτων κατέχει τήν πλεονεκτικώτερη θέση, στό σημεῖο τῆς συμβολῆς τοῦ Καιράτου μέ τό ρέμα τῆς Βλυχιᾶς", μέ θαυμάσια θέα πρὸς τόν κάμπο. Στούς τοίχους τοῦ κλιμακοστασίου ἦταν ζωγραφισμένες ὀκτώσχημες ἀσπίδες, ἕνας ὑπαινεγμός γιά τή φρουρά τῶν διαμερισμάτων, ἐνῶ οἱ βεράντες τῶν ἠρόφων ἦταν ἐπίσης τοιχογραφημένες. Οἱ αἴθουσες ἦταν διπλές καί χωρίζονταν μέ πάλυθρα, πού ἄνοιγαν, ὅταν οἱ δύο χῶροι ἔπρεπε νά ἐνωθοῦν. Φωταγωγοὶ ἐξασφάλιζαν τό φωτισμό καί τόν ἀερισμό, ἐνῶ κλονωτές βεράντες ἄνοιγαν πρὸς τό ὑπαίθρο. Τά διαμερίσματα τῆς βασίλισσας (24) καί τῶν ἄλλων μελῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας ἦταν μικρότερα, διακοσμημένα μέ ἀνάλογες τοιχογραφίες, χορεύτριες (εἰκ. I.E.E., σ.181), δελφύνια καί ἄλλα ψάρια. Στό λουτρό τῆς βασίλισσας (25), εἶναι ἀνασυγκροτημένος ἀπό κομμάτια ὁ πῆλινος λουτήρας του. Τό δωμάτιο, πού στολίζονταν ἡ βασίλισσα (27), εἶχε χωριστή δεξαμενή, ἀποχωρητήριο καί αὐλή "μέ τίς ρόκες", ὅπως ὠνομάσθηκε, ἀπό τά χαραγμένα σχήματα πάνω στίς πώρινες πέτρες τῆς ἐπενδύσεως. Κοντά ἦταν τά ἀρχεῦα καί τό θησαυροφυλάκιο (26) τοῦ βασιλέως. Ὑπῆρχεν ἐπίσης "βασιλικό παρεκκλήσιο τῶν διπλῶν πελέκεων" (28) καί πολλοὺ ἄλλοι χῶροι, πού δικαιολογοῦν τοὺς μύθους γιά τό "λαβύρινθο" τοῦ Μίνως, ὅπως οἱ ἀποθήκες (31), τά ἐργαστήρια τῶν λιθοξόνων (30), τῶν πηλοπλαστῶν (29), τῶν σφραγιδογλύφων (κοντά στήν ἀνάγλυφη τοιχογραφία τοῦ "πρίγκηπος μέ τά κρίνα") κ.ἄ.

The Palace of Phaistos

- 1 Theatral Area
- 2 Ritual chambers
- 3 Open stairway
- 4 Propylaea
- 5 Entrance to north wing
- 6 'The Queen's Apartment' with benches
- 7 The King's Megaron
- 8 Colonnade
- 9 Ante-room and lustral area
- 10 'Archive', find-spot of the Disk
- 11 Ritual Pillar Crypt and Magazine
- 12 'Magazine of the Potter'
- 13 Antechamber and corridor of the West Magazine
- 14 West entrances of older palaces
- 15 Complex (of ritual chambers)
- 16 Room with wall-benches
- 17 Pillared room
- 18 Classical Temple of Rhea
- 19 Polythyron and light well
- 20 Antechamber and lustral area
- 21 Colonnade
- 22 East Court with smelting furnaces

I-XI West Magazines

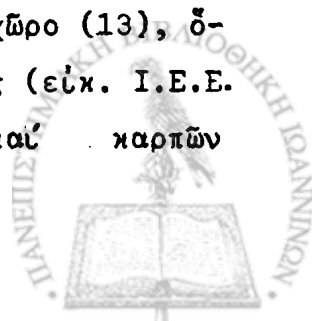
Σχέδιο 20. Κάτοψη του ανάκτορου της Φαιστού.

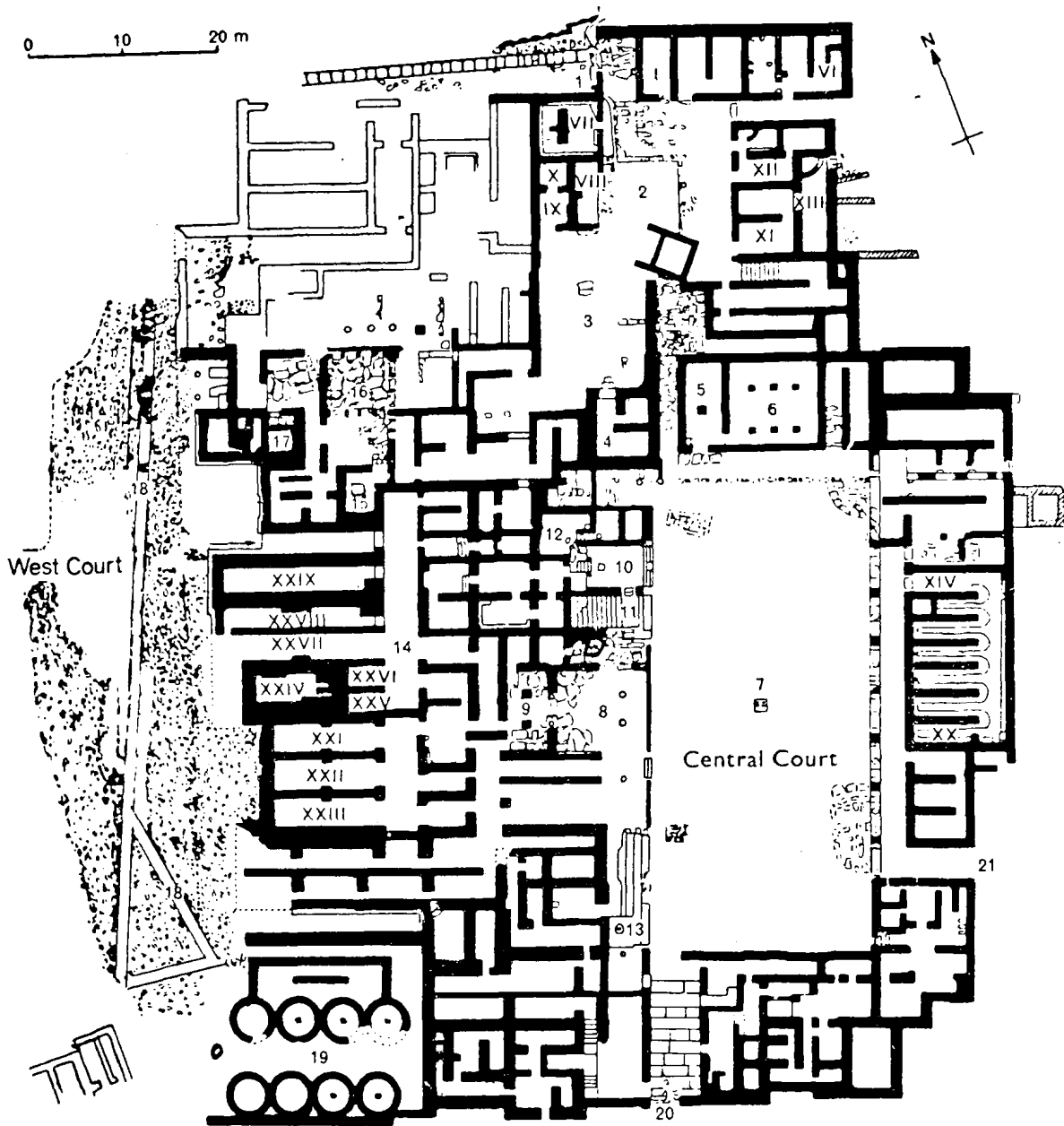

Ἀπό τὰ μνημεῖα ἔξω ἀπό τό ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ ἔχουν ἀνασκαφῆ μερικά καί μάλιστα πολλοί τάφοι. Ἰδιαίτερα ἀξιολογηθέντες εἶναι οἱ μεγαλοπρεπεῖς θολωτοῦ τάφοι κτισμένοι μέ καλοπελεκημένη πέτρα. Ἐνας "τάφος - ἱερό" νοτίως τοῦ ἀνακτόρου εἶχε πλακόστρωτη εὔσοδο, ἐσωτερική αὐλή, ὑπόστυλη κρύπτη λατρείας καί, στό βάθος, λαξευμένο στό βράχο ταφικό θάλαμο, τοῦ ὁποῦ τήν ὀροφή στήριζε τετράγωνος στύλος (εἰκ. I.E.E., σ.178).

Τό ἀνάκτορο τῆς Φαλιστοῦ (σχέδιο 20) (εἰκ. I.E.E., σ.136 - 137) εἶχε μερικές σημαντικές διαφορές, πού τοῦ ἔδιναν ξεχωριστό χαρακτήρα. Τό ἔδαφος διαμορφώθηκε σέ διαδοχικά ἄνδρα. Πάνω ἀπό τὰ ἐρείπια τοῦ προηγουμένου ἀνακτόρου ἀπλώθηκε ἡ δυτική πτέρυγα καί ἡ δυτική αὐλή τοῦ νέου. Οἱ πλατειές βαθμίδες τοῦ "θεάτρου" (1) ἔκαμαν θεαματική τήν προσπέλαση ἀπό τή δυτική πλευρά. Στούς τοίχους τῶν διαμερισμάτων δέν ἦταν πλούσιες ἔγχρωμες τοιχογραφίες, ὅπως στήν Κνωσό, ἀλλ' ὁ κατάλευκος γυψόλιθος στήν ἐπέκδοση τῶν τοίχων καί τήν πλακόστρωση τῶν δαπέδων δικαιολογεῖ τό χαρακτηρισμό πού ἔδωσαν στό ἀνάκτορο νεώτεροι ἐρευνηταί: Λευκός Οἶκος. Τά βασιλικά διαμερίσματα (6 - 9) ἦταν στή βόρεια πλευρά μέ βεράντες πρὸς τήν Ἰδη, ὅπου τό ἱερό σπήλαιο τῶν Καμαρῶν. Τά ἐργαστήρια ἦταν γύρω σέ μιᾶ αὐλή (22) στά ΒΑ τοῦ ἀνακτόρου (12).

Τό ἀνάκτορο τῶν Μαλιῶν (σχέδιο 21) ἦταν ἐπαρχιακώτερο, κτισμένο μέ φτωχότερα ὑλικά. Τρεῖς πύλες, ἀπό Βορρά (1), Νότου (20) καί ΝΑ (21) ὠδηγοῦσαν στήν κεντρική αὐλή. Ἀπό κεῖ ἀνέβαινε κανεῖς μέ κλίμακα (11) στόν ὀροφο τῆς δυτικῆς πτέρυγος, ὅπου ἦταν τό δωμάτιο τοῦ ἱεροῦ θρόνου καί θεωρεῖτο πρὸς τήν αὐλή (10). Ὁ προορισμός τῶν χώρων εἰκάζεται ἀπό εὐρήματα, ὅπως ἡ κεφαλή βασιλικοῦ σκήπτρου ἀπό σχιστόλιθο (εἰκ. I.E.E., σ.182), πού στή μιᾶ πλευρά διαμορφώνεται σέ πέλεκυ καί στήν ἄλλη σέ πρόσθιο σῶμα λεοπαρδάλεως μέ τό κεφάλι. Ἀπό τό πλατύτερο κλιμακοστάσιο κατά τή ΝΔ γωνία τῆς κεντρικῆς αὐλῆς ἀνέβαινε κανεῖς σέ χώρο (13), ὅπου ἀνακαλύφθηκε λίθινος κυκλικός κέρνος πανσπερμίας (εἰκ. I.E.E. σ.183) μέ 34 μικρά κοιλώματα γιά προσφορές σιτηρῶν καί καρπῶν

The Palace of Mallia

1 North entrance	15 Room with pillar
2 North Court	16 Polythyron and columned hall
3 Tower Court	17 Lustral area and ante-room
4 Tower	18 Processional Road
5 Ante-room	19 Grain silos
6 Pillared hall	20 South entrance
7 Altar for burnt offerings	21 South-east entrance
8 Ante-room	
9 Pillar Crypt	
10 'Loggia'	I-VI North-east Magazines
11 Staircase to upper storey	VII-X Workshops and magazines
12 King's private room	XI-XIII Magazines
13 Kernos	XIV-XX East Magazines
14 Corridor of West Magazines	XXI-XXIX West Magazines

Σχέδιο 21. Κάτοψη του ἀνακτόρου τῶν Μαλιῶν.

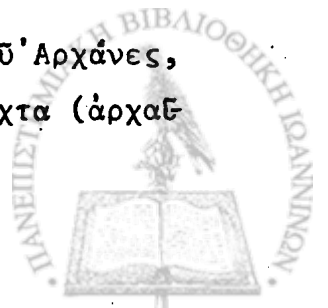
κι' ένα μεγαλύτερο για τό λάδι.

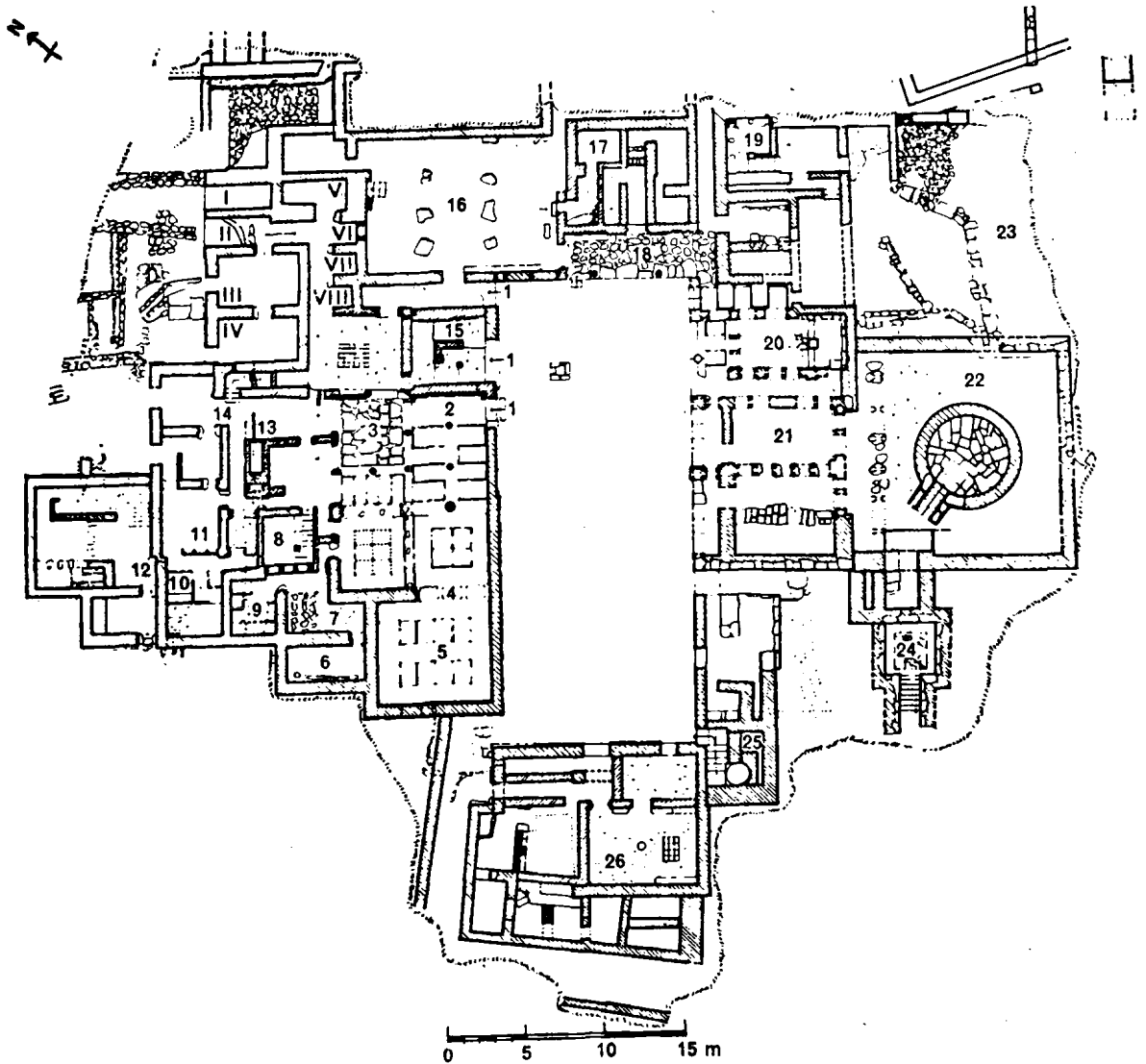
Τό ανάκτορο τῆς Ζάκρου (εἰκ. I.E.E., σ.184) ἐρευνᾶται ἀπό τό 1961 ἀπό Ἑλληνες ἀρχαιολόγους (Ν.Πλάτων). Ἡ ἀνασκαφή του ἦταν ἀποδοτική, μέ πλούσια κινητά εὐρήματα, γιὰ τό ἐρημικό ἀνάκτορο παρέμεινε ἀσύλητο καί ἀδιατάρακτο μετά τή θεομηνία, πού τό κατέστρεψε τό 1450 π.Χ.. Ἡ κύρια πρόσβαση στό παλάτι (σχέδιο 22) ἦταν ἀπό τήν πλευρά τῆς θάλασσας (23). Γύρω στήν κεντρική αὐλή ἦταν ἀνεπτυγμένα τά διαμερίσματα τοῦ ἱεροῦ στή δυτική πτέρυγα, τῆς βασιλικῆς κατοικίας στήν ἀνατολική, ὑπηρεσιακά καί ἀποθηκες στή βόρεια καί τά ἐργαστήρια στή νότια. Ἡ θέση τοῦ ἀνακτόρου στόν κόλπο τῆς Ζάκρου προσφέρονταν γιά τό ἐμπόριο μέ τήν Ἀνατολή καί τήν Αἴγυπτο.

Ἀπό τά ἀριστουργήματα, πού ἔφερε στό φῶς ἡ ἀνασκαφή τῆς Ζάκρου, ἰδιαίτερα σημειώνουμε: α) ρυτό ἀπό σκοτεινό χλωρίτη σέ σχῆμα κεφαλῆς ταύρου, πού ἐκτίθεται στό Μουσεῖο τοῦ Ἡρακλείου συμπληρωμένο κατὰ τά ἐπίχρυσα κέρατα, τά κρυστάλλινα μάτια καί μέρος τῆς κεφαλῆς (εἰκ. I.E.E., σ.185, ἀριστερά), β) λίθινο ρυτό μέ παράσταση "ἱεροῦ κορυφῆς", ὅπου, στό ὑπέρθυρο τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ, δεξιὰ καί ἀριστερά ἀπό τό ἀνεικονικό εἶδωλο τῆς θεότητας, κάθονται δύο ζευγάρια ἀγριμιῶν (εἰκ. I.E.E., σ.185, δεξιὰ), γ) ρυτό ἀπό ὀρεία κρύσταλλο, μέ ἐπίχρυση φαγεντιανή στό δακτύλιο τοῦ κρυστάλλινου λαιμοῦ καί κρυστάλλινες ψήφους στή λαβή, πού συγκρατοῦνται μέ ὀρειχάλκινο σύρμα (εἰκ. I.E.E., σ.202). Τή σωστή ἐντύπωση ἀπό τόν πλοῦτο τῶν εὐρημάτων μόνον μιά ἐπισκόπησή τους στό Μουσεῖο τοῦ Ἡρακλείου μπορεῖ νά δώσει ἡ καλές εἰκόνες σέ δημοσεύματα (οἱ ἐτήσιες ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν, ΠΑΕ τῶν ἐτῶν 1961 καί ἐξῆς).

Ἀπό τά μικρότερα ἀνάκτορα τῆς Κρήτης ἀξιολογημένα εἶναι τῶν Ἀρχανῶν, τῆς Ἀγίας Τριάδος, τά λεγόμενα "μικρά ἀνάκτορα" στήν Κνωσό καί στά Μάλια, καί ἴσως ἡ "Ἐπαυλὴ τῶν Κρίνων" στήν Ἀμνισό.

Ἀχάρνα ἦταν τό μινωϊκό ὄνομα τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Ἀρχάνες, 15 χλμ. ἀπό τήν Κνωσό, πίσω ἀπό τό ἱερό βουνό τοῦ Γιούχτα (ἀρχαῖ

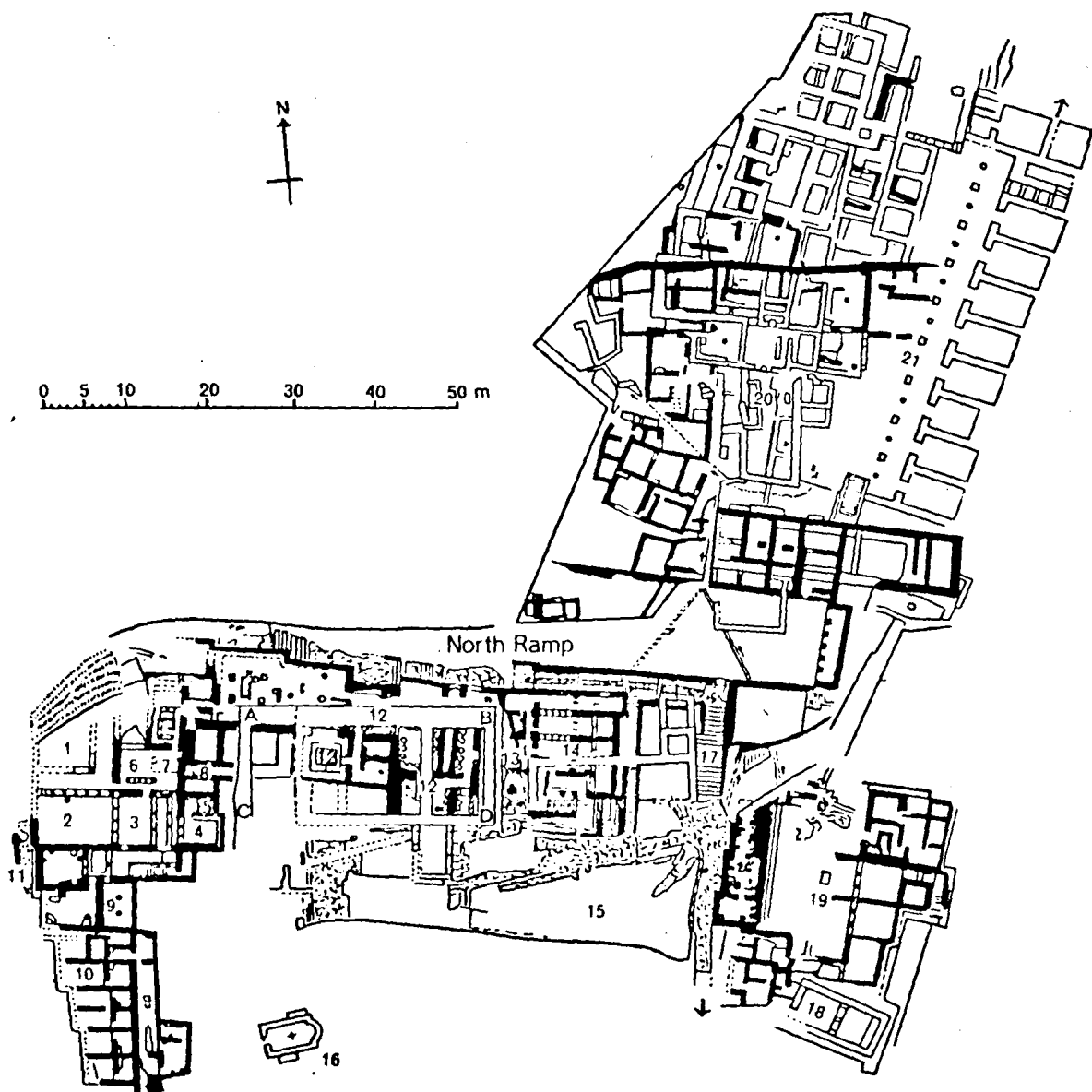

The Palace of Kato Zakro

1 Approaches to the West Block	15 Propylaeum opening on to the Central Court
2 Reception room with polythyron and columns	16 Kitchen
3 Open court	17 Kitchen quarters
4 Tripartite door	18 Ante-room to private apartments
5 Dining-room	19 Lustral bath with ante-room
6 Magazine for small pithoi	20 Queen's Megaron
7 Workroom	21 King's Megaron
8 Lustral bath	22 Square room with central basin
9 Treasure-chamber with caskets	23 North-east approach
10 Lavatory	24 'Spring-chamber' (artificial spring)
11 Archive	25 Well with wooden windlass
12 Storeroom for raw materials	26 Southern store-room and workshop area
13 Store of 'talents' and elephants' tusks	
14 Staircase from workshops to upper floor	
	I-VIII West Magazines

Σχέδιο 22. Κάτοψη του ανακτόρου της Κάτω Ζάκρου.

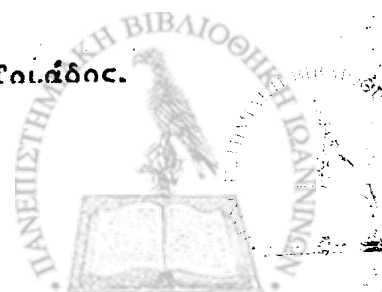

The Villa of Hagia Triada

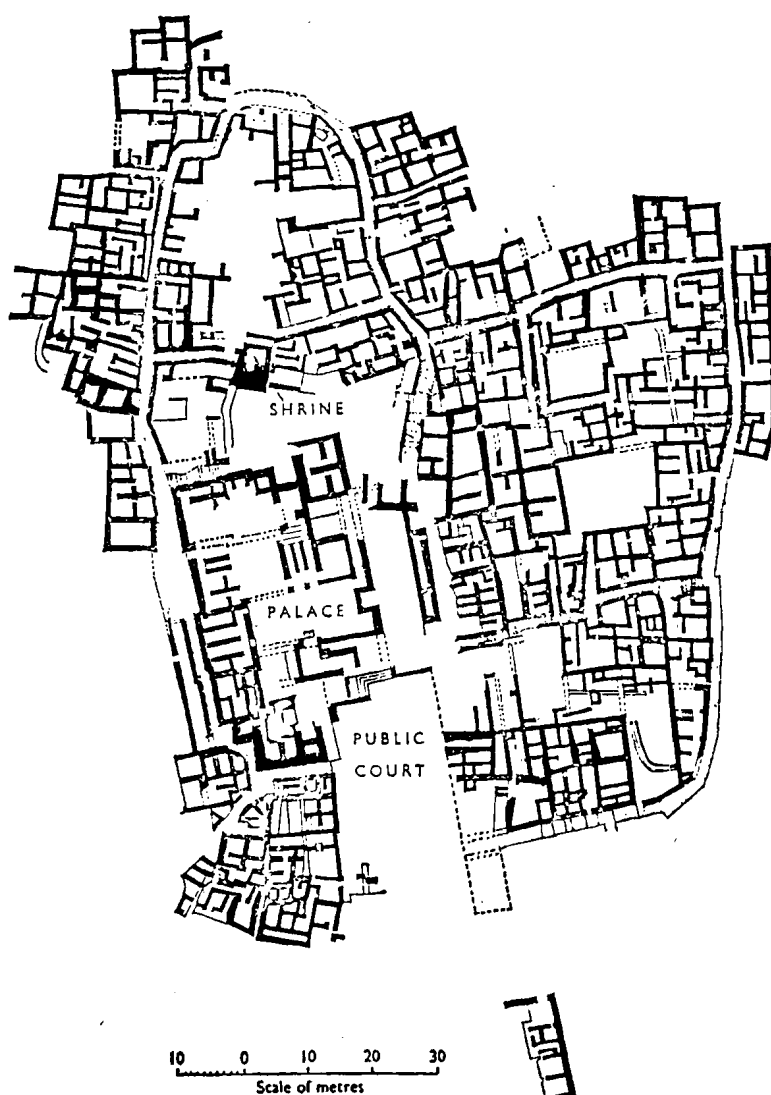
1 Open terrace	13 Late Minoan water-conduits
2 Main hall with pillars	14 Family living-quarters
3 Portico	15 Great Court of the Sanctuaries
(Piazzale dei Sacelli)
4 Room with wall-benches	16 Hagios Georgios Galata
5 Bedroom	17 Steps to eastern exit
6 Workroom and Archive	18 Late Minoan sanctuary
7 Room with frescoes	19 Staff quarters
8 Treasure-chamber with
'bronze talents'	20 'Minoan village'
9 Pottery store	21 Late Minoan market
10 Staff quarters	
11 Minoan road	
12 Corridor and magazines	
- ABCD Mycenaean Megaron

Σελίδα 23 Κώδικας της έπιπέδου της 'Αγίας Τριάδος.

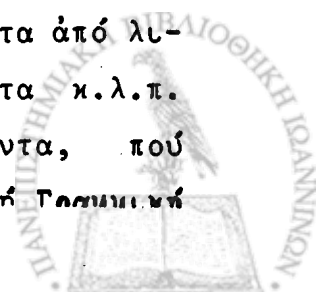
ος Ίουκτός). Ἐκεῖ ἀνασκάπτεται κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη μέγα κτήριο πιθανώτατα θερινό ἀνάκτορο (Ί.Σακκελαράκης). Κοντά του, στό λόφο Φουρνί, ὑπάρχουν θολωτοῦ τάφοι.

Ἴταλοῦ κυρίως ἀρχαιολόγοι ἀνέσκαψαν ἔπαυλη στό λόφο τῆς Ἀγίας Τριάδος, κοντά στή Φαιστό, πλάι στίς ὄχθες τοῦ Γεροπόταμου (Ληθαίου). Εἶναι μιὰ μικρογραφία ἀνακτόρου (σχέδιο 23) μέ ἀνάλογα διαμερίσματα γύρω σέ αὐλές, μέ ἀνδρωτή διάταξη, κλιμακοστάσια, στοές, ἐξῶστες κ.λ.π. (εἰκ. Ι.Ε.Ε., σ. 188, ἄνω). Ταιριαστές τοιχογραφίες στόλιζαν τὰ κύρια δωμάτια. Τά κινητά εὐρήματα στήν ἔπαυλη καί στούς γύρω τάφους ἦταν πράγματι βασιλι-

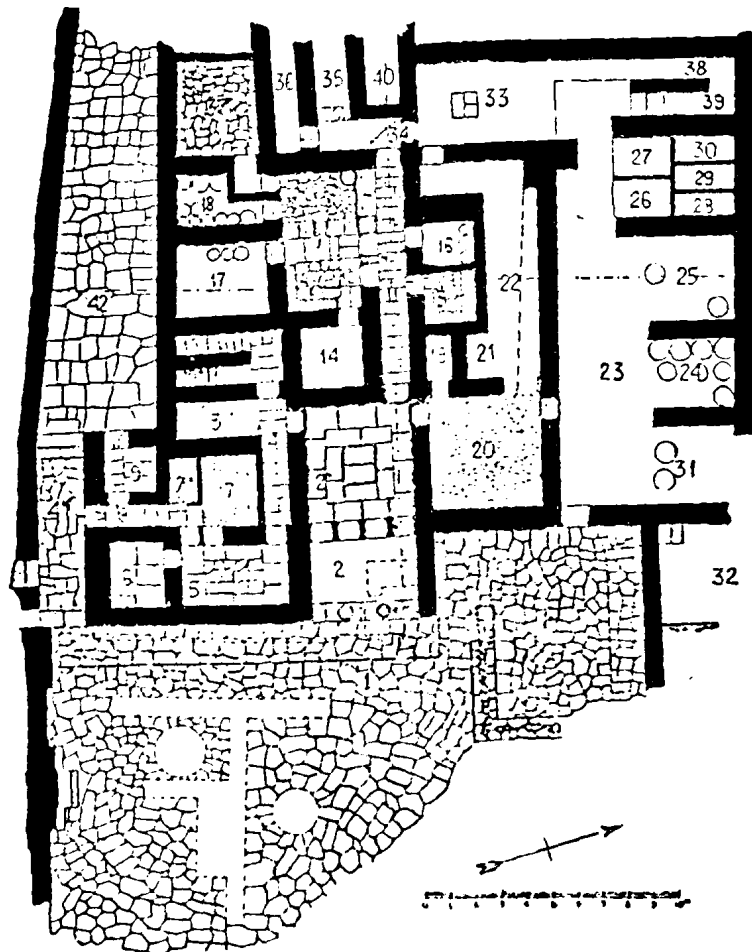

Σχέδιο 24. Κάτοψη τοῦ συνοικισμοῦ τῶν Γουρνιῶν (Hutchinson).

κά: θαυμάσια σκευή ἀνάγλυφα ἀπό στεατίτη, ἀριστουργήματα ἀπό λιπαρίτη, ἀλάβαστρο καί μάρμαρο μέ φλέβες, χρυσᾶ κοσμήματα κ.λ.π. Βασιλικά θησαυρίσματα πρέπει νά ἦταν καί τὰ χρυσᾶ τάλαντα, πού βρέθηκαν. ἐνῶ οἱ πινακίδες τῶν ἀγγελίων νοσημένες μέ τὴ Γραμμικὴ

Α γραφή, τὰ πῆλινα σήμαντρα μέ διάφορους σφραγιστικούς τύπους κ.λ.π. πεύθουν ὅτι ἡ ἔπαυλη τῆς Ἀγίας Τριάδος πρέπει νά ἀνήκε στό βασιλέα τῆς γειτονικῆς Φαιστοῦ, μέ τήν ὁποία, καθώς καί μέ τό λιμάνι, τή συνέδεαν δρόμοι καλοσυντηρημένοι.

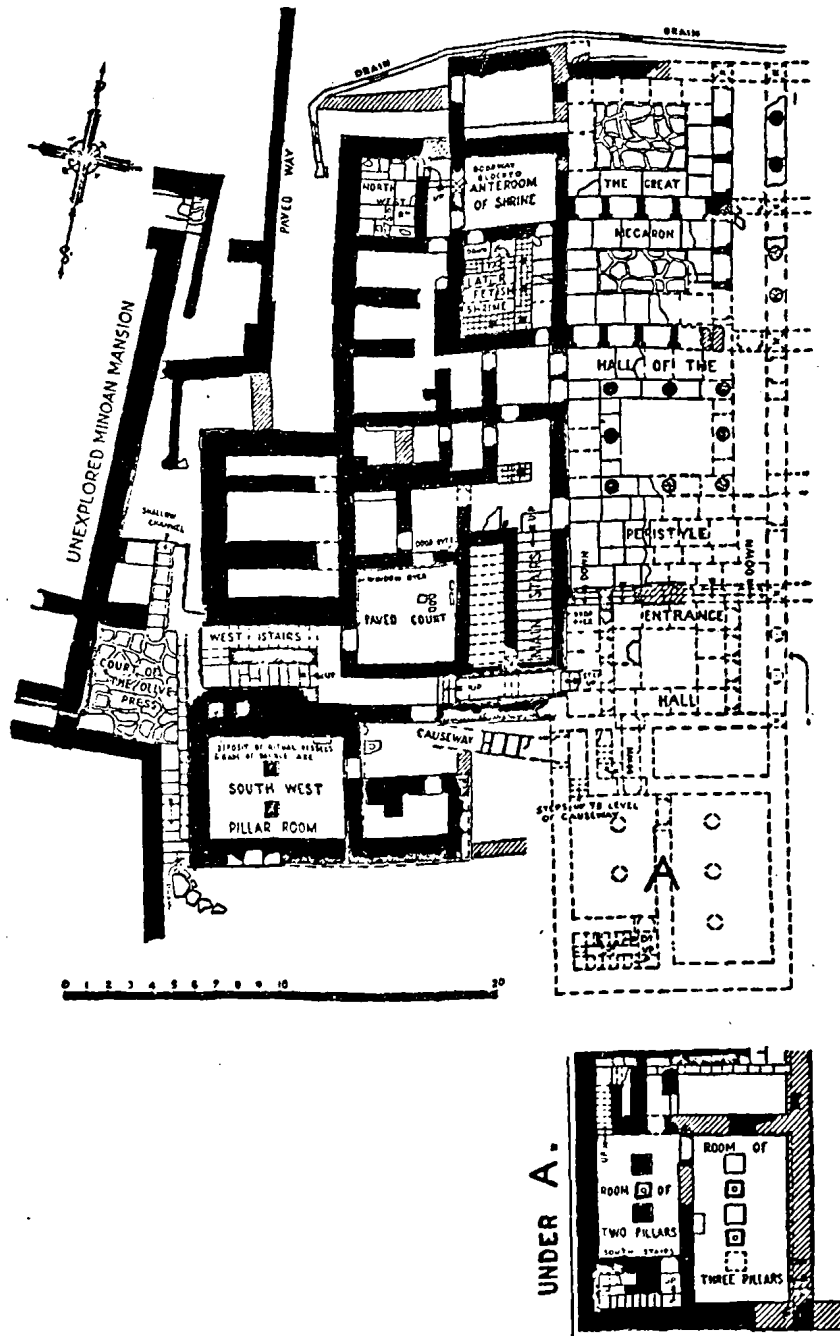
Σχέδιο 25. Κάτοψη τῆς ἐπαύλεως τοῦ Νέου-Χάνι (Ξανθοιδίδης).

Τά λεγόμενα "Μικρά Ἀνάκτορα" στήν Κνωσό (σχέδιο 26) καί στά Μάλια ("οἰκία Ε") θεωροῦνται τώρα κατοικίες ὑψηλῶν προσώπων ἢ ἱερέων, ἐνῶ ἀρχικά εἶχαν θεωρηθῆ Ἱερά. Ἰδιαίτερο προορισμό εἶχε τό κτήριο - ξενώνας, πού ὁ Ἑβανς ὠνόμασε "Καραβάν Σεράι", μπροστά στήν ὁδογέφυρα γιά τήν πρόσβαση τοῦ ἀνακτόρου. Στό ἰσόγειο ἡ τραπεζαρία εἶχε στούς τοίχους τοιχογραφίες (πέρδικες, εἰκ. I.E.E., σ.200-201), ἐνῶ στόν ὄροφο ὑπῆρχαν κολιτῶνες. θερμά λουτρό καί ψυχρά ποδόλουτρα, ποτίστρες γιά τά ζῶα κ.λ.π. ἐξελπηρέτουσαν τούς ταξιδιῶτες.

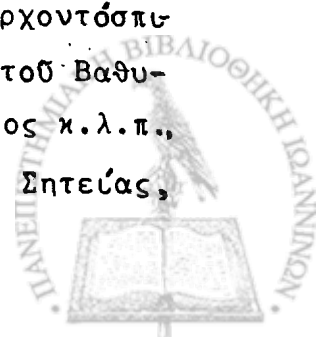
"Άλλα μικρά ανάκτορα, βασιλικά πιθανώς, υποτίθεται ότι ήταν στα λιμάνια, όπως π.χ. "ἡ ἔπαυλη τῶν κρύνων" στήν Ἀμνισό, τό λιμάνι τῆς Κυσοῦ.

Μικροτέρων ἡγεμόνων, "τοπαρχῶν", κατοικίες, ἀγροικίες ἢ ἐ-

Σχέδιο 26. Κάτοψη τοῦ "μικροῦ ἀνακτόρου" τῆς Κυσοῦ (Pendlebury).

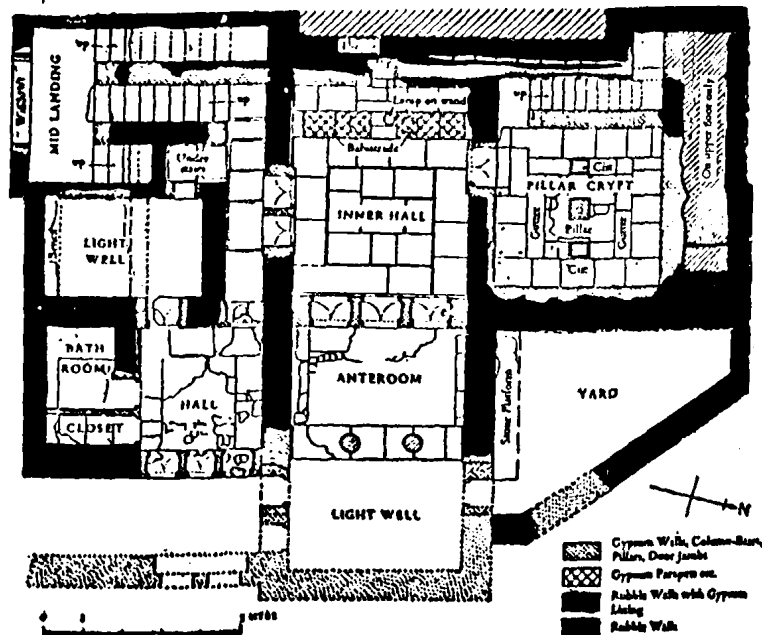
παύλεις θά ἦταν τά λεγόμενα ἀνάκτορα στά Γουρνιά (σχέδιο 24), στήν Πλάτη τοῦ Λασηθιοῦ, καί, στήν κεντρική Κρήτη, τά ἀρχοντοσπιτα τοῦ Σκλαβοκάμπου καί τοῦ Νύρου Χάνι (σχέδιο 25), τοῦ Βαθυπέτρου (εἰκ. I.E.E., σ.186), τῆς Μητροπόλεως τῆς Γόρτυνος κ.λ.π., ἐνῶ στήν ἀνατολική Κοήτη ὅμοιες ἦταν οἱ ἀγροικίες τῆς Σητείας,

τῆς Ἐπάνω Ζάκρου κ.ἄ. (σχέδιο 31). Ὅλα αὐτά τὰ κτήρια ἦταν διώροφα μέ 30 - 50 καί περισσότερα δωμάτια. Οἱ ἀγροικίες εἶχαν ἀνάλογες ἐγκαταστάσεις, ὅπως τό πατητήρι (ληνός) τοῦ Βαθυπέτρου (εἰκ. I.E.E., σ.187). Γιά τό πάτημα τῶν σταφυλιῶν χρῆσιμευε πῆλυνη λεκάνη καί γιά τή συγκέντρωση τοῦ χυμοῦ πῆλινος κάδος. Ἄλλοι οἱ ληνοὶ ἦταν κτιστοὶ. Σπανιώτερες ἦταν οἱ ἐγκαταστάσεις ἐλαιοπιεστηρίων. Ἐλιές τῆς Νεοανακτορικῆς Ἐποχῆς βρέθηκαν στό ἀνάκτορο τῆς Ζάκρου (εἰκ. I.E.E., σ.187, δεξιά). Σέ ἄλλους τόπους βρέθηκαν τριβεῦα, κεραμουργικές ἐγκαταστάσεις (ἀγροικία Ζοῦ στή Σητεία), βαφεῦα, βάρη ὑφαντικά καί ἄλλα εὐρήματα, ἀπό τὰ ὅποια εἰκάζομε τίς ἀσχολίες τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου καί τήν οἰκονομία τῆς Κρήτης.

Ἄξιόλογες ἦταν οἱ ἀνέσεις τῶν ἐπαύλεων, τὰ ἀναπαυτήρια, οἱ ἐξῶστες μέ θέα πρὸς τίς κοιλάδες ἢ τή θάλασσα, κ.λ.π.

Τά κοινά σπύτια στίς πόλεις καί στά χωριά καταστράφηκαν καί αὐτά ὅπως τὰ ἀνάκτορα ἀπό ἀλλεπάλληλους σεισμούς, ὅπως παρατήρησε ὁ Ἔβανς, πού ἔζησε στήν Κρήτη τό σεισμό τοῦ 1926. Ἐνός σπιτιοῦ τῆς Κνωσοῦ πελώριοι λίθοι ἐκσφενδονίσθηκαν μέ τό σεισμό τοῦ 1600 π.Χ. σέ μεγάλη ἀπόσταση. Ὁ Ἔβανς τό ὠνόμασε "οἰκία τῶν καταπεσόντων ὀγκολίθων". Σέ ἄλλο σπύτι γειτονικό του, μετά τόν ἴδιο σεισμό, ἐγινε θυσία ταύρων. Τά λεύφανα τῆς τελετῆς βρέθηκαν

Σχέδιο 27. Κάτοψη τῆς "βασιλικῆς ἐπαύλεωs" τῆς Κνωσοῦ (Crete, Knossos).

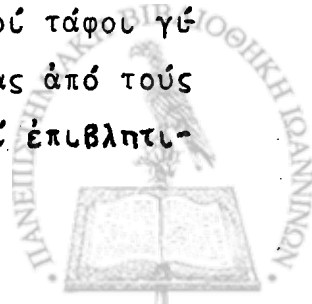
σ' ένα από τὰ δωμάτια καὶ γι' αὐτό ὁ "Εβανς ὠνόμασε τὸ σπύτι "οἰκία τῶν θυσιασθέντων ταύρων".

Γιὰ νὰ κτισθοῦν "ἡ οἰκία τοῦ 'Αρχιερέως" καὶ "ἡ οἰκία τοῦ ἱεροῦ βήματος" θυσιάσθηκαν μέρη τοῦ ἀνακτόρου, γιὰ θρησκευτικούς λόγους κατὰ τὸν "Εβανς. "Ἱερό βῆμα" ἔχουν χώροι καὶ δύο ἄλλων σπιτιῶν, πού ὀνομάζονται τὸ ἕνα "βασιλικὴ ἔπαυλη" (σχέδιο 27) καὶ τὸ ἄλλο "οἰκία τοῦ ἱερέως τοῦ βασιλικοῦ τάφου", ἐπειδὴ εἶναι κοντὰ στὸ νότιο βασιλικὸ τάφο. Εἶναι πιθανό ὅτι οὐ κατοικίες μέ τὸ "ἱερό βῆμα" εἶναι κατοικίες ἱερέων.

"Ἄλλα ἀξιόλογα σπύτια εἶναι "ἡ οἰκία τῶν τοιχογραφιῶν" (μέ τούς κυνοκεφάλους πιθήκους), τὸ "Ὀπλοστάσιο" (βέλη καὶ πινακίδες, πού μιλοῦν γιὰ ὄπλα καὶ ἄρματα).

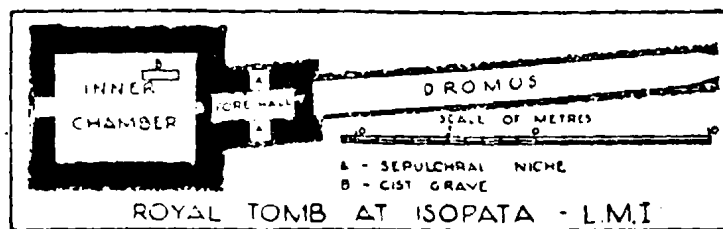
'Από τούς οἰκισμούς τῶν ἄλλων ἀνακτορικῶν κέντρων, τὰ Μάλια, ἡ Ζάκρος, τὰ Γουρνιά (σχέδιο 24) ἡ Ψεῖρα καὶ τὸ Παλαικάστρο ἀποκαλύφθηκαν σέ σημαντικὴ ἔκταση. Στὰ Μάλια ἔχουμε ὀλόκληρα οἰκοδομικά τετράγωνα. Στὴ Ζάκρο διατηροῦνται καλοκτισμένα σπύτια μέ πολλά δωμάτια (περισσότερα καὶ ἀπὸ 30). Στὰ Γουρνιά τὰ μικρὰ σπιτάκια (ὥστόσο διώροφα, μέ στέγη πού ἦταν βεράντα γιὰ τὸ ψηλότερο) στεφανώνονταν μ' ἕνα παλατάκι στὴν κορφή τοῦ λόφου, μικρογραφία τῶν μεγάλων ἀνακτόρων. Στὴν Ψεῖρα, ἕνα ξερονήσι στὸν κόλπο τῆς Μεραμπέλλου, ἀποκαλύφθηκε ἐκπληκτικὰ πλούσιος οἰκισμός, πλούσια σπύτια μέ ἀνάγλυφες τοιχογραφίες, πολυτελῆ σκεύη κ.λ.π. Τὸ λιμάνι τοῦ Παλαικάστρου ἦταν ἀκόμα πλουσιώτερο μέ πλακόστρωτους εὐρεῖς ἢ στενοὺς δρόμους σέ κανονικὸ ρυμοτομικὸ σύστημα, μέ οἰκοδομικά τετράγωνα σπιτιῶν μέ εὐρύχωρα δωμάτια κ.λ.π. (Μιά συνολικὴ οἰκία τοῦ Παλαικάστρου θὰ εἶχε ἀπὸ τότε ἱερό χαρακτῆρα, ἀφοῦ κατὰ τὴν Κλασσικὴ ἐποχὴ ἐκεῖ ἰδρύθηκε τὸ Δικτατο ἱερό, ὅπου βρέθηκε ὁ "κουρητικὸς ὕμνος", BSA 15, 1908-1909, σ. 347, J.E. Harrison, Themis, London 1963, σ. 3 κέ.

Ο Ἰ Τ ά φ ο ι . Κατὰ τὴ Νεοανακτορικὴ Περίοδο, ἐκτός ἀπὸ τούς παραδοσιακοὺς τάφους καὶ ταφικὲς συνήθειες, παρουσιάζεται σέ νέα ἀνθιση ἡ μνημειακὴ ταφικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Οἱ θολωτοὶ τάφοι γίνονται στερεώτεροι. Στὸν Καμηλάρη, κοντὰ στὴ Φαιστό, ἕνας ἀπὸ τούς θολωτοὺς τάφους, ὁ μεγαλύτερος, ἔχει παχεῖς τοίχους καὶ ἐπιβλητικ-

κή, μέ μονόλιθες παραστάδες, εἴσοδο, πού ἔκλεινε μέ μονόλιθη πλέκα. Οὐ κάπως νεώτεροι θολωτοὶ τάφοι στόν Τεκέ καί τήν Κεφάλα, ἀνάμεσα στήν Κνωσό καί τό Ἡράκλειο, ἔχουν ἐπιμελέστερα λαξευμένη τοιχοδομία, ἰδιαίτερα στή βαθειά εἴσοδο. Ἐξωτερικές κόγχες χρησίμευαν γιά τή λατρεία. Οὐ τάφοι, πού ἀναφέραμε, ἔχουν κυκλικούς θαλάμους.

Μιάς ἄλλης κατηγορίας τάφοι ἔχουν τετοόγωνο ἢ ὀρθογώνιο θάλαμο καί στέγη θολωτή ἢ σαρμαρική. Τέτοιοι εἶναι ὁ τεράστιος βασιλικός τάφος στά Ἴσοπατα (σχέδ. 28). Ἔχει κόγχες ἔξω στήν εἴσοδο

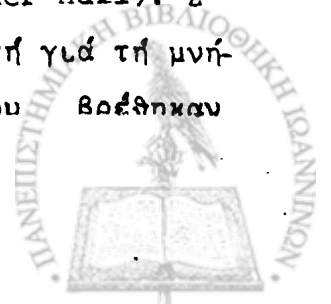

Σχέδιο 28. Κάτοψη τοῦ βασιλικοῦ Τάφου στά Ἴσοπατα (Pendlebury). Ὁ καί εἰκονική θύρα στό βάθος, γιά τό νεκρό, ὑποτίθεται, πού ἦταν θαυμένος σέ βαθύ σκάμμα στό δάπεδο.

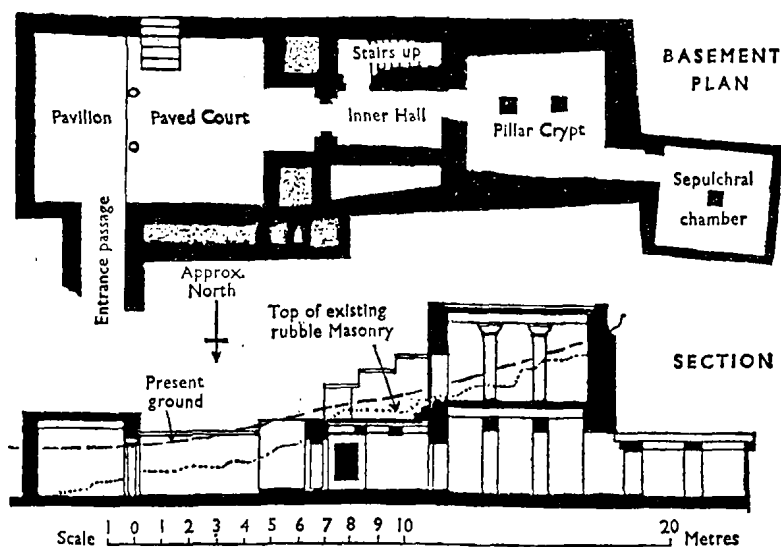
Ὁ Ἔβανς ὑποστήριξε καί πολλοί τό δέχονται ἀκόμα, ὅτι οὐ μνηναῖκοί θολωτοὶ τάφοι, γιά τοὺς ὁποίους θά μιλήσουμε ἀργότερα, κατάγονται ἀπ' αὐτούς τοὺς θόλους τῆς Κοήτης.

Στήν τελευταία ἀνακτορική φάση τῆς Κνωσοῦ ἀνήκουν οὐ θολωτοὶ τάφοι στήν περιοχή τῶν Ἀρχανῶν. Ἐνας εἶχε πλευρικό θάλαμο, ὅπως οὐ λεγόμενοι θησαυροὶ τοῦ Ἀτρέως στίς Μυκῆνες καί τοῦ Μινύου στόν Ὀρχομενό.

Ὁ ἰδιόρρυθμος "τάφος - ἱερό", ὅπως ὠνομάσθηκε ἀπό τόν Ἔβανς, νοτίως τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ ἔχει ταφικό θάλαμο (sepulchral chamber), τοῦ ὁποῦ τήν ὀροφή στηρίζει τετράγωνος στυλός (σχέδιο 29). Εἶναι λαξευμένος στό βράχο καί εἶχε ἐπένδυση μέ μεγάλες γυφολιθικές πλάκες καί ὀροφή βαμμένη γαλάζια. Ἡ "κρύπτη λατρείας" ἦταν ὑπόστυλη (pillar crypt). Πάνω ἀπό τήν "κρύπτη λατρείας", σέ ὀροφο, ἦταν κτισμένο ἱερό ὑπόστυλο (inner hall). Σ' αὐτό ὠδηγοῦσε προθάλαμος μέ σκάλα ἀριστερά. Ἡ τελετή γιά τή μνήμη τῶν νεκῶν γίνονταν ἔξω, σέ πλακόστρωτη αὐλή, ὅπου βρέθηκαν

πολλά "κύπελλα ἑρῆς κοινωνίας". Ἡ ὄλη διαρρύθμιση τοῦ "τάφου-ἱεροῦ" θυμίζει τὸν τάφο τοῦ Μίνως στὴν Καμικό τῆς Σικελίας, ὁ-

Σχέδιο 29. Κάτοψη καὶ Τομή τοῦ "Τάφου-Ἱεροῦ" τῆς Κνωσοῦ (Pendlebury).

που δολοφονήθηκε, κατὰ τὴν παράδοση, ἀπὸ τὸ βασιλέα Κώκαλο. Ὁ τάφος περιγράφεται ὡς διπλός, μὲ ὑπέργειο ἕρο τῆς Ἀφροδίτης¹.

Οἱ λαξευτοὶ τάφοι τῆς περιόδου ἔχουν κατηφορικό δρόμο, πού ὀδηγεῖ σὲ θάλαμο κυκλικό ἢ ἔλλειπτικό, πεταλόσχημο, τετράγωνο ἢ πολυγωνικό. Οἱ λαξευτοὶ ἐπηρεάσαν καὶ τοὺς κτιστοὺς θολωτοὺς, πού ἔγιναν ὑπόγειοι, ἐνῶ ἀρχικὰ ἦταν ὑπέργειοι.

Ἀπὸ τοὺς βασιλικούς θολωτοὺς τάφους καὶ τοὺς λαξευτοὺς, μολονότι βρέθηκαν συλημένοι, ἦλθαν στὸ φῶς πολὺτιμα κτερίσματα. Εἶναι πέτρινα σκευῆ ἀπὸ ἀλάβαστρο ἢ βασάλτη καὶ κοσμήματα ἀπὸ χρυσό καὶ πολὺτιμοις λίθους. Τὰ εὐλινα φέρετρα ἄφησαν μόνον πενιχρά ἔχνη, ἀλλ' ἀργότερα εὐρίσκομε πῆλινους σαρκοφάγους ἢ λουτήρες γιὰ τὴν ἕδρα χρήση. Μία βασιλική σαρκοφάγος πέτρινη ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα (βρέθηκε ξαναχρησιμοποιημένη σὲ μετανακτορικό τάφο) εἶναι πασίγνωστη γιὰ τίς παραστάσεις της (εἰκ. I.E.E., σ.230 - 231): Ἀλ-

1. "μετὰ δέ ταῦθ' οἱ μὲν συνεστρατευμένοι τὸ σῶμα τοῦ βασιλέως ἔθαψαν μεγαλοπρεπῶς, καὶ διπλοῦν τάφον οἰκοδομήσαντες κατὰ μὲν τὸν κεκρυμμένον τόπον ἔθεσαν τὰ ὄσῳ, κατὰ δέ τὸν ἀνεψυγμένον ἐποίησαν Ἀφροδίτης νεών" (Διόδ.-Σικ. 73, 1-4).

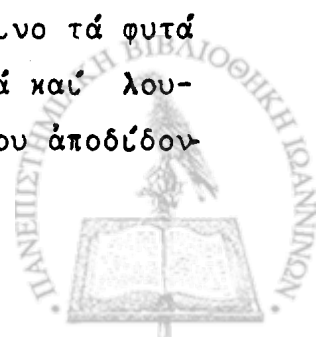
λα κτερίσματα είναι για τις ανάγκες του νεκρού: την τροφή του, την ένδυμασία του, τον καλλωπισμό. Πύραυλα θέρμαιναν τους θαλάμους, θυμιατήρια και λύχνοι χρησίμευαν στις τελετές, αλλά και στο νεκρό. Υποτίθεται ότι η φροντίδα για τους νεκρούς συνεχίζονταν σε τακτές ημέρες. Τοῦτο συμπεραίνεται ἀπό τὰ πηλίνα συμπλέγματα πού βρέθηκαν στους ἔξω θαλάμους τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Καμηλάρη (εἰκ. I.E.E., σ.196, ἄνω).

Οἱ σκελετοὶ παραμερίζονταν γιὰ νὰ γίνη δυνατὴ νέα ταφή στὸν ἕδιο τάφο. Τό κρανίο καὶ ἄλλα ὅστᾳ τὰ φρόντιζαν προσεκτικώτερα. Τὰ κτερίσματα τοῦ προηγουμένου νεκροῦ μποροῦσαν νὰ μαζεύωνται σὲ βόθρους ἢ κόγχες κ.τ.τ.

Οἱ Τοιχογραφίες. Μιά κατηγορία ἔργων τέχνης, οἱ τοιχογραφίες, ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερο λόγο. Βρέθηκαν κομματιασμένες καὶ πολλές συνταιριάσθηκαν καὶ συμπληρώθηκαν ἀπὸ τοὺς ζωγράφους Ζιλιερόν, πατέρα καὶ γιό, μέ τὴν καθοδήγηση τοῦ Έβανς, κατὰ τρόπο τολμηρό, πού συχνά προκαλεῖ τὴν ἀντίδραση. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πάντως, ὅτι ἔτσι μονάχα δίνεται ἡ σωστὴ γενικὴ ἐντύπωση - ἀνεξάρτητα ἀπὸ λεπτομέρειες - πὺς ἡ τοιχογράφηση ἦταν βασικὸ στοιχεῖο στὴ διακόσμηση κυρίως τῶν ἐσωτερικῶν χώρων. Στους διακοσμητικούς σκοποὺς ὑποτάσσονταν καὶ οἱ παραστάσεις, πού ὑπηρετοῦσαν τοὺς σκοποὺς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἡ τεχνικὴ τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι βασικὰ ἡ νωπογραφία (fresco). Λεπτομέρειες συμπληρώνονταν μέ ξηρογραφία (tempera). Τὰ χρώματα ἦταν ἀνόργανα, ὀρυκτά. Ἄγνωστες μᾶς εἶναι οἱ κόλλες, πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ Μινωῖτες. Ὅπως ὅποτε εἶναι χαρακτηριστικὸ, ὅτι, στὶς συμπληρωμένες τοιχογραφίες, οἱ συμπληρώσεις ἔπαθαν καὶ παθαίνουν σὺν τῷ χρόνῳ, ἐνῶ τὸ πρωτότυπο ἀντέχει στὶς ἀτμοσφαιρικές συνθήκες καὶ στὸν καιρὸ.

Ὁ ρυθμὸς εἶναι ἰδιορρυθμια φυσιοκρατικὸς, δηλαδή πάλι διακοσμητικὸς βασικὰ, ὅπως π.χ. τὸ διάζωμα μέ τὶς πέδικες ἀπὸ τὸν ξεῶνα τῆς Κνωσοῦ (εἰκ. I.E.E., σ.200 - 201). Τὰ χρώματα δέν εἶναι τῆς φύσεως ἀντιγραφή. Δέν ἀποδίδονται π.χ. μέ τὸ πράσινο τὰ φυτὰ καὶ οἱ βράχοι ἔχουν ὄχι τὰ φυσικὰ χρώματά τους. Πουλιὰ καὶ λουλούδια φαίνονται ἐξωτερικά. Οἱ ἀνθρώπινες μορφές ἐξ ἄλλου ἀποδίδον

ταν μέ χρωστικές μονοκονδυλιές σχεδόν στήν τεχνική τῆς σκιαγραφίας, ὅπως π.χ. ἡ "Παριζιάννα", ἡ χορεύτρια καί οἱ δύο ταυροκαθάπτες τοιχογραφιῶν τῆς Κνωσοῦ (εἰκ. I.E.E., σ. 180 - 181 καί 198-199, ἄνω). Οἱ ἀνδρικές μορφές συχνά γεμίζουν μέ κόκκινο καί οἱ γυναικεῖες μέ ἄσπρο χρῶμα, ὅπως π.χ. ὁ ρυτοφόρος (εἰκ. I.E.E., σ. 180, δεξιὰ) καί ὁ μεσαῖος ταυροκαθάπτης στήν προηγούμενη τοιχογραφία τῆς Κνωσοῦ (εἰκ. I.E.E., σ. 199, ἄνω), ἀλλά μέ τήν προσθήκη πολλῶν λεπτομερειῶν.

Συχνές ἐπίσης εἶναι οἱ σκηνές ἀπό τό βυθό τῶν θαλασσῶν (φάρια, χταπόδια, σφουγγάρια, κοράλλια) ἢ δελφύνια, χελιδονόφαρα, ναυτίλοι κ.λ.π. "στόν ἄφρό".

Ἱστορικές τοιχογραφίες, ὅπως οἱ παραστάσεις μέ τά κατορθώματα τῶν ἡγεμόνων τῆς Αἰγύπτου καί τῆς Ἀνατολῆς, δέν εὐρέθησαν. Ὑπάρχουν ὅμως τοιχογραφικές παραστάσεις τελετουργιῶν, ὅπως "ἡ προσφορά τῶν σπονδῶν", οἱ ρυτοφόροι, οἱ ταυροκαθάπτες κ.λ.π. Στό τέλος τῆς περιόδου οἱ παραστάσεις γίνονται τυπικώτερες, συμμετρικές, ὅπως οἱ γρῦπες ἀπό τή μιὰ καί τήν ἄλλη πλευρά τοῦ ἕρου θρόνου κ.λ.π. Αὐτός ὁ ρυθμός πέρασε τελικά στά μυκηναϊκά κέντρα.

Ἡ ἀγγειογραφία δέχτηκε ἐπιδράσεις ἀπό τίς τοιχογραφίες καί πέρασε ἐξελικτικά ἀπό τό διακοσμητικό πολύχρωμο κμαραϊκό ρυθμό στους φυσιοκρατικούς, ἀλλά καί ἐδῶ τά θέματα χρησιμοποιοῦνται διακοσμητικά μέ τάση πρὸς τή δυχρωμία: τό βάθος γίνεται μενεξεδί καί τά κοσμήματα λευκά. Γνωστό παράδειγμα εἶναι τό ἀγγεῖο μέ τά ἄσπρα κρίνα τῆς Κνωσοῦ (Matz, εἰκ. 25) καί τά πιθαράκια μέ τά δελφύνια ἀπό τήν Παχύαμμο (R.B. Seager, Pachyammos, Pl. VI, IX, X, XVIII).

Οἱ κύριοι φυσιοκρατικοί ρυθμοί πάντως, ὁ φυτικός καί ὁ θαλασσινός, γίνονται πάνω σέ ἀνοικτό βάθος μέ σκοῦρα κοσμήματα. Ὁ φυτικός καί ὁ θαλασσινός κόσμος κυριαρχεῖ, γιατί προσφέρεται γιά ἀνάπτυξη πάνω στίς ἐπιφάνειες τῶν ἀγγείων, πού δέν χωρίζονται σέ ζῶνες. Ἀπό τίς τοιχογραφίες περνοῦν στά ἀγγεῖα διακοσμητικά θέματα, ὅπως ἡ σπεῦρα, οἱ ρόδακες, οἱ τοξοστοιχίες, ἀνθοπλόκαμοι καί φυλλοστοιχίες. Στά ἕρα σκεῦη παρουσιάζονται καί τελετουργικά ἐρναλεῖα ἢ σύμβολα.

Στό τέλος τῆς φάσεως ἀναπτύσσεται ὁ "ἀνακτορικός ρυθμός", ὅπως τόν ὠνόμασε ὁ Έβανς. Χαρακτηριστικά τοῦ ρυθμοῦ αὐτοῦ σχήματα εἶναι μεγάλοι τρίωτοι (ἢ καί μέ 4 καί μέ 9 λαβές) ἀμφορεῖς (εἰκ. Pendlebury, pl. XXXIII, 3 - 4). Τό σχῆμα τῶν ἀγγείων γίνεται δυναμικό καί λυγερώτερο, μέ τό κέντρο τοῦ βάρους ψηλά πρὸς τόν ὦμο. Τά ἀγγεῖα τοῦ ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ διακοσμοῦνται μέ μεγαλοπρέπεια, περισσότερη τάξη καί συμμετρία, μέ τάση πρὸς τή σχηματοποίηση, πού χαρακτηρίζει τό τέλος τῆς Έποχῆς. "Ἄλλα σχήματα ἀγγείων εἶναι τά σφαιρικά, κωνικά ἢ αὐγόμορφα ρυτά γιά σπονδές.

Ἡ λιθογλυφία χρησιμοποιεῖ "τό βασάλτη, τόν πορφύρη, τό λιπαρίτη, τόν ὄψιανό, τήν ὄρεία κρύσταλλο, τά ποικίλα φλεβωτά μάρμαρα, παράλληλα μέ τίς πλο μαλακές πέτρες, ὅπως τόν χλωρίτη καί τόν στεατίτη" (I.E.E., σ.204). Μ'αὐτά γίνονται ἀριστουργήματα σέ ποικίλα, τολμηρά σχήματα.

Συχνά συνδυάζονται μέρη ἀπό διαφορετικό ὕλικό συναρμοσμένα ἢ κολλημένα, ὅπως π.χ. τό ρυτό ἀπό τή Ζάκρο, γιά τό ὅποιο χρησιμοποιήθηκε κρύσταλλο ἀνοιχτόχρωμο γιά τό κύριο σῶμα καί τόν τορνευτό δακτύλιο, ἐπίχρυση φαγεντιανή γιά τή διακόσμηση τοῦ δακτυλίου καί ποικιλόχρωμες πέρλες κρυστάλλινες γιά τή λαβή, πού συγκρατοῦνται μέ ὀρειχάλκινο σύρμα (εἰκ. I.E.E., σ.202). Εὐρέθη μαζί μέ ἄλλα ἀριστουργήματα στό θησαυροφυλάκιο τοῦ ἱεροῦ τῆς Ζάκρου.

Τέτοια ἀριστουργήματα, μερικά σκαλισμένα καί μέ ἀνάγλυφες παραστάσεις, εὐρέθησαν καί στά ἱερά τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κυωσοῦ: λιθινα ρυτά, ποτήρια τῆς ἱερῆς κοινωνίας, πρόχοι τελετῶν, ἀμφορεῖς, συμβολικές σφῦρες κ.ἄ. Στά ρυτά σέ σχῆμα ταυροκεφαλῆς (εἰκ. I.E.E., σ.228, ἄνω) ἢ λεοντοκεφαλῆς, τά μάτια καί ἡ ἄκρη τοῦ ρύγγους ἔχουν ἀποδοθῆ μέ ἔνθετες χρωματιστές ὕλες.

Περίφημο εἶναι τό ρυτό τῶν θεριστῶν ἀπό τό θερινό ἀνάκτορο στήν Ἀγία Τριάδα (εἰκ. I.E.E., σ.190 - 191). Εἶναι κατασκευασμένο ἀπό μαῦρο στεατίτη σέ σχῆμα αὐγοῦ στρουθοκαμήλου καί στολισμένο μέ πολυπρόσωπη παράσταση θεριστῶν καί λιχνιστῶν, σέ ζώνη ὕψους μόλις 0,075 μ. Τῆς πομπῆς προηγεῖται "καρνηκόμων" μέ μακροῦ

ραβδί στον ώμο, ακολουθοῦν οἱ ἀγρότες κατά δυάδες μέ τά ἐργαλεῦτα τους, μπροστά ἀπό μιὰ ομάδα τραγουδιστῶν ἕνας παίζει σεῖστρο, ἐνῶ σέ μιὰ ἄλλη ομάδα ἕνας φαίνεται μεθυσμένος.

Ἐνα ἄλλο ρυτό πάλι ἀπό τήν Ἀγία Τριάδα εἶναι κωνικό καί φέρει ἀνάγλυφες παραστάσεις ἀγωνιστικές: σκηνή ἀπό ταυροκαθάψια, πυγμή, πάλη καί ἄλμα (εἶκ. I.E.E., σ.198 - 199).

Τρίτο ἀγγεῖο ἀπό τήν Ἀγία Τριάδα, ἕνα κύπελλο ἀπό μαῦρο στεατίτη, παριστάνει τελετή προσφορᾶς δερμάτων ζῶων. Εἶναι τό λεγόμενο "κύπελλο τοῦ πρύγκηπος" (εἶκ. I.E.E., σ.194), ὅπου εἰκονίζεται, ὑποτίθεται, πρύγκηπος ὄρθιος, μεγαλοπρεπής, μέ μακρυά μαλλιά καί κοσμήματα καί μέ σκῆπτρο στό δεξιό χέρι, ἐνῶ μπροστά του ἕνας ἀξιωματικός, ὑποτίθεται, ὄρθιος κι' αὐτός, μέ ξίφος στό δεξιό καί ἐργαλεῖο δρεπανόμορφο στό ἀριστερό, παριστάνεται ἀπλούστερος στήν ἐμφάνιση καί στό στολισμό του.

Ἀπό τό ἀνάκτορο τῆς Ζάκρου ἔχουμε ρυτό μέ παράσταση "ἱεροῦ κορυφῆς" καί ἀγρίμια σέ ἀντιθετική σύνθεση κ.λ.π. (εἶκ. I.E.E., σ. 228, κάτω).

Λύχνοι ἀπό πορφυρίτη ἢ ἄλλους λίθους παίρνουν συχνά πλαστική μορφή σέ σχῆμα παπύρων ἢ λωτῶν κ.λ.π., ἐνῶ ἕνα πλῆθος τελετουργικά σκεύη (τράπεζες προσφορῶν κ.λ.π.) εἶναι λαμπρά δείγματα μινωϊκῆς λιθογλυφίας.

Στή μικρογλυπτική καί μικροπλαστική χρησιμοποιοῦνται ἡ φαγεντιανή, τό ἐλεφαντοστοῦν, μέταλλα, πηλός κ.λ.π. Μ'αὐτά γίνονται εἰδῶλια, ἀναθήματα σέ μορφή ζῶων κ.λ.π. Περίφημα εἶναι τά εἰδῶλια τῆς "θεᾶς μέ τά φίδια", ὅπως τό πολύχρωμο εἰδῶλιο ἀπό φαγεντιανή τῆς Κνωσοῦ (εἶκ. I.E.E., σ.222), ὁ χρυσελεφάντινος ταυροκαθάπτης ἀπό σύμπλεγμα ἐπίσης τῆς Κνωσοῦ (εἶκ. I.E.E., σ.197, κάτω), ἐλεφάντινη πυξίδα μέ παράσταση συλλήψεως ταύρου (εἶκ. I.E.E., σ.196, καί ἀνάπτυξη τῆς παραστάσεως σ. 196 - 197) κ.λ.π. Ὡς παράδειγμα πηλίνου εἰδωλίου ἀναφέρεται γυμνόστηθη γυναίκα σέ στάση προσευχῆς (εἶκ. I.E.E., σ.197, ἄνω) καί ὡς ἕνα ἀπό τά καλύτερα δείγματα ἐνθετικῆς τέχνης τά πλακίδια ἀπό φαγεντιανή, πού εἰκονίζουν αἰγαγρο ἢ ἀγελάδα, πού θηλάζουν τά μικρά τους (εἶκ. I.E.E., σ.203).

Ἡ μεταλλοπλαστική ἀντιπροσωπεύεται ἀπό πλῆθος εἰδωλίων, πού εἰκονίζουν λατρευτάς (εἰκ. I.E.E., σ.229) καί λατρεύτριες, ζωόμορφα ἀναθηματάκια κ.λ.π. Ὑποτίθεται ὅτι θά ὑπῆρχαν καί λατρευτικά εἰδώλια ἀπό χρυσό, ἀλλά δέν σώθηκαν. Τέτοια πολύτιμα δημιουργήματα τῆς μινωϊκῆς τέχνης ξέρουμε πιά πολύ ἀπό τίς Μυκῆνες. Ὡς πρὸς τὴν τεχνική διακρίνουμε ἔργα σφυρήλατα ἢ χυτά, ἔκκρουστα, ἢ χαρακτά, ἐνθετικά, μέ συρματοτεχνική ἢ κοκκίδωση.

Ἀπὸ τὰ σκεύη ξεχωρίζουν ἀμφορεῖς, ὑδρίες, πρὸχοι, λεκάνες, χέρνιβα, λέβητες, κύπελλα, κύαθοι, λύχνου κ.λ.π. Ἐργαλεῖα διάφορα τεχνουργοῦνται ἐπίσης μέ πολλή κομψότητα, μάλιστα τὰ σύνεργα γιὰ τὸν καλλωπισμό. Διπλοῦ πελέκεις καί ἄλλα ἱερά σύμβολα φέρουν κατάλληλη διακόσμηση, ὅπως π.χ. οἱ διακοσμημένοι καί ἐνεπίγραφοι χάλκινου, ἀσημένιου ἢ χρυσοῦ διπλοῦ πελέκεις ἀπὸ τὸ Ἀρκαλοχώρι (π.χ. εἰκ. I.E.E., σ.205) καί μάλιστα ὁ χάλκινος πέλεκυς ἀπὸ τὸ θησαυροφυλάκιο τοῦ ἱεροῦ τῆς Ζάκρου στολισμένος μέ κρινοεἶδη φυτά. Τὰ ὄπλα ἐπίσης ἦταν στολισμένα, ἢ λαβὴ ἀπὸ ἀχάτη ἢ ἄλλους πολύτιμους λίθους ἔφερε παραστάσεις σέ ἐλεφαντοστοῦν ἢ χρυσάφι καί οἱ λεπίδες ἐνθετες παραστάσεις ὅπως οἱ γνωστές σέ εὐρήματα τῶν Μυκηνῶν. Ἐνα παράδειγμα χρυσοστόλιστης λαβῆς εἶναι ἡ ἐπένδυση τῆς λαβῆς σπαθιοῦ ἀπὸ τὰ Μάλια, στὴν ὁποία εἰκονίζεται ἀνάγλυφος ξιφακροβάτης (εἰκ. I.E.E., σ.208).

Ἡ χρυσοχοΐα κατὰ τὴ Νεοανακτορική Περίοδο ἔφθασε σέ ἀφθαστη ἀκμὴ μέ τὴν ἐξέλιξη τῆς τεχνικῆς καί τὸν πλοῦτο τῶν μορφῶν. Τὰ περιδέραια γίνονται μέ χάνδρες συχνά σέ σχῆμα φυτῶν, λουλουδιῶν ἢ καρπῶν, θαλασσινῶν, ἐντόμων, τετραπόδων, κ.λ.π. Ἐνα ἐξάρτημα περιδεραίου ἀπὸ τὰ Μάλια (εἰκ. I.E.E., σ.204, ἄνω) παρουσιάζει σύμπλεγμα ἀπὸ δύο σφῆκες πού ἀπομυζοῦν σταγόνα μέλι. Ἡ τεχνική εἶναι συνδυασμός κοκκιδώσεως καί συρματοτεχνικῆς. Παράδειγμα ζωομόρφου χάνδρας περιδεραίου εἶναι τὸ χρυσό λιονταράκι ἀπὸ τὰφο τῆς Ἀγίας Τριάδος (εἰκ. I.E.E., σ.204, μέσον), ἐνῶ κτηνόμορφη χάνδρα εἶναι ἡ χρυσῆ πάπια ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ (εἰκ. I.E.E., σ.204, κάτω).

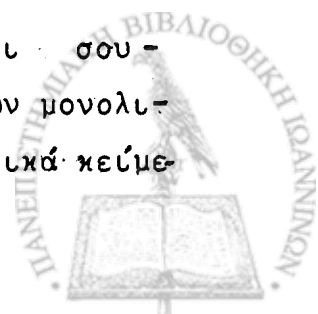

"Άλλο αξιόλογο χρυσό κόσμημα είναι διάδημα από τή Ζάκρο, τό οποῦο κοσμεῖται στή μέση μέ μετάλλιο, ὅπου εἰκονίζεται θεά ὡς "πότνια αἰγάγων", ἐνῶ χταπόδια καί σπειροειδῆ θέματα πλαισιώνουν τό κεντρικό. Ἀπό τά σκουλαρήκια μερικά σέ σχῆμα βουκράνου μέ τήν κοκκιδωτή τους τεχνική θυμίζουν τά "μορόεντα" τοῦ Ὀμήρου.

Τά δακτυλίδια καί οἱ σφραγιδόλιθοι τῆς Νεοανακτορικῆς Περιόδου, εἶναι θαυμάσια δείγματα χρυσοχοΐας καί λιθογλυφίας. Στή σφενδόνη τῶν δακτυλιδιῶν εἰκονίζονται ὀλόκληρες παραστάσεις, συχνά θρησκευτικές. Τά σχήματα τῶν σφραγιδολίθων εἶναι ὁ πεπλεγμένος κύλινδρος, τό φακοειδές καί τό ἀμυγδαλωτό, κατάλληλα γιά νά εἰκονίζονται κινητικά θέματα ἀπό τό φυσικό κόσμο ἢ τελετουργικές παραστάσεις. Ὑπάρχει πλῆθος σφραγιδολίθων καί ἀποτυπώσεων σέ πηλό. Οἱ κρητικοί ὀνομάζουν τούς σφραγιδόλιθους "γαλόπετρες", γιὰτί πιστεύουν ὅτι ἔχουν τή μαγική δύναμη νά βοηθοῦν τίς μητέρες νά κατεβάσουν γάλα. Παράδειγμα κυλινδρικοῦ σφραγιδολίθου εἶναι ὁ χρυσόδετος ἀπό χαλκηδόνιο σφραγιδόλιθος μέ παράσταση λιονταριοῦ καί δαμαστῶν του (εἰκ. I.E.E., σ.206, ἄνω). Φακοειδῆς εἶναι ὁ χρυσόδετος σφραγιδόλιθος ἀπό κύανο μέ παράσταση λιονταριοῦ, πού τοῦ παραστέκει θεός ἢ ἥρωας (εἰκ. I.E.E., σ.206, κάτω). Ὅμοιοι εἶναι σφραγιδόλιθοι ἀπό τήν Κνωσό μέ φυσιολοκρική παράσταση ταύρων (εἰκ. I.E.E., σ.207, ἀριστερά) ἢ λιονταριοῦ πού σπαράζει ἐλάφι (εἰκ. I.E.E., σ.207, δεξιά). Ἐξ ἄλλου θρησκευτικές παραστάσεις εἰκονίζονται σέ χρυσά δακτυλίδια (εἰκ. I.E.E., σ.206, μέσον, καί 224) καί σέ σφραγιδόλιθους ὅπως ἓνας τῆς Κνωσοῦ ἀπό σαρδώνυχα, ὅπου εἰκονίζεται θεά, ὄρθια ἀνάμεσα σέ δύο φτερωτοῦς γρύπες, κρατῶντας μέ τά χέρια ὑψωμένα τοξωτό σύμβολο μέ διπλό πέλεκυ (εἰκ. I.E.E., σ.225).

Ἡ Μινωϊκή Γραμμική Γραφή. Κατά τά τελευταῖα παλαιοανακτορικά χρόνια παρουσιάσθηκε γραμμικό συλλαβικό σύστημα, πού ὀνομάσθηκε Πρωτογραμμικό. Ἀπ' αὐτό ἐξελίχθηκε τό Γραμμικό σύστημα Α, ἐνῶ στήν Κνωσό ἐντοπίζεται τό λεγόμενο Γραμμικό σύστημα Β. Ἀπό τή Γραμμική Α, εὐρύτητα διαδομένη, ἀναπτύχθηκε στήν Κύπρο ἡ παλαιότερη κυπρομινωϊκή γραφή.

Ἀπό τά κείμενα αξιόλογο εἶναι τό γραμμένο μέ μελάνι σουπιᾶς στό ἐσωτερικό δύο κωνικῶν κυπέλλων ἀπό τό "σπίτι τῶν μονολιθικῶν στύλων" τῆς Κνωσοῦ (εἰκ. I.E.E., σ. 209). Θρησκευτικά κείμε-

γορίες κλασμάτων. Συνολικά τὰ συλλαβογράμματα εἶναι περὶπου 85 (σχέδιο 30).

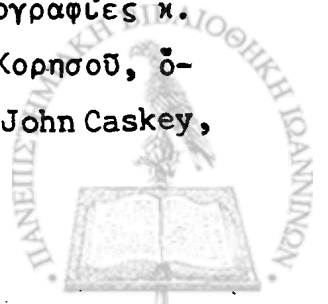
Οἱ γραφεῖς τῶν πινακίδων ἄρχιζαν νὰ γράφουν ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς δεξιὰ προχωρῶντας ἀπὸ πάνω πρὸς κάτω, ὅπως γίνεται σήμερα. Ὅταν τελείωνε ἡ μιὰ πινακίδα συνέχιζαν σὲ ἄλλη.

Ἡ Γραμμικὴ Α Γραφή τῆς Κρήτης δέν ἔχει ἀποκρυπτογραφηθῆ παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες. Χρονολογεῖται στὸ τέλος τῆς Νεοανατολικῆς περιόδου (περὶ τὸ 1450 π.Χ.).

Ἀποικισμός. Οἱ ἑλληνικοὶ μῦθοι μιλοῦν γιὰ ἀποικίες κρητικῆς στήν περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου: Ὁ Ραδάμανθυς φθάνει στήν Εὐβοία καὶ μέλη τῆς ἀκολουθείας του σὲ ἄλλα νησιά, ὅπως ἡ Σκόπελος (ἀρχαία Πεπάρηθος), ἡ Χίος, ἡ Νάξος, ἡ θάσος. Μαθαίνουμε ἀκόμη ἀποικία Κρητῶν στήν Κορησό τῆς Κέας, τῆ Μινῶα στή Μεγαρίδα καὶ ἄλλες Μινῶες ὄχι μόνον στήν περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου (Μονεμβασία, Ἄμοργός, Σύφνος κ.λ.π.), ἀλλὰ καὶ στή δυτικὴ Μεσόγειο (Νῆσοι Λιπάραι, Σικελία κ.λ.π.). Στὴ Φοινίκη ἐπίσης εἶναι ἐγκατεστημένοι Μινῶτες καὶ ἔχουμε Μινῶα στήν Ἀραβία καὶ στή Γάζα. Ἀπ' αὐτοὺς ἴσως εἶναι οἱ ἀποικοὶ ὑπὸ τὸν Μεμβλίανον στή θήρα καὶ ὑπὸ τὸν Κάδμον στή Βοιωτία, ὅπου τὸ ὄνομα "Μινύες" παρηχεῖ πρὸς τὸν Μίνωα. Οἱ Μινύες ὕστερα φθάνουν στήν Ἰωλκὸ καὶ στήν Πύλο. Ἡ Ἀνάφη εἶχε ὀνομασθῆ Μεμβλίανος καὶ στή Ρόδο ἀκοῦμε τὸν Κρητικὸ Ἀλθαίμενη. Οἱ Μιλήσιοι, οἱ Κᾶρες καὶ οἱ Λύκιοι θεωρήθηκαν Κρητικῆς καταγωγῆς.

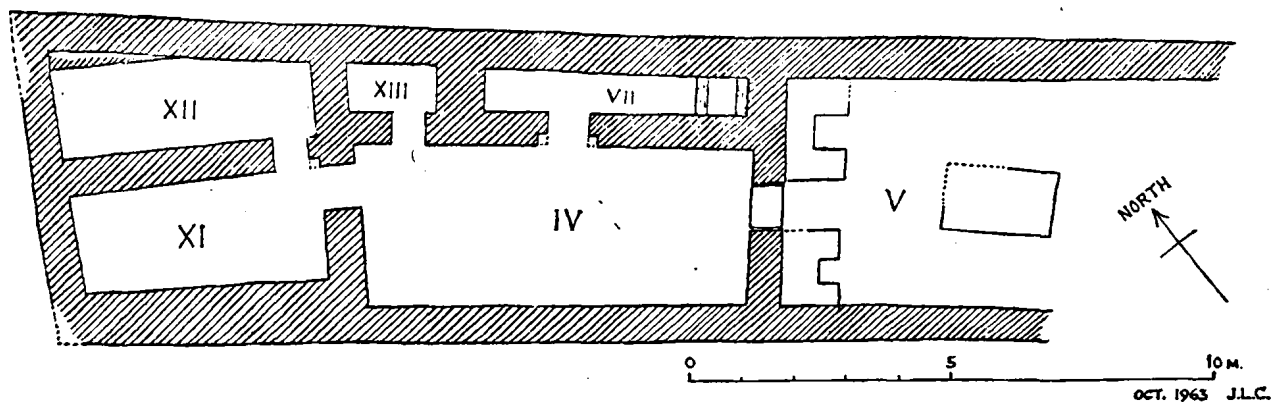
Στὴ λατρεία τῶν Δελφῶν, τῆς Ὀλυμπίας καὶ τῆς Ἐλευσίνος ἀναμιγνύονται κρητικοὶ μῦθοι. Κρητὲς λέγεται ὅτι ἔφεραν τὴ λατρεία τῆς θέμιδος στὶς Ἰχνες (στὸν Ἀξιό) καὶ στὸ Βουχαίτιον στὸν Ἀμβρακικὸ κόλπο).

Ἀρχαιολογικὴ ἐπιβεβαίωση τῶν μύθων ἔχουμε σὲ πολλοὺς ἀνεσκαμμένους τόπους. Ἡ φυλακωπὴ τῆς Μήλου, στὸ δεῦτερο οἰκισμὸς τῆς, παρουσιάζει μινῶικὰ χαρακτηριστικά: τὴν "Ξυλοδεσιά" στοὺς τοίχους τῶν διωρόφων σπιτιῶν. τὰ θαλασσινὰ στῖς τοιχογραφίες κ.λ.π. Στὴν Ἀγία Εἰρήνη τῆς Κέας, πλάι πτόν ἄρμον τῆς Κορησοῦ, ὁκου ἀνασκάπτει ἀμερικανικὴ ἀποστολὴ ὑπὸ τὸν καθηγητὴ John Caskey,

ἀποκαλύφθηκε συνοικισμός, σύγχρονος με τή δεύτερη νεοανακτορική φάση, με μινωϊκά χαρακτηριστικά. Τό τεῦχος ἔχει πύλες καί πύργους, ὅπως καί τῆς φυλακωπῆς, οἱ ὁδοί εἶναι πλακοστρωμένοι, οἱ τοῦχοι παρουσιάζουν τήν πελεκητή τοιχοδομία στίς γωνίες κ.λ.π. Ἄγγεῖα καί ἄλλα εὐρήματα εἶναι ὅμοια μέ τά κρητικά. Πάνω ἀπ' ὅλα ὁμως ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, στήν Κέα, τό ἱερό (σχέδιο 32) μέ πρόναο, σηκό, ἄδυτο (XI) καί βοηθητικά δωμάτια (διακονικό).

Ἀπό τά ἄλλα νησιά τοῦ Αἰγαίου ἡ Σκόπελος, στή θέση Στάφυλος, ἔδωσε βασιλικό τάφο μέ πλούσια κτερίσματα μινωϊκά καί μυκηναϊκά, ὅπως ἓνα σπαθί μεγαλύτερο ἀπό τά ὅμοια στούς βασιλικούς τάφους τῶν Μυκηνηῶν, χάλκινο διπλό πέλεκυ, σφραγιδόλιθους κ.λ.π. Στά Κύθηρα ἔχομε τώρα, ὄχι ἀπλῶς τόν ἐμπορικό σταθμό τῶν παλαιοανακτορικῶν χρόνων, ἀλλά μιά ἀποικία (σχέδιο 33), ὅπως καί στή Ρόδο (στά Τριάντα), στήν Κῶ, τήν Κάρπαθο κ.ά.

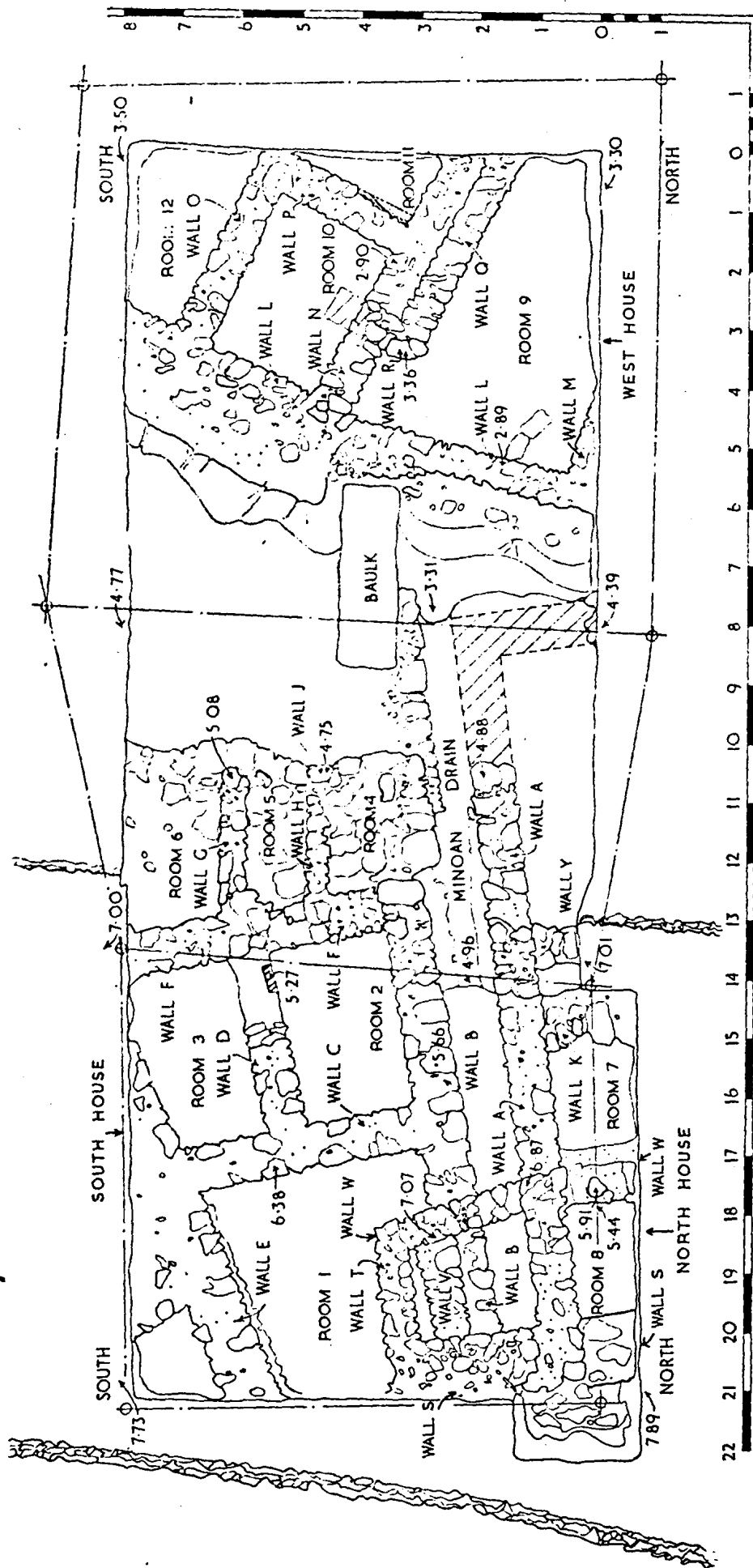
Σχέδιο 32. Κάτοψη τοῦ "ἱεροῦ" τῆς Κέας (Caskey).

Βεβαιώθηκαν σχέσεις τῶν νεοανακτορικῶν Μινωϊτῶν μέ μικρασιατικά παράλια κέντρα, ὅπως ἡ Μύλητος καί ἡ Ἰασός, ἐπίσης μέ τή Λυκία καί τήν Καρία, ἐνῶ στή Φοινίκη διαμορφώθηκαν πραγματικές ἀποικίες (π.χ. Οὐγκαρίτ).

Ἄλλά τώρα γνωρίζομε τή θήρα περισσότερο ἀπ' ὅλα τά ἔξω ἀπό τήν Κρήτη κέντρα, μέ ἐπιδράσεις μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ ἔντονες. Ἡ κοσμοϊστορική ἔκρηξη τοῦ ἠφαιστείου τῆς θήρας, ἄλλωστε, ἔφερε τήν καταστροφή τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ κατά τόν 16ον αἰ. π.Χ.

Θ ἦ ρ α Ὑ σ τ ε ρ ο μ ι ν ω ῖ κ ἦ. Παλαιότερες, πρό τοῦ 1940, παρατηρήσεις καί ἔρευνες, ἀλλά κυρίως οἱ ἐκτεταμένες ἀνα-

KASTRI: KYTHERA AKROTHERION
 PLAN OF MINOAN WALLS. AREAS VII & VIII.
 KENNETH McFADZEAN ARCHITECT 1965.

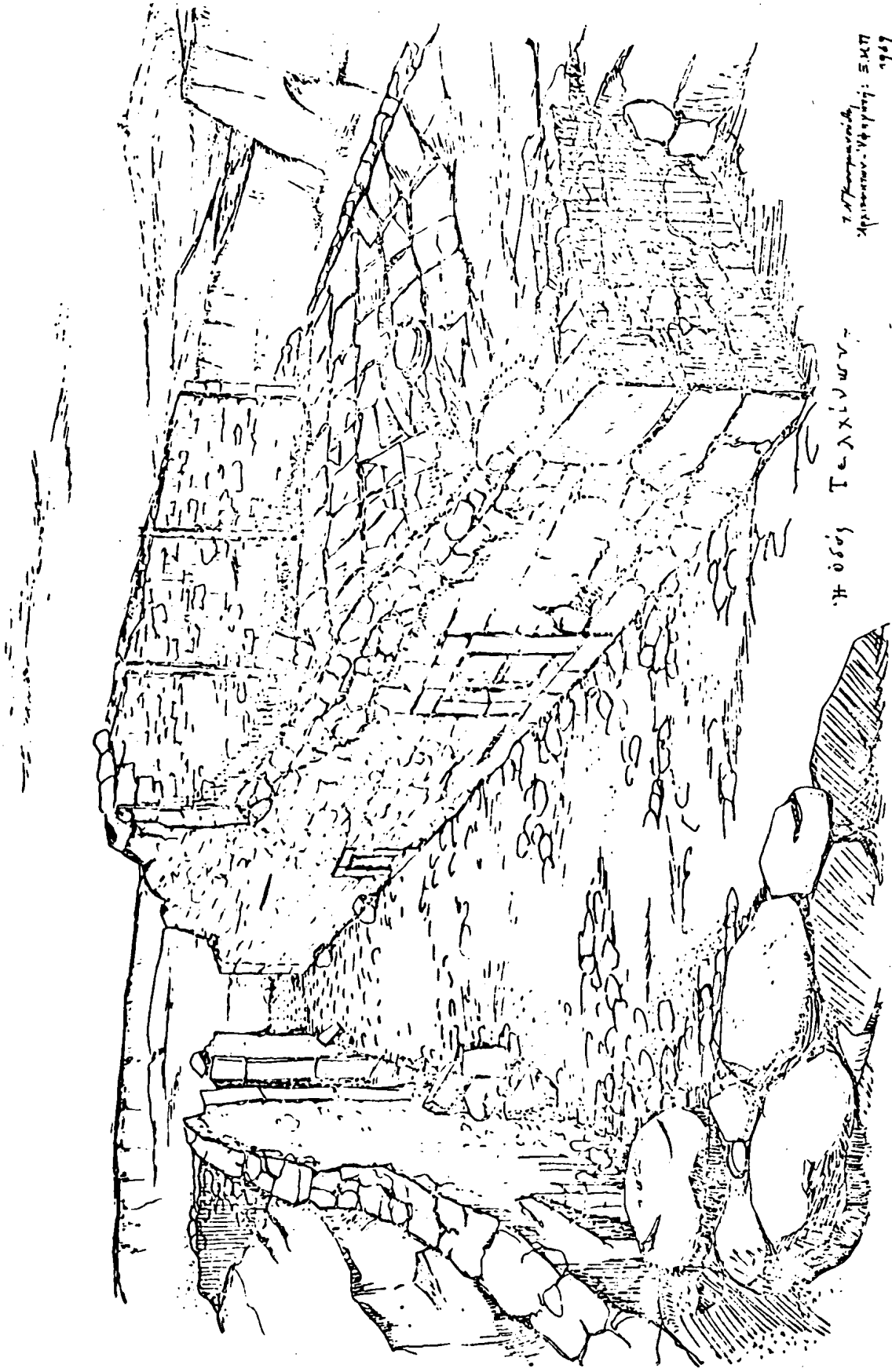
Σχέδιο 33. Κάτοψη του συνολισμού των Κυθήρων (Huxley-Coldstream).

σκαφές τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ Σπ. Μαρινάτου καί τῶν συνεργατῶν του, ἐβεβαίωσαν: α) ἓνα λαμπρό κέντρο πολιτισμοῦ στή θήρα μέ κρητικές ἐπιδράσεις, καί β) τό γεγονός ὅτι ὁ μινωϊκός πολιτισμός κατεστράφη ἀπό μιὰ θεομηνία, τήν ὁποία προξένησε τρομερή ἔκρηξη τοῦ ἠφαιστείου τῆς θήρας περί τό 1500 π.Χ. Παλιρροϊκά κύματα κατέστρεψαν στή βόρεια πλευρά τῆς Κρήτης πόλεις καί θέσεις, ὅπως ἡ Ἄμνισός, τό Νύρου Χάνι, τά Μάλια, τά Γουρνιά τό Παλαίκαстро, καί, στήν ἀνατολική, ὅπως βεβαιώθηκε τελευταῖα, ἡ Ζάκρος. Μεσογειότερα ἀνακτορικά κέντρα, ὅπως ἡ Κνωσός, ἡ Φαιστός καί ἡ Ἁγία Τριάδα, καταστράφηκαν ἀπό τοὺς σεισμούς καί τίς ἀτμοσφαιρικές δονήσεις, πού προξένησε ἡ ἔκρηξη τοῦ ἠφαιστείου. Στήν Ἰδία τή θήρα, μετά τήν ἔκρηξη ἐπεκάθισε ἓνα στρώμα κισήρεως, ὕψους 4 - 5 μ., καί πάνω του τεράστιο στρώμα τέφρας. Τό συνολικό ὕψος αὐτῶν τῶν στρωμάτων φθάνει τά 30 - 50 μ. καί κάπου - κάπου μέχρι 60 μ. (εἰκόνες I.E.E., σ.213 - 215).

Στή θέση Ἀκρωτήρι, πού βρίσκεται σέ ἀπόσταση 112 χλμ. ἀπό τήν Κρήτη, ἄρχισε ὁ Σπ. Μαρινάτος τίς ἔρευνες τῆς θήρας τό 1967. Τά ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν, πού συνεχίζονται, δημοσιεύονται στόν ἡμερήσιο καί περιοδικό τύπο, ἑλληνικό καί ξένο, σέ ἑλληνικά καί ξένα ἀρχαιολογικά περιοδικά καί ἄλλες πολυτελεῖς ἐκδόσεις καί μάλιστα σέ σειρά περιοδικῶν δημοσιευμάτων μέ τόν τίτλο: (Excavations at Thera (ἔχουν ἐκδοθῆ ἤδη τά τεύχη I-V, ἀνασκαφικά περίοδοι 1967 - 1971). Συνοπτικά δημοσιεύονται τά πορίσματα τῶν ἐρευνῶν καί τά πλέον ἐντυπωσιακά εὐρήματα τῶν τεσσάρων πρώτων ἀνασκαφικῶν περιόδων εἰς δημοσίευμα τοῦ Σπ. Μαρινάτου, ἐκδοθέν ὑπό τῆς Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος μέ τίτλο: Θησαυροί τῆς θήρας, Ἀθήναι 1972.

Στό Ἀκρωτήρι τῆς θήρας ἀπεκαλύφθη συνοικία πόλεως μέ δρόμους (σχέδιο 34) καί μέ πολυώροφα κτήρια ἀνακτορικοῦ χαρακτήρος (σχέδιο 35, εἰκ. I.E.E. σ.216). Στό ἐσωτερικό τῶν οἰκημάτων σκεύη καί ἐργαλεῖα εἶναι ἀκόμη ἀμετακίνητα ἀπό τόν καιρό τῆς καταστροφῆς. Διατηροῦνται καί ἀπό φθαρτή ὕλη ἀντικείμενα. Σέ μιλῶνα π.χ. εὐρέθη καλάθι (σπυρίς), τό ὁποῖον περιεῖχε φάρια καί θαλασσινοὺς ἐχίνους. Σ' ἓνα δωμάτιο βρέθηκαν τά ξύλινα ἔπιπλα. Στά

Η οδός Τελιχίνων
στη Θεσσαλονίκη
Μουσείο - Βιβλιοθήκη: ΣΜΠ
1967

Σχέδιο 34. 'Η "οδός Τελιχίνων" στο 'Ακρωτήριο της Θήρας (Μαρλυάτος).

ἀποτυπώματά τους, ὅπως σέ τύπους (καλούπια), χύθηκε γύψος καί ἔτσι ἔχομε τώρα ἕνα ξύλινο σκαμνί καί ἕνα κρεβάτι, ἐκτεθειμένα μαζί μέ τοιχογραφίες καί ἄλλα εὐρήματα τῆς θήρας σέ εἰδική αὔθουσα ἐκθέσεως τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν.

Κάτω ἀπό τεράστιο στέγαστρο ἀπό ντέξιλον ἔχουν ἐπανεκτεθῆ, ὅπως σέ ὑπαίθριο Μουσεῖο, τὰ περισσότερα κινητά εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν. Εἶναι κυρίως πήλινα ἀγγεῖα καί σκεύη. Τά πολυτιμώτερα ἀντικείμενα ὑποτίθεται ὅτι τά παρέλαβαν μαζί τους φεύγοντας κατά τή θεομηνία οἱ κάτοικοι.

Τά ἀγγεῖα κατατάσσονται σέ τρεῖς κατηγορίες: 1) τά ζωγραφισμένα, μέ θαμπό σκοτεινό χρῶμα, μέ σχέδια γεωμετρικά, φυτά ἢ καί ζῶα, πού δέν συναντοῦμε στή μινωϊκή καί μυκηναϊκή ἀγγειογραφία, 2) μιὰ δεύτερη κατηγορία ἀγγείων ἔχει δίχρωμη διακόσμηση, ὠρτισμένες δηλαδή λεπτομέρειες ζωγραφίζονται μέ λευκό χρῶμα, καί 3) ἡ τελευταία κατηγορία ἀγγείων εἶναι τά πολύχρωμα, μέ βασικό χρῶμα τό καστανό, ἀλλά καί μέ λευκό καί κόκκινο, μέ τέταρτο χρῶμα τήν ἀπόχρωση τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγγείου. Αὐτοῦ τοῦ ζωγραφικοῦ ρυθμοῦ (pictorial style) φαίνεται πῶς ἡ καταγωγή εἶναι κυκλαδίτικη (εἰκ. I.E.E., σ. 219, ἄνω, καί 220).

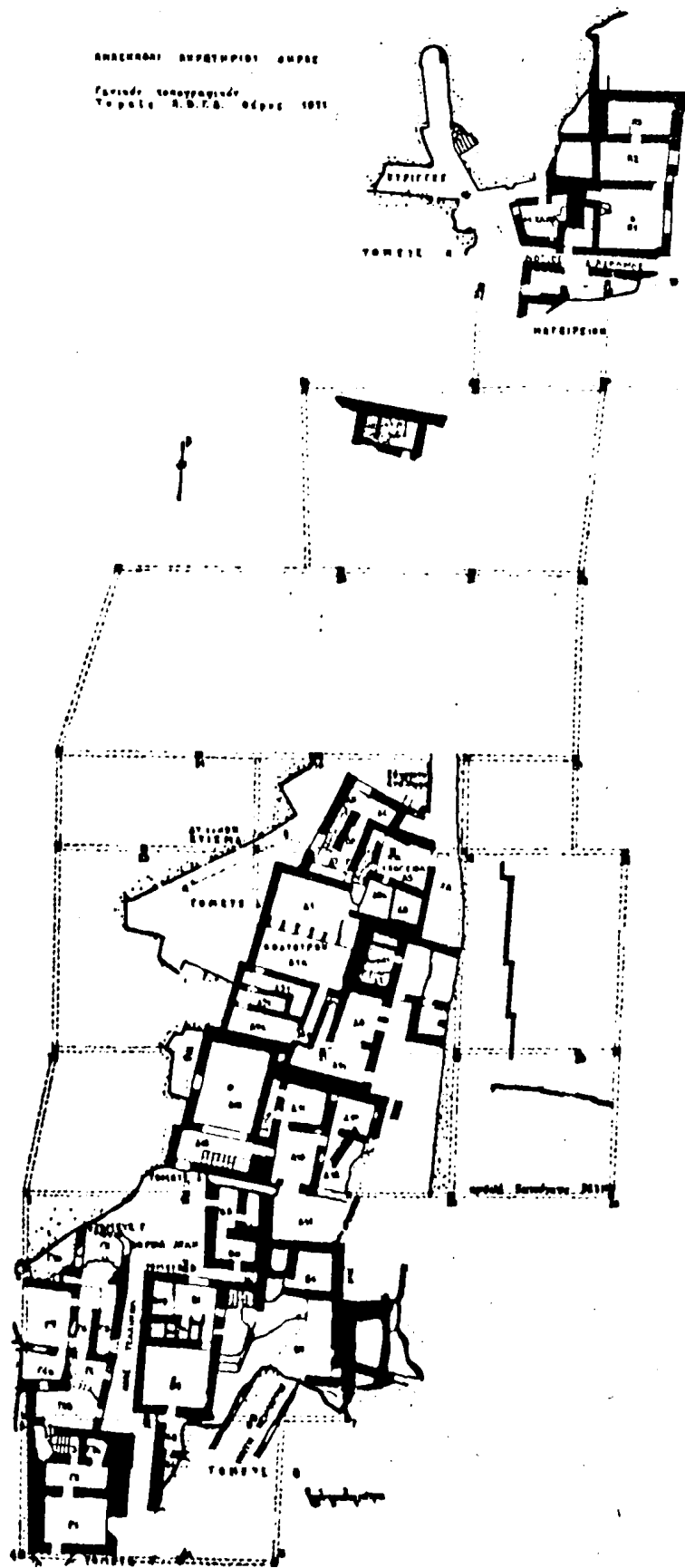
Ἀπό τά πήλινα εἰδῶλια ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ρυτό σέ μορφή ταύρου μέ δικτυωτό πλέγμα ζωγραφισμένο ἐπάνω σέ κίτρινο ἐπίχρυσμα (εἰκ. I.E.E., σ. 219, κάτω).

Λίγα σχετικῶς μετάλλινα ἀγγεῖα βρέθηκαν, ἀπό τά ὅποια ξεχωρίζει μιὰ πρόχους, πού στολίζεται στόν ὦμο μέ συμπλεκόμενους κρινοπαπύρους.

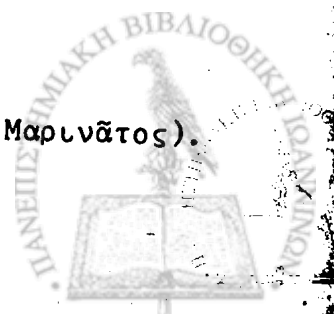
Ἀπό τά ἐπεύσακτα ἀγγεῖα τὰ περισσότερα εἶναι μινωϊκά, βρέθηκαν ὅμως καί μυκηναϊκά. Εἶναι ζωγραφισμένα μέ στιλπνό χρῶμα ἢ εἶναι "κίτρινα μινυακά".

Τά σπουδαιότερα ὅμως εὐρήματα τῆς θήρας εἶναι οἱ σχετικῶς ἀκέραιες ἢ σέ μεγάλα τμήματα διατηρημένες ἢ συγκολλημένες ἀπό ἔμπειρους τεχνίτες τ ο ι χ ο γ ρ α φ ί ε ς. Ἐκτός ἀπό τήν καλλιτεχνική τους σημασία μᾶς διαφωτίζουν γιά τήν θρησκεία, τήν κοινωνική ζωή καί τή φύση κατά τήν προσεισμική ἐποχή.

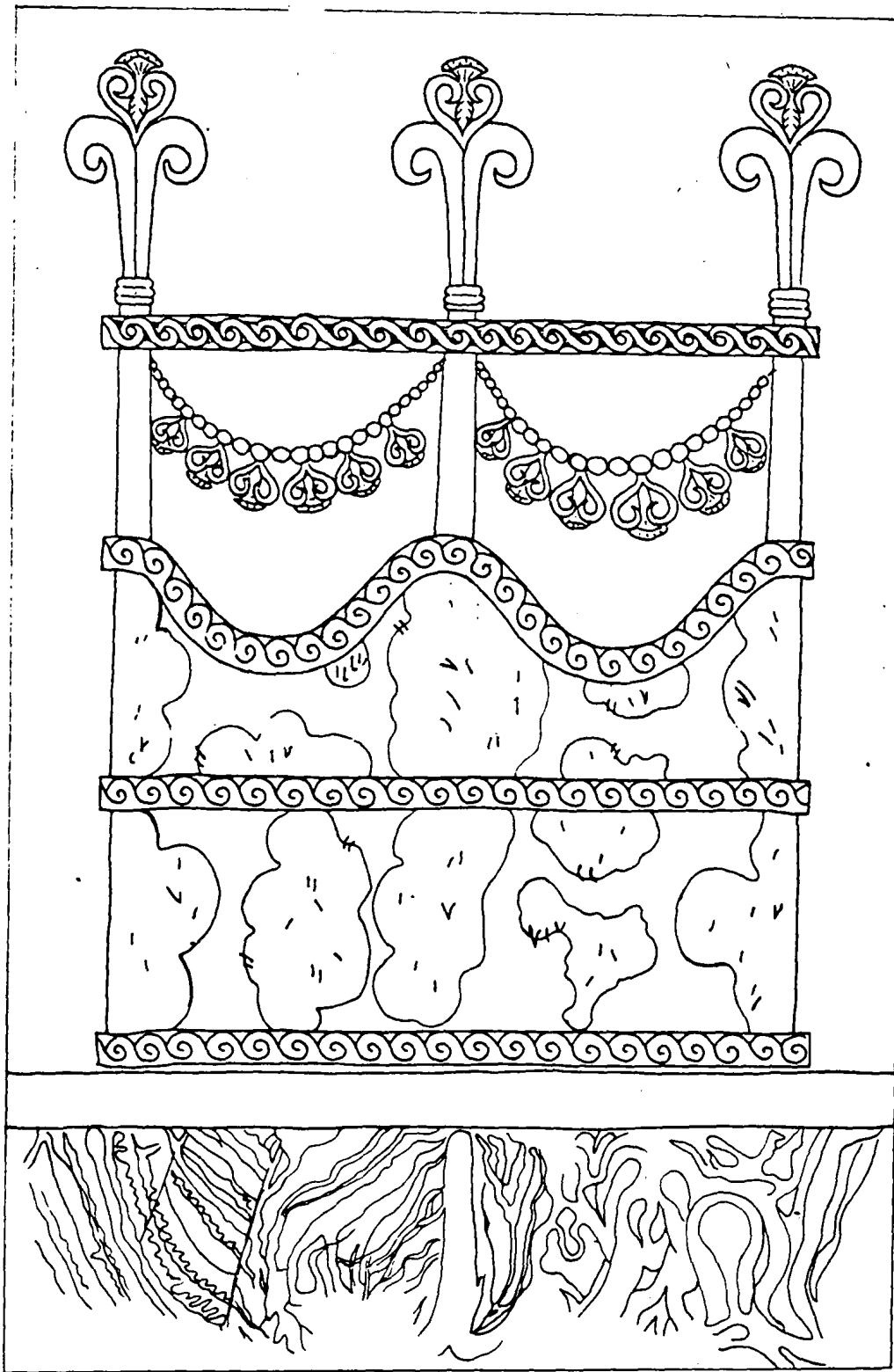
Σχέδιο 35. Κάτοψη των ανασκαφών στο 'Ακρωτήρι της θήρας (Μαριναῶτος).

Ἡ "τοιχογραφία τῶν κυανοπιθήκων" μέ τό θέμα τῆς συνδέει τή θήρα μέ τήν Κρήτη, ὅπου βρέθηκε ὁμοίου θέματος παράσταση στήν "οὐκία τῶν τοιχογραφιῶν" τῆς Κνωσοῦ. Ἡ "τοιχογραφία τῆς Ἀνούξεως" ἢ "τῶν κρίνων" (εἰκ. I.E.E., σ.216 - 217) ἐκάλυπτε τοὺς τρεῖς τοίχους ὀψοῦ περιήπου 2,50 X 2,50 μ., ἐνῶ τό ἀνώτερο μέρος τῶν τοίχων ἐκάλυπτε μία μαύρη καί ψηλότερα ἄλλη ζώνη ζωηροῦ ἐρυθροῦ χρώματος. Ἄλλη εἶναι ἡ "τοιχογραφία τῆς πυγμαχίας καί τῶν ὀρύγων", ἡ ὁποία παριστάνει ἀντιλόπες, τοῦ εἴδους τῶν ὀρύγων, ζωγραφισμένες μέ περιγράμματα, καί δύο μικροῦς πυγμαχοῦς, δύο παιδιά ἡλικίας 6 - 8 ἐτῶν, τά ὅποια παίζουν μιμούμενα πυγμαχία μέ γάντια (μειλίχας). Ἡ ἐνδιαφέρουσα "τοιχογραφία τοῦ Ἀφρικανοῦ" εἶναι ἀτυχῶς πολύ ἐλλιπής, σώζει πάντως μεταξύ ἄλλων κεφάλι Ἀφρικανοῦ (εἰκ. I.E.E., σ.217), μέρη φοινίκων κ.λ.π. Ἐκτενέστερη περιγραφή τῶν τοιχογραφιῶν καί ἄλλων πολυτίμων εὐρημάτων εἶναι εὐπρόσιτη στήν προαναφερθεῖσα ἔκδοση τῆς Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, ἡ χορηγία τῆς ὁποίας ἔκαμε δυνατή καί τήν ἀπόδοση τῶν ἀρσουργημάτων σέ ἔγχρωμους πίνακες, πού μποροῦν νά δώσουν ἀντάξια εἰκόνα τῶν πραγμάτων.

Στό τελευταῖο τεῦχος τῆς προαναφερθείσης περιοδικῆς ἐκδόσεως Excavations at Thera, V, 1972, δημοσιεύονται καί νεώτερα εὐρήματα, μάλιστα οἱ τοιχογραφίες τοῦ "ὀψοῦ τῶν γυναικῶν" καί τοῦ "δυτικοῦ κτίσματος" (σχέδιο 35), στό ὅποιο εἰκονίζονται ἰέρεια, λάβαρο (σχέδιο 36) κ.λ.π. Τέλος, στό Διεθνές Συνέδριο Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας στήν Ἄγκυρα (1973) καί ἄλλοῦ ὁ Σπ. Μαρτυνάτος ἀνακοίνωσε σπουδαία τοιχογραφία μέ παράσταση ναυμαχίας, ἄλλη μέ φαρᾶ κ.λ.π. (πρβ. A.A.A. 5, 1972, σ. 448 κ.έ., καί ἔγχρωμο πίν. IV).

Σχέδιο 36. Σχέδιο "λαβάρου" σέ τοιχογραφία τῆς θήρας (Μαρινᾶτος).

Υ. Ύστερη Χαλκοκρατία καί Μυκηναϊκός Πολιτισμός

Ἐνῶ στήν Κρήτη συνεχίζεται ἡ νεοανακτορική φάση τῆς Μέσης Χαλκοκρατίας ὡς τό 1450 π.Χ., στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα ἔχει ἀρχίσει ἀπό τό 1600 π.Χ. ἡ τρίτη περίοδος τῆς Χαλκοκρατίας, ἡ λεγόμενη Ὑστεροελλαδική Περίοδος (Late Helladic Period). Ἡ τελευταία αὕτη περίοδος τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, πού συνεχίζει στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα τήν Ἑλλαδική παράδοση, συμπίπτει σχεδόν μέ τήν ἀκμή τῶν Μυκηνῶν. Γι' αὐτό τή λέμε καί Μυκηναϊκή Περίοδο ἢ Περίοδο τοῦ Μυκηναϊκοῦ Πολιτισμοῦ. Ἐπειδή ὅμως ὁ μυκηναϊκός πολιτισμός δέχθηκε πολλά στοιχεῖα τοῦ μινωικοῦ τῆς Κρήτης καί, μέ τή θαλασσοκρατορία τῶν Μυκηναίων, ἀπλώθηκε ἕνας κοινός πολιτισμός σ' ὅλη σχεδόν τή Μεσόγειο, μιλοῦμε συχνά γιά "κρητομυκηναϊκό πολιτισμό" (ἴδέ ἀνωτέρω σχέδιο 8). Ἡ Ὑστερη Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ τελειώνει περί τό 1100 π.Χ., ὅταν ἀρχίζει ἡ Πρώιμη Ἐποχή τοῦ Σιδήρου.

Κατά τήν τελευταία περίοδο τῆς Χαλκοκρατίας ἡ ἠπειρωτική Ἑλλάδα κυριαρχεῖται ἀπό τό ἑλληνικό ἐθνικό στοιχεῖο καί γιά πρώτη φορά φθάνει σέ ἐπίπεδο ὑψηλοῦ πολιτισμοῦ, μνημειακῆς τέχνης καί ὀργανώσεως κοινωνικῆς καί πολιτικῆς, πού χαρακτηρίζεται ἀπό τά μεγάλα ἀνακτορικά κέντρα τῶν Μυκηνῶν, τῆς Τύρουθος, τῆς Πύλου κ.λ.π.

Οἱ Ἀχαιοί, πού δημιούργησαν τό μυκηναϊκό πολιτισμό, ὡς τό 1875 μ.Χ. μᾶς ἦταν γνωστοί μόνον ἀπό τούς μύθους καί τό "Ἔπος. Ἐπικρατοῦσε ὅμως ἡ ἀντίληψη ὅτι τά στοιχεῖα τοῦ "Ἔπους ἦταν μυθικά καί οἱ μῦθοι δέν ἀνταποκρίνονταν στήν ἱστορική πραγματικότητα.

Ὁ Γερμανός ἔμπορος καί ἐρασιτέχνης ἀρχαιολόγος Heinrich Schliemann (1822-1890), γεννημένος κατά τό δεύτερο ἔτος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως, ἀπό παιδί εἶχε μελετήσει τόν Ὅμηρο, ἔμαθε ἀρχαῖα καί νέα ἑλληνικά καί ὠνευρεύθηκε νά δείξη πῶς εἶναι ἀλήθεια ὅσα ὁ Ὅμηρος τραγουδάει γιά τόν Τρωϊκό Πόλεμο. Κοσμογυρισμένος, πολύγλωσσος καί πολυμαθής, ἐπλούτησε μέ τό ἐμπόριο καί, μέγάλος πιά, ἀσχολήθηκε μέ τήν ἀρχαιολογία καί ἀνέσκαφε, μέ δικά του ἔξοδα, πρῶτα τό λόφο τοῦ Χισσαρλίκ στήν Τρωάδα, ὅπου ἐνετόπησε τήν Τροία. Τό 1876, μέ βάση τήν περιγραφή τοῦ Πausανία κυρίως,

ἄρχισε τήν ἀνασκαφή τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνηῶν μέσα ἀπό τήν Πύλη τῶν Λεόντων, ὅπου ἀπεκάλυψε κυρίως τούς καθέτους λακκοειδεῖς τάφους μέ τά πολύτιμα κτερίσματα. Τά εὐρήματα ἐξέπληξαν τότε τήν ἀνθρωπότητα. Κατηγορήθηκε ὅτι δέν ἔσκαβε μέ ἐπιστημονική μέθοδο. Ἄλλ' ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ Ἑρρῆκος Σλήμαν (εἰκ. I.E.E., σ. 240, ἄνω ἀριστερά) μέ τήν ἀγάπη του στόν Ὅμηρο καί τήν ἐμμονή στήν πεποιθήσή του γιά τήν ἀλήθεια τῶν μύθων, ἄνοιξε, μέσα σέ μιᾶ δεκαετία ἀκάματης προσπάθειας, νέους ὁρίζοντες στήν Ἑλληνική φιλολογία καί στήν Προϊστορική Ἀρχαιολογία. Ὁ Σλήμαν παντρεύθηκε Ἑλληνίδα (Σοφία Ἐγκαστρωμένου) καί στήν Ἀθήνα ὑπάρχει ἀκόμη τό σπίτι του, πού εἶχε ὀνομάσει "Ἰλίου Μέλαθρον" (στήν ὁδὸ Πανεπιστημίου).

Τόν Σλήμαν διεδέχθη στήν ἀνασκαφή τῶν Μυκηνηῶν ὁ πρῶτος μέγας Ἕλληνας ἀρχαιολόγος, ἓνας ἀπό τούς μεγαλύτερους τῆς Ἑλλάδος καί τοῦ κόσμου, ὁ Χρῆστος Τσουντάς (1857-1934), καθηγητής τῆς Ἀρχαιολογίας στό Πανεπιστήμιο τῶν Ἀθηνῶν καί ἓνας ἀπό τούς ἰδρυτάς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης (εἰκ. I.E.E., σ.240, ἄνω δεξιά). Μέ δαπάνη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀπό τό 1886 ὁ Τσουντάς ἐσυστηματοποίησε μέ ἐπιστημονική μέθοδο τήν ἀνασκαφή. Ἐδημοσίευσε τό πρῶτο διεθνοῦς κύρους βιβλίον γιά τό μυκηναϊκό πολιτισμό μέ τίτλο: Μυκῆναι καί μυκηναῖος πολιτισμός (1893), πού μεταφράσθηκε καί ἀγγλικά ἀπό τόν Mannatt (Tsountas-Mannatt, The Mycenaean Age, Boston 1897). Ὁ Τσουντάς, ἡπειρωτικῆς καταγωγῆς γεννημένος στή Θράκη, ἦταν ὄχι μονάχα μέγας ἐρευνητής, ἀλλά καί ὑποδειγματικός γιά τή σεμνότητα καί τό ἦθος τοῦ ἐπιστήμων καί ἀνθρώπου.

Ἀπό τό 1922 ὡς τό θάνατό του περίπου συνέχισε τίς ἀνασκαφές καί τήν ἔρευνα τῶν Μυκηνηῶν ὁ Ἄγγλος ἀρχαιολόγος Alan J.B. Wace (1897-1957), καθηγητής τῆς Ἀρχαιολογίας στό Cambridge τῆς Ἀγγλίας (εἰκ. I.E.E., σ.241, ἄνω δεξιά). Ὁ Γουέις ὄχι μόνον ἀνέσκαψε, ἀλλά καί δημοσίευσε πολλά. Τά ἔργα του διακρίνονται γιά τήν ἀκρίβεια τῶν παρατηρήσεων καί τό μέτρο στίς κρίσεις καί τίς ἐρμηνεῖες του.

Από τό 1950 καί ἐξῆς ἐπανῆλθε ἡ Ἑλληνική Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία καί ἡ Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία στήν ἔρευνα τῶν Μυκηνῶν, μέ παράλληλη ἀναστήλωση τῶν μνημεύων. Ἀπό τοὺς Ἕλληνες ἀρχαιολόγους τῆς τελευταίας γενεᾶς ἀξιωματικότερος ἀνασκαφεύς τῶν Μυκηνῶν εἶναι ὁ ἀείμνηστος Ἰωάννης Παπαδημητρίου, πού ἀνοιξε δρόμους σέ νεωτέρους του. Τό ἔργο του συνεχίζεται τώρα ἀπό τόν ἑλληνοαμερικανό καθηγητή Γεώργιο Μυλωνᾶ.

Εἶναι ἀναρίθμητοι οἱ ἐρευνηταί πού ἀσχολήθηκαν μέ τήν ἀρχαιολογική ἔρευνα τῶν Μυκηνῶν καί τῶν ἄλλων μυκηναϊκῶν κέντρων. Τά εὐρήματα φωτίσθηκαν, σάν ἀπό πλάγιο φῶς, καί ἀπό τά δημοσιεύματα τῶν ἐρευνητῶν τῆς μινωϊκῆς Κρήτης, ἡ ὁποία ἐπίσης ὠφελήθηκε ἀπό τό ἀνασκαφικό ἔργο καί τά συμπεράσματα τῶν ἀρχαιολόγων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος.

Μέ τό πολύμοχθο ἔργο τεσσάρων γενεῶν ἐρευνητῶν καί μέ τήν ἀποκρυπτογράφηση τῆς μυκηναϊκῆς γραφῆς (Michael Ventris - John Chadwick, Λονδίνο - Καϊμπριτζ 1952) ἡ Μυκηναϊκή Ἐποχή περνάει σιγά-σιγά ἀπό τήν Προϊστορία στήν Ἑλληνική Ἱστορία. Σήμερα ἐξ ἄλλου εἶναι ἐμπεδωμένη ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ μυκηναϊκός πολιτισμός εἶναι τό γλυκοχάραμα τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καί δέν πρέπει νά σχετίζεται μέ τοὺς λεγομένους "Προέλληνες". Ἐτσι μονάχα νοεῖται ἡ θέση τῶν σχετικῶν μύθων στήν ἑλληνική παράδοση.

Χ ρ ο ν ο λ ο γ ί α. Ἡ ἀρχή τῆς Μυκηναϊκῆς (ἢ ἄλλοιῶς Ὑστεροελλαδικῆς) Περιόδου συμπίπτει μέ τήν ἀνοδο τῆς 18ης δυναστείας στήν Αἴγυπτο (1580 π.Χ.) καί διαιρεῖται σέ τρεῖς ὑποπεριόδους, οἱ ὁποῖες πάλι ὑποδιαιροῦνται. Μ' ὅλη τήν ἀμφισβήτηση στίς λεπτομέρειες, γιά πρακτικούς λόγους μπορούμε νά κρατήσουμε τίς χρονολογίες, πού καθορίζει κατά ἕνα τρόπο, γιά τή σημερινή γενεά τῶν Ἑλλήνων, στήν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ὁ καθηγητής Γεώργιος Μυλωνᾶς (I.E.E., σ.235): Ἐτσι θά δεχθοῦμε τίς ἐξῆς χρονικές ὑποδιαιρέσεις τῆς Ὑστεροελλαδικῆς (=Μυκηναϊκῆς) Περιόδου:

Πρώτη Μυκηναϊκή (= Ὑστεροελλαδική I)	1600/1580 - 1500 π.Χ.
Μέση " (= " II)	1500 - 1425 π.Χ.
Νεώτερη " (= " III)	1425 - 1100 π.Χ.

Οἱ δύο πρῶτες εἶναι σύντομες καί ἀποτελοῦν τρόπον τινα τήν ἀρχαϊκή ἐποχή (τῆς προετοιμασίας) τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ τελευταία περιλαμβάνει καί τή φάση πού τή λέμε καί "Ἵπομυκηναϊκή".

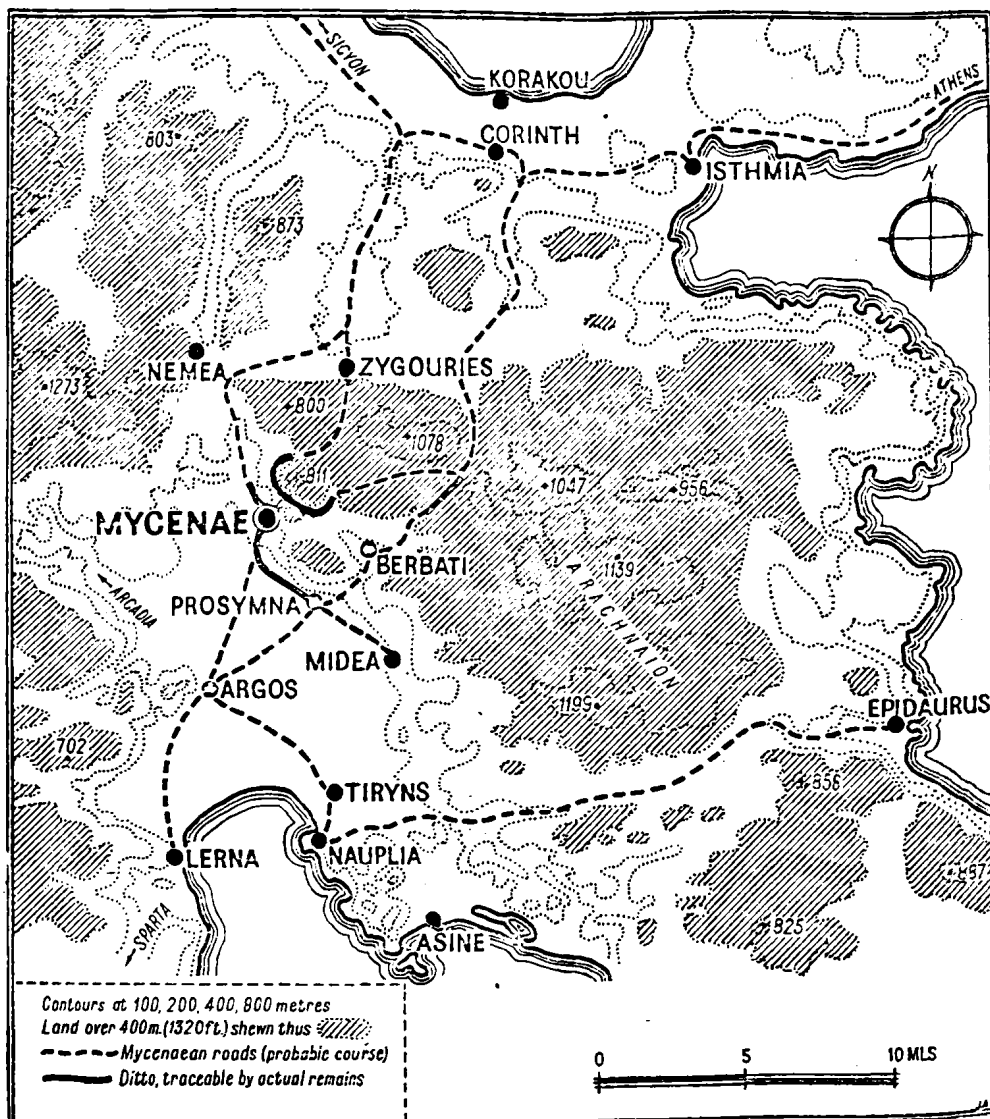
Οἱ χρονικές ὑποδιαιρέσεις ἔγιναν μέ βάση τή στρωματογραφία καί τή μελέτη τῶν ἀγγείων κυρίως. Δέν εἶναι βέβαιο ὅτι ἀνταποκρίνονται σέ ἀντίστοιχα ἱστορικά γεγονότα. Ἐκεῖνο πού φαίνεται βέβαιο εἶναι ὅτι τό ἀπόγειο τῆς ἀκμῆς τῶν Μυκηναίων εἶναι γύρω στό 1350 π.Χ.

Ἡ συνεχέχεια τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ γεωγραφική ἐξάπλωση καί ἡ συνέχεια τοῦ πολιτισμοῦ, ἀπό τήν προηγούμενη Μέση Ἐποχή τῆς Χαλκοκρατίας ἕως καί τήν ἐπόμενη Πρώιμη Ἐποχή τοῦ Σιδήρου, προκύπτουν ἀπό τά εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν.

Πυκνά εἶναι τά μυκηναϊκά εὐρήματα ἀπό τή Θεσσαλία καί κάτω. Ἀραιότερα εἶναι στήν Ἠπειρο καί στή Μακεδονία, ὅπου φθάνουν ὡς τήν Κοζάνη καί τήν Τούμπα τῆς Παλονίας. Τά σπουδαῖα κέντρα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ πάντως, ὅπως ἀποκαλύπτεται μέ τίς ἀνασκαφές, εἶναι αὐτά πού ἀναφέρουν οἱ μῦθοι: ἡ Ἴωλκός στή Θεσσαλία, ὁ Ὀρχομενός καί ἡ Θήβα στή Βοιωτία, ἡ Ἀθήνα στήν Ἀττική, οἱ Μυκῆνες, ἡ Τίρυνθα καί ἡ Πύλος στήν Πελοπόννησο. Τό γεωγραφικό αὐτό πλαίσιο γενικά ἀνταποκρίνεται στόν "Κατάλογο τῶν Πλοίων" τῆς Ἰλιάδος (B 494 κ.έ.), ἄν καί παρουσιάζει κάποια κενά στό δυτικό σκέλος του, πού ὅμως μπορεῖ νά ὀφείλονται στήν ἀτέλεια τῶν ἐρευνῶν καί τῶν γνώσεών μας (χάρτης I.E.E., σ.283).

Οἱ Μυκῆνες ἦταν τό σπουδαιότερο κέντρο τῶν Ἀχαιῶν, οἱ ὁποῖοι διαμόρφωσαν τό μυκηναϊκό πολιτισμό. Εἶναι ἐκεῖ τά ἐντυπωσιακώτερα ὑστεροελλαδικά εἱρεῖπια. Ἐν μέρει, εἶναι ὑπέργεια καί γνωστά ἀνέκαθεν, ὅπως ἡ "Πύλη τῶν Λεόντων" μέ τό μνημειακώτερο μυκηναϊκό γλυπτό (εἶκ. I.E.E., σ.311) ἢ τά λεγόμενα "κυκλώπεια" τεῖχη (εἶκ. I.E.E., σ.310). Ἀλλά ἔγιναν γνωστά πρῖν ἀπό τό Σλήμαν, ὅπως ὁ λεγόμενος "Τάφος τοῦ Ἀγαμέμνονος" ἢ "θησαυρός τοῦ Ἀτρέως" (εἶκ., μετὰ τήν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς ἀπό τόν Wace, I.E.E.

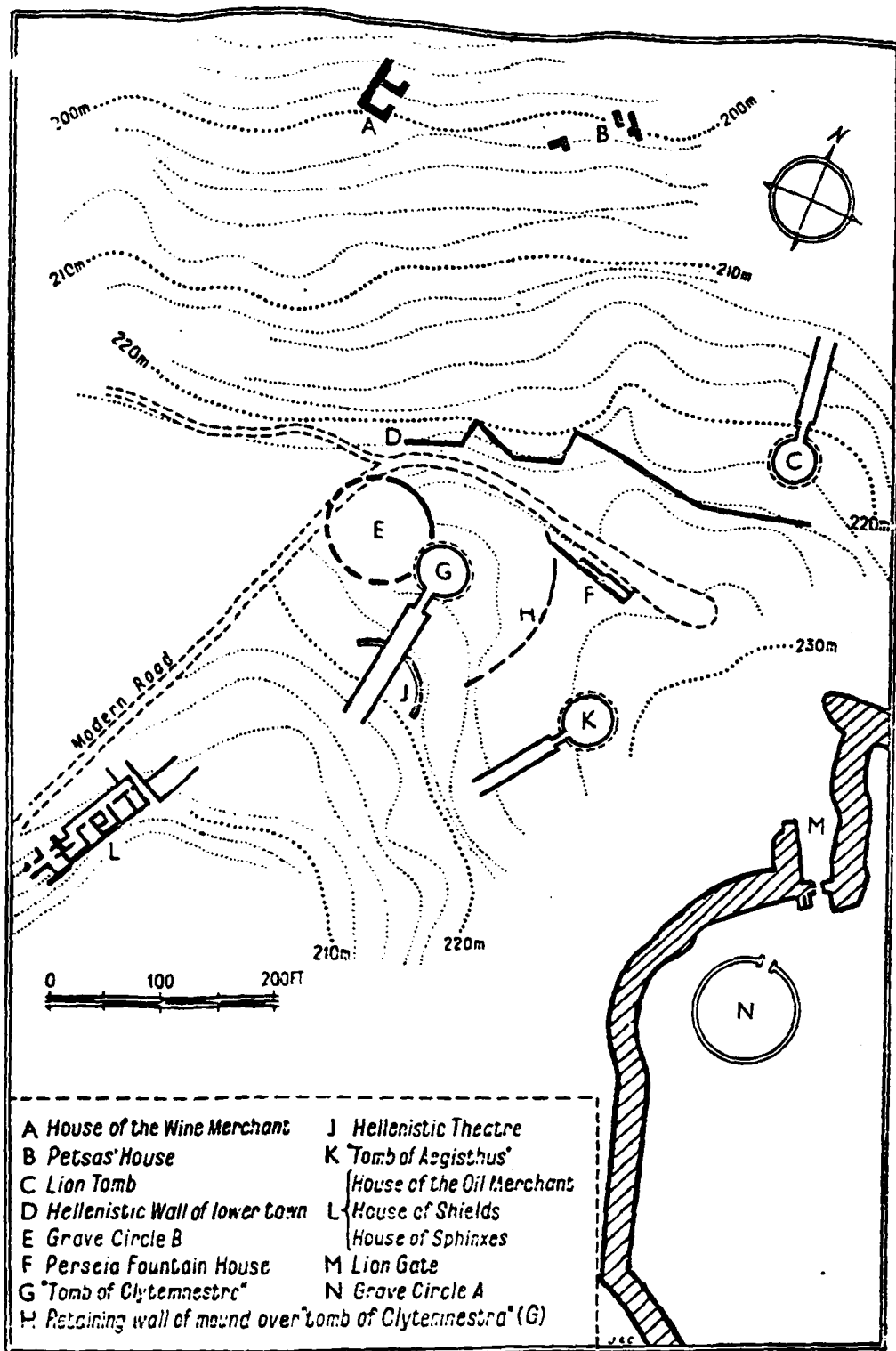
σ.306, μέσον). "Άλλα ἔφερε στό φῶς ὁ Σλήμαν, κυρίως τόν ταφικό περίβολο μέσα ἀπό τήν "Ψύλη τῶν Λεόντων" (εἰκ. I.E.E., σ.239 καί 246) καί ἄλλα οἱ διαδοχικοί ἀνασκαφεῖς κατά τήν τελευταία πενηνταετία.

Σχέδιο 37. Χάρτης τῆς Ἀργολίδος καί τῆς Κορινθίας μέ τά σπουδαιότερα μυκηναϊκά κέντρα καί τοὺς δρόμους (οἱ βεβαιωμένοι ἀπό ἀρχαῖα λεῖψανα δηλώνονται μέ συνεχῆ γραμμή, οἱ πιθανοὶ μέ διακοπτομένη) (Wace-Stubbings).

Ἐκτεταμένες ἀναστηλώσεις ἔγιναν ἀπό τό 1950 καί ἐξῆς, ὅπως ἡ στερέωση τοῦ "δρόμου" τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμνήστρας καί ἡ συμπλήρωση τοῦ θόλου τοῦ, ἡ ἐπανατοποθέτηση τῶν ἀνωτέρων δύο λίθων

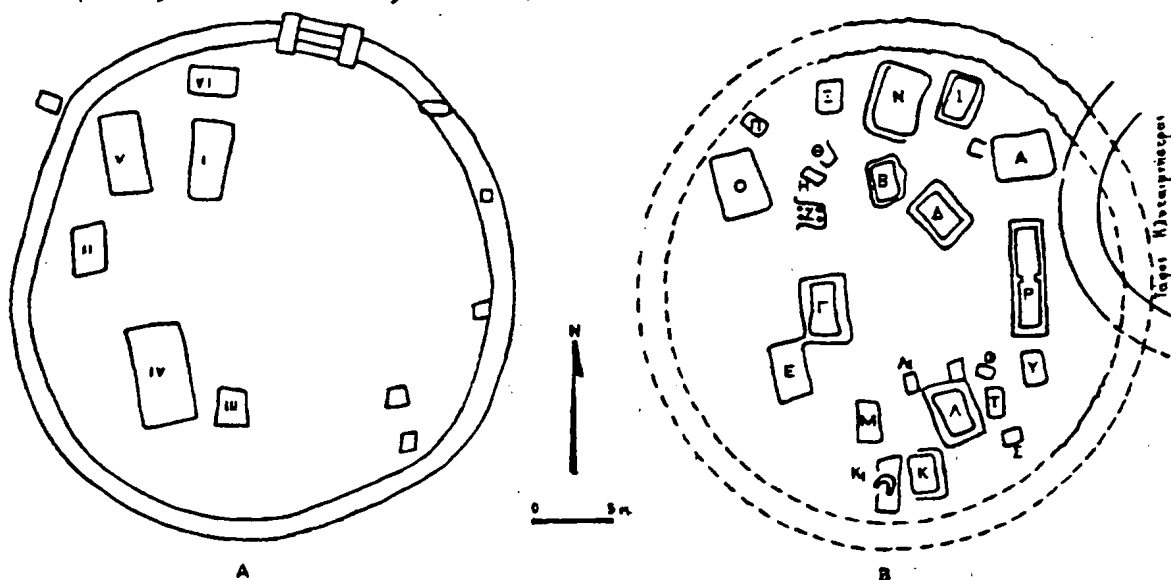
Σχέδιο 38. 'Η περιοχή του προϊστορικού νεκροταφείου τῶν Μυκηνῶν. N=Ταφικός Περίβολος A, E=Ταφικός Περίβολος B (Wace-Stubbings).

δεξιά από τό ανάγλυφο τῆς "Πύλης τῶν Λεόντων" (εἰκ. I.E.E., σ.239, δεξιά), ἡ ἀναστήλωση μεγάλων τμημάτων τῶν τειχῶν, ἡ στερέωση τοῦ χων τῶν οἰκίῶν κ.λ.π.. Ἔτσι ἡ συνολική ἄποψη τῆς πόλεως καί τῆς ἀκροπόλεως (εἰκ. I.E.E., σ.236 - 237) τῶν Μυκηνῶν - παρέχει τώρα εἰκόνα ἀντάξια τῆς μυθικῆς φήμης τῶν Ἀτρείδων, ἐνῶ οἱ νέοι τάφοι μέ τά πλούσια κτερίσματα, πού ἀνέσκαφε ὁ Παπαδημητρίου ἀπό τό 1952 κ.έ., ἔξω ἀπό τήν ἀκρόπολη, ἀνανέωσαν τήν πίστη πρὸς τήν παράδοση, πού ἐπίμονα χαρακτηρίζει τίς Μυκῆνες "πολυχρῦσους".

Ἕνας ἄλλος ὀμηρικὸς χαρακτηρισμὸς τῶν Μυκηνῶν ("Μυκῆνη εὐρύαγυια") φαίνεται νά μὴ ἀνταποκρίνεται στά πράγματα. Ἀλλά τό 1950 ἀποκαλύφθηκε ἡ λεγόμενη "οἰκία Πέτσα" ἔξω ἀπό τήν ἀκρόπολη καί αὐτό προκάλεσε ἐκτεταμένες ἀνασκαφές στήν κάτω πόλη. Τώρα ξέρομε πὺς ἡ πόλη τῶν Μυκηνῶν, ἀπλωμένη σέ μεγάλη ἔκταση ἔξω ἀπό τήν ἀκρόπολη, μπορούσε νά εἶναι καί ἦταν πράγματι "εὐρύαγυια", ἂν λάβη κανεὺς ὑπ' ὄψιν καί τοὺς ἀμαξωτοὺς δρόμους, πού συνέδεαν τή μυκηναϊκὴ πρωτεύουσα μέ τά ἄλλα κέντρα τῆς Ἀργολίδος (σχέδ. 37).

Οἱ Μυκῆνες εἶναι περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο ὑστεροελλαδικὸ κέντρο ἀξιολογώστες, κυρίως γιὰτί μπορούμε νά βεβαιώσουμε τή

Σχέδιο 39. Οἱ τάφοι τῶν Ταφικῶν Περιβόλων Α καί Β.

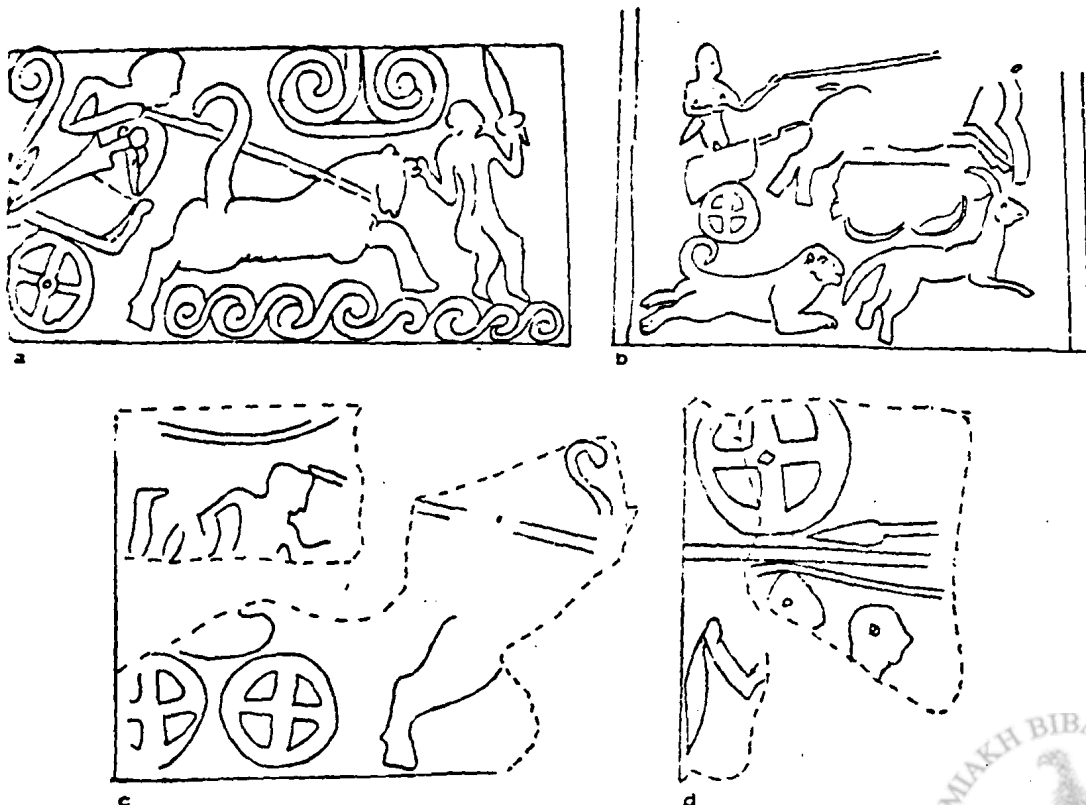
συνέχεια τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τῆ Μεσοελλαδική σ' ὅλες τίς φάσεις τῆς Ἑστεροελλαδικῆς Ἑποχῆς, τίς ὁποῖες θά ἐξετάσουμε σύντομα. θά προηγηθῆ ὁ λόγος γιὰ τοὺς δύο ταφικὸὺς περιβόλους, πού γεφυρῶ

νουν τή μετάβαση ἀπό τή Μεσοελλαδική στήν Ὑστεροελλαδική (=Μυκηναϊκή) Περίοδο.

Ταφικό περίβολοι Α καί Β (σχέδ. 38 καί 39). Ἀπό τόν Αὐγούστο τοῦ 1876, πού ὁ Σλήμαν ἀνακάλυψε τοὺς τάφους μέ τὰ πλούσια κτερίσματα μέσα στήν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν, πέρασαν 100 περίπου χρόνια. Στό διάστημα αὐτό ἐρευνήθηκαν ἑκατοντάδες ἄλλοι μυκηναϊκοί τάφοι καί δεκάδες μυκηναϊκοί τόποι ἐκτός τῶν Μυκηνῶν. Ἔτσι τώρα μποροῦμε νά μιλήσουμε μέ περισσότερη ἀσφάλεια γιά τὰ ἐκπληκτικά εὐρήματα τοῦ Σλήμαν, πού κατά καιρούς θεωρήθηκαν Κρητικά, Φοινικικά, Βυζαντινά, ἀκόμα καί Κελτικά ἢ πλαστά! Μόνο ἡ ἐπιστημονική δημοσίευσή τους ἀπό τό Γερμανό ἀρχαιολόγο Καρο καί οἱ ἔρευνες τοῦ Wace ξεκαθάρισαν τὰ ζητήματα.

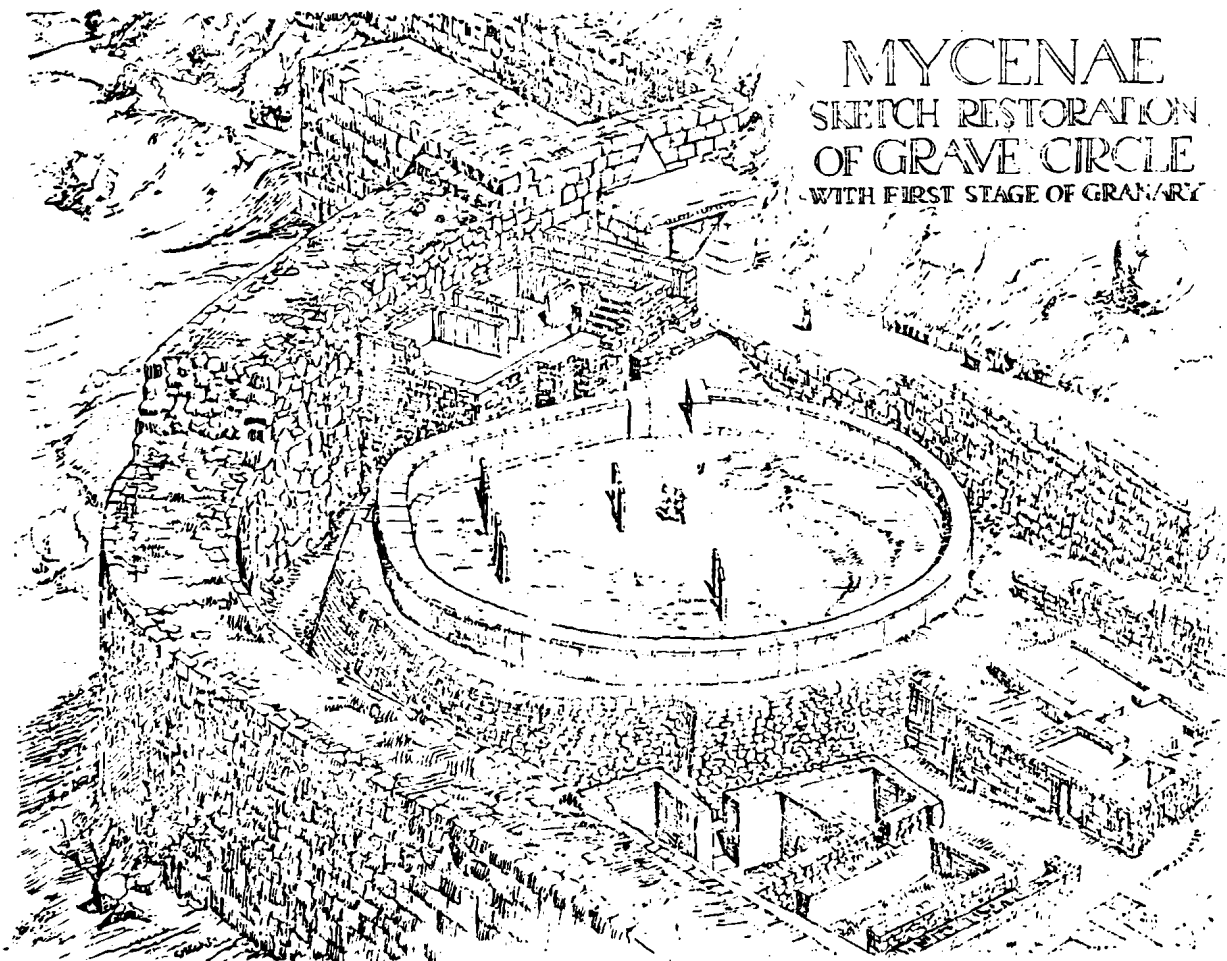
Τά πράγματα διαφωτίσθηκαν περισσότερο μέ τήν ἀνακάλυψη καί τή μεθοδική ἀνασκαφή, κατά τὰ ἔτη 1951 - 1952, τοῦ ταφικοῦ περιβόλου Β ἔξω ἀπό τήν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν, πάνω σχεδόν ἀπό τό λεγόμενο τάφο τῆς Κλυταιμνήστρας. Ἐν τούτοις ἀκόμα συζητοῦνται τὰ προβλήματα καταγωγῆς, διαρκείας καί σχέσεων τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ μέ ἐλλαδικούς καί ἄλλους τόπους.

Σχέδιο 40. Σχεδιογραφήματα τῶν παραστάσεων τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν τοῦ Ταφικοῦ Περιβόλου Α.

Ὁ Ταφικὸς Περίβολος Α (εἰκ. I.E.E., σ. 246) περιεῖχε ἕξ "καθέτους λακκοειδεῖς" τάφους (Shaft Graves), σκαμμένους σέ μεγάλο βάθος, ἀριθμημένους ἀπό I - VI, καί ἄλλες ταφές, πού δέν ἀριθμήθηκαν, χρονολογημένες στή Μεσοελλαδική Περίοδο. Ὁ Περίβολος ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ προῖστορικοῦ νεκροταφείου τῶν Μυκηναίων, πού ἀπλωνόταν σέ μεγάλη ἔκταση δυτικά ἀπό τά τεῖχη. Κλείσθηκε (ὁ Περίβολος Α) μέσα στή τεῖχη τῆς ἀκροπόλεως κατά μία προέκτασή τους περί τό 1300 π.Χ. Τότε χρειάσθηκε νά ὑψωθῇ ὁ ἀρχαῖος περίβολος τῶν τάφων, οἱ ὅποιοι θάφτηκαν βαθύτερα. Οἱ στῆλες, πού ὑψώνονταν πάνω ἀπό μερικούς τάφους (σχέδ. 40, εἰκ. I.E.E., σ. 324, κάτω) στήθηκαν τώρα στή νέα ἐπιφάνεια τῆς ἐπιχώσεως μέ ὄψη πρὸς Δυσμᾶς (σχέδ. 41). Ἐνας περίτεχνος νέος περίβολος κτίσθηκε μέ εἴσοδο ἀπό τήν πλευρά τῆς "Πύλης τῶν Λεόντων" (ἀπό Δυσμῶν),

Σχέδιο 41. Ἀναπαράσταση τοῦ Ταφικοῦ Περιβόλου Α (Wace).

πού τά λείψανά του είναι από τά πλό αξιοθέατα τῶν Μυκηνηῶν. Ἀποτελεῖται ἀπό διπλή σειρά πλακῶν ὀρθίων. Τό μεταξύ τῶν δύο κυκλικῶν σειρῶν διάστημα ἦταν γεμάτο μέ χῶμα καί πάνω ἦταν στρωμένες ὅμοιες πλάκες πάνω σέ ξύλινα δοκάρια. Τό ὕψος τοῦ λίθινου περιβόλου εἶναι 1,45 μ. Δέν μπορεῖ λοιπόν νά ἦταν πεζούλι καί νά κάθονταν ἄνθρωποι ἐπάνω. Ἦταν ἀπλῶς ὁ ταφικός περίβολος.

Δεκαεννέα νεκροί ἦταν θαμμένοι στούς ἕξ τάφους. Ὑπῆρχαν τάφοι σχεδόν κάτω ἀπό τόν κύκλο τοῦ Περιβόλου (ὅπως ὁ τάφος VI, πού ἀνακάλυψε ὁ Ἕλλην ἀρχαιολόγος Σταματάκης μετά τήν ἀνασκαφή τοῦ Σλημαν) καί ἄλλοι ἕξω ἀπό τόν κύκλο τοῦ Περιβόλου, πού διαταράχθηκαν ἀπό μεταγενέστερα κτήρια.

Ὁ Ταφικός Περιβόλος Β εἶναι λίγο μεγαλύτερος, μέ φτωχότερους καί παλαιότερους τάφους. Ὁ πέτρινος τοῦ περιβόλου εἶναι πρόχειρος καί ποτέ δέν ἐπισκευάσθηκε ἢ τροποποιήθηκε. Περιεῖχε μεσοελλαδικούς "κιβωτιόσχημους" τάφους, "καθέτους λακκοειδεῖς" καί μόνον ἓνα κτιστό. Οἱ τάφοι, συνολικά 24, ἀριθμήθηκαν μέ τά κεφαλαῖα γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου. Ὁ κτιστός Τάφος Ρ εἶναι στενόμακρος μέ ὀξυκόρυφη στέγη. Εἶναι κτισμένος μέ λαξευμένες ἀσβεστολιθικές πλίνθους. Οἱ ἀρμού καλύπτονται μέ ζῶνες κόκκινου χρώματος. Κτίσθηκε μέσα σέ ἀρχαιότερο λαξευτό τάφο. Διάδρομος καί νεκρικός θάλαμος ἔχουν μήκος 5,50 μ. Ἀπό τά κτερίσματα διέφυγαν τή σύληση μόνο λίγα, πού χρονολογοῦν τόν τάφο στά χρόνια τοῦ "ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ", ἐνῶ ἓνας αἴγυπτιακός σκαραβαῖος ἀπό lapis lazuli τονίζει τίς μεσογειακές σχέσεις τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἐποχῆς.

Οἱ κιβωτιόσχημοι τάφοι διαφέρουν σημαντικά ἀπό τοὺς λακκοειδεῖς. Εὐρίσκονται σέ διαφορετικό βάθος καί ἡ κατασκευή τους προδίδει διαφορετική ἀντίληψη. Δεκατέσσερες εἶναι κάθετοι λακκοειδεῖς. Σ' αὐτούς βρέθηκαν συνολικά 24 νεκροί, γιατί στόν ἴδιο τάφο, μπορούσαν νά γίνουν διαδοχικές ταφές. Ἀπό τίς ἐπιτύμβιες στήλες βρέθηκαν πέντε (σχέδ. 42).

Οἱ Ταφικοὺ Περίβολοι Α καὶ Β μέ ἐξωτερικά, ὀρατά χαρακτηρι-
στικά τὸ μέγεθός τους, τὸν περίβολο καὶ τὴς στήλες, ξεχωρίζουν ἀπ'
ὁ,τιδήποτε εἶναι γνωστὸ μέχρι σήμερα τῆς Μεσοελλαδικῆς Περιόδου
τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Ἄλλα ἀσυνήθη στοιχεῖα εἶναι οἱ πολλα-
πλές ταφές, ὁ ἄφθονος χρυσός, ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν ὄπλων, ὁ συνδυ-

Σχέδιο 42. Συμπληρωμένο σχέδιο στήλης τοῦ Ταφικοῦ
Περιβόλου Β (Μαρινᾶτος).

ασμὸς μετάλλων καὶ πολυτίμων ὑλῶν σέ ἀγγεῖα καὶ ὄπλα καί, στήν κε-
ραμεική, κυκλαδικά χαρακτηριστικά (πιτηνά) καὶ κρητικά (φυτὰ) .
Δέν λείπουν παραδοσιακά στοιχεῖα (ὄφιανός), πού δείχνουν τή συνέ-
χεια μ' ἓνα φτωχότερο παρελθόν.

Οἱ τάφοι τοῦ Περιβόλου Α ἦταν πλουσιώτεροι. Οἱ πλουσιώτεροι
τοῦ Περιβόλου Β (Δ, Γ, Ν, Ο) δέν ἔφθαναν τοὺς φτωχότερους τοῦ
Περιβόλου Α (Ι, ΙΙ καὶ VI) καὶ δέν προσήγγιζαν κἄν τὸν πλοῦτο τῶν
μεγαλύτερων (III, IV καὶ V). Αὐτό εἶναι μία ἀπό τὴς ἐνδείξεις ὅ-
τι ἡ ἀκμή καὶ ὁ πλοῦτος τῶν Μυκηνηῶν ἀνεβαίνει ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ
Περιβόλου Β πρὸς τὰ χρόνια τοῦ Περιβόλου Α.

Χαρακτηριστικός του Περιβόλου Β είναι ο τάφος Γ. Πάνω στον τύμβο του ύψώνονταν δύο στήλες. Η ανάγλυφη διακόσμηση της μιᾶς (σχέδ. 18) κατεστράφη εν μέρει για να χρησιμοποιηθεί η στήλη, σε δεύτερη χρήση, ως βάση μιᾶς ἄλλης. Η επίχωση του τάφου περιεῖχε πάνω από 40 ἄγγεῖα σπασμένα. Ήταν πιθανῶς ἄγγεῖα προγενέστερης ταφῆς, που διαταράχθηκε για να γίνει μία νέα. Ο τάφος (εἰκ. I. E. E. σ. 247, ἄνω) περιεῖχε τρεῖς ἀνδρικούς σκελετούς καὶ ἓνα γυναικεῖο σέ στάση "τεταμένη" (ὄχι "συνεσταλμένη").

Οἱ δύο ἦταν παραμερισμένοι, ὁ τρίτος χωρὶς πολύτιμα κτερίσματα. Αὐτός ἦταν ἄνδρας, ὡς 28 ἐτῶν, ψηλός 1,70 μ. φαίνεται να πέθανε ὕστερα ἀπὸ τρυπανισμό, γιατί τό κρανίό του, σπασμένο "ἐν ζωῇ", εἶχε τρεῖς ὀπές, φανερά ἀνοιγμένες μέ τρυπάνι. Ὁ τέταρτος νεκρός, πανύψηλος ἐν σχέσει πρὸς τοὺς συγχρόνους του (1,80 μ.), κατελάμβανε τὸν περισσότερο χῶρο, τεντωμένος πάνω στή ράχη του, μέ τὰ χέρια στά ἰσχύια, τὰ σκέλη καμπυλωμένα ὅπως τοῦ ἵππεως, καὶ μ' ἓνα χάλκινο ξύφος καὶ ἓνα μαχαίρι, μέ λαβή ἐλεφάντινη, στό δεξιό πλευρό του.

Ὁ τάφος συνολικά περιεῖχε περισσότερα ἀπὸ 14 χάλκινα ξύφη, μαχαίρια, αἰχμές δοράτων κ. λ. π. Περιεῖχεν ἐπίσης 1 χάλκινο ἄγγεῖο, 9 πήλινα ἄγγεῖα γρακτά, δύο χρυσᾶ κύπελλα, χρυσές ταινίες (στολίδια τῆς ἐνδυμασίας), ξύλινο κιβώτιο ἐπενδεδυμένο μέ ἀσημένια ἐλάσματα σέ μιὰ γωνία, μία προσωπίδα ἀπὸ ἤλεκτρο (εἰκ. I. E. E., σ. 248, κάτω δεξιά) καὶ τὸν περίφημο πλέον δακτυλίδιο ἀπὸ ἀμέθυστο, πού, στήν ἐπιφάνεια περίπου ἑνὸς νυχλοῦ, δύνει τὴν πρώτη εἰκονιστική παράσταση (πορτραῖτο) τῆς κεφαλῆς ἑνὸς γενειοφόρου μυκηναίου (εἰκ. I. E. E., σ. 252, δεξιά).

Ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ (νεώτερου) Περιβόλου Α, ὁ τάφος IV ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο πλουσιώτερους. Περιεῖχε τρεῖς ἀνδρικούς καὶ δύο γυναικεῖους σκελετούς. Ὁ Σπῆμαν δέν ἔδωσε σχέδιο μέ τὰ κτερίσματα, ὅπως βρέθηκαν. Ὁ Καρο δημοσίευσε 395 ἀντικείμενα ἀπὸ τό περιεχόμενο τοῦ τάφου καὶ ἀπὸ τότε ἔχουν προστεθῆ καὶ ἄλλα δημοσιευμένα εὐρήματα τοῦ ἕδου τάφου. Ὁ κατάλογος περιλαμβάνει:

1. Τρεῖς χρυσές προσωπίδες (πέντε χρυσές προσωπίδες τοῦ Περιβόλου Α εἰκονίζονται στήν Ι.Ε.Ε., σ.248-249),
2. Δύο χρυσᾶ στέμματα,
3. Ὀκτώ χρυσᾶ διαδήματα (π.χ. εἰκ. Ι.Ε.Ε., σ.243, ἄνω),
4. Πάνω ἀπό 27 ξίφη καί ἄλλες 16 λαβές, ἀπό ἑλεφαντόδοντο, χρυσό, ἀλάβαστρο καί ξύλο,
5. Πάνω ἀπό 5 ξιφίδια καί ἄλλες 6 λαβές,
6. Δέκα ἕξ μαχαίρια,
7. Πέντε "ξυράφια",
8. Πέντε χρυσᾶ ἄγγεῖα,
9. Δέκα ἢ ἕνδεκα ἀσημένια ἄγγεῖα,
10. Εἴκοσι δύο χάλκινα ἄγγεῖα,
11. Τρία ἀλαβάστρινα ἄγγεῖα,
12. Τρία ἄγγεῖα ἀπό φαγεντιανή,
13. Ὀκτώ πήλινα ἄγγεῖα,
14. Δύο χρυσᾶ ρυτά (εἰκ. Ι.Ε.Ε., σ.243, κάτω δεξιὰ),
15. Τρία ἀσημένια ρυτά,
16. Δύο ρυτά ἀπό αὐγό στρουθοκαμήλου,
17. Δύο χρυσοῦ δακτυλιόλιθοι ἐγχάρακτοι,
18. Δύο ἀσημένιοι δακτύλιοι,
19. Τρία χρυσᾶ βραχιόλια,
20. Ἐνα τοῦλάχιστον περιδέραιο μέ ζωόμορφες ψήφους,
21. Ἐνα χτένι ἀπό χρυσό καί ἑλεφαντόδοντο,
22. Μία μεγάλη ὀκτώσχημη ἀσπίδα, ἀσημένια,
23. Περί τά 683 χρυσᾶ δισκάρια, καί ἄλλα ἕκτυπα (repoussé) κοσμήματα τῶν νεκρικῶν ἐνδυμασιῶν,
24. Χρυσᾶ καρφάλια, κουμπιά κ.τ.τ. ἀπό τά ὄπλα καί τήν ἐξάρτυση,
25. Τριάντα ὀκτώ βέλη, 92 χαυλιόδοντες, δύο ἀκονιστήρια, μία ἀξίνη, μία τρίαινα, 9 ψῆφοι ἀπό ἀμέθυστο πελοποννησιακό καί 1290 ἄλλες ψῆφοι ἀπό ἤλεκτρο τῆς Βαλτικῆς, ἀντικείμενα φερμένα ἀπό τήν Κρήτη κ.ο.κ. Σ'αὐτά πρέπει νά προστεθοῦν ἄπειρα θραύσματα, τά ὁποῦα ἐν μέρει συγκολλήθηκαν ἢ καθαρίσθηκαν τελευταῖα (Α.Ε.1957, Χρονικά, σ.1) καί ἔτσι φάνηκε π.χ. ἐπιγραφή σέ χάλκινο λέβητα (περιοδικό Kadmos 1962, σ.85).

Οἱ ἀριθμοὶ καὶ μάλιστα ἐνός μόνον ἀπὸ τοὺς τάφους, δέν μποροῦν νά δώσουν τήν καταπληκτική ἐντύπωση, πού παίρνει ὁ ἐπισκέπτης τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου, στήν εἰδική "αἴθουσα τῶν Μυκηναίων", εἶναι ἐκτεθειμένα τά σπουδαιότερα εὐρήματα τοῦ Σλήμαν, μαζί μέ ἄλλα σκουδαῖα εὐρήματα τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου, ἀπό νεώτερες ἀνασκαφές στίς Μυκήνες καί σέ ἄλλους τόπους.

Ἀπό τό πλῆθος τῶν εὐρημάτων τοῦ Περιβόλου Α, πρέπει νά ξεχωρίσουμε μερικά ἀριστουργήματα τέχνης ἢ μέ ἰδιαίτερο ἀρχαιολογικό ἐνδιαφέρον. Τά χρυσᾶ διαδήματα (εἰκ. I.E.E., σ.243, ἄνω) κοσμοῦσαν ἴσως τή βασιλική σαρκοφάγο. Ἄλλα χρυσᾶ ἐλάσματα (εἰκ. I.E.E., σ.243, κάτω ἀριστερά), μέ ἔκτυπες παραστάσεις λιονταριῶν πού κυνηγοῦν ἀντιλόπες ἢ ἐλάφια, στόλιζαν ἐξαγωνική πιξίδα ξύλινη. Χρυσᾶ ἢ ἀσημένια ρυτά ἦταν συχνά ζωόμορφα, π.χ. μέ μορφή λιονταριοῦ (εἰκ. I.E.E., σ.243). Οἱ προσωπίδες βέβαια, μολονότι δέν διακρίνονται γιά τήν ἐξαιρετική τέχνη τους, ἀνεκάθεν ἐλκύουν τό ἐνδιαφέρον καί ἡ σημασία τους συζητεῖται (εἰκ. I.E.E., σ.248 - 249). Τά ξίφη (χρυσοπούκιλα ἢ ἀργυροπούκιλα) μέ τίς ἐνθετικές παραστάσεις τους δείχνουν τό ἀγωνιστικό πνεῦμα τῶν Ἀχαιῶν, ὅπως τό στολισμένο μέ παράσταση κυνηγοῦ λιονταριῶν (εἰκ. I.E.E., σ.266). Λιονταρία πού καλπάζουν εἰκονίζονται καί σέ ἄλλο ξίφος, ἐνῶ ἄλλο ἔχει πουλιά καί ψάρια κι' ἓνα αἴλουρο πού ἐπιτίθεται σέ τοπίο μέ παύρους, ἄλλο κοράλια μέ ναυτίλους καί ἄλλο στολίζεται μέ σπεῦρες καί ρόδακες (εἰκ. I.E.E., σ.270). Οἱ λαβές τῶν ξιφῶν εἶναι συχνά χρυσοπούκιλτες, ντυμένες μέ ἀνάγλυφα ἐλάσματα ἢ ἐνθετικά διακοσμημένα (εἰκ. I.E.E., σ.271).

Ἀπό τά ἀριστουργήματα τῆς μικρογλυπτικῆς ἀξιόλογα εἶναι τά δακτυλίδια καί οἱ σφραγίδες μέ σημαντικές παραστάσεις (π.χ. εἰκ. I.E.E., σ.244 καί 255, ἄνω).

Ἰδιαίτερα ἀξιόλογες εἶναι οἱ ἐπιτύμβες στήλες (σχέδ. 40 καί 42 καί εἰκ. I.E.E., σ.324). Εἶναι μοναδικά δείγματα τῆς μνημειακῆς γλυπτικῆς τῆς περιόδου. Τρεῖς ἀνάγλυφες στήλες (καί ἄλ-

λες τρεις χωρίς ανάγλυφη διακόσμηση) βρέθηκαν στόν Περίβολο Β. Ένδεκα ανάγλυφες (καί 4 - 6 άπλές) βρέθηκαν στόν Περίβολο Α. Τό ύφος τών στηλών είναι από 1,05 έως 1,86 μ. Είναι από τοπικό άσβεστόλιθο, πού ή έπιφάνειά του τρίβεται μέ τόν καιρό. Διακομοϋνται μέ "τρέχουσες σπεϋρες" καί μέ παραστάσεις, πού είναι τά πρῶτα δείγματα γλυπτικής στήν Έλλάδα. Είκονίζουν άρματοδρομίες, κυνήγια, μάχες καί πάλη ζώων.

Άπό τόν Ταφικό Περίβολο Α ή πιο γνωστή στήλη (σχέδ. 40, άνω άριστερά, καί εικ. Ι.Ε.Ε., σ.324, κάτω), φέρει ανάγλυφη παράσταση άνδρός γυμνού πάνω σέ άρμα, μ' ένα ξίφος στό πλευρό του, τό άρμα οδηγεί άλογο καί μπροστά άλλος γυμνός ὄρθιος κρατεῖ στό άριστερό ρόπαλο. Εΐχαν ίδη άλλοτε τόν άρματηλάτη ως Άχαιό πολεμιστή, αλλά ή έρμηνεία του Γ.Μυλωνά, ὅτι πρόκειται για εικόνα έπικήδειας τελετής άρματοδρομίας, φαίνεται πιθανώτερη.

Άπό τόν Ταφικό Περίβολο Β ξεχωρίζει ή στήλη, πού αναφέραμε ήδη (σχέδ. 42), μέ παράσταση δυό λιονταριών, πού έπιτίθενται σέ βόδι, κατά τή συμπλήρωση του Σπ.Μαρινάτου, ένῶ ένας κυνηγός έπιτίθεται στά λιοντάρια κι άλλος πληγωμένος είναι μαζεμένος άνω άριστερά.

Τό ανάγλυφο στίς στηλες γίνεται μέ άφαίρεση βάθους ὥστε να έξέχουν οί μορφές. Τά αγωνιστικά θέματα (πολεμισταί, άρματα, άλογα, πάλη ζώων, έλλειψη τοπίου) είναι χαρακτηριστικά του αγωνιστικού πνεύματος τών Άχαιών. Γίνονται τυπικά θέματα στήν περιοχή του Αίγαίου.

Στή μεταλλοτεχνία, ὅπως προκύπτει από τά κτερίσματα τών Ταφικών Περιβόλων, παρατηροϋνται θέματα δανεισμένα από τήν Κρήτη (χταπόδια, πεταλοϋδες), αλλά σέ νέα διάταξη. θέματα τής ήπειρωτικής Εϋρώπης, ὅπως τά γνωρίζουμε τουλάχιστον άργότερα κατά τήν περίοδο Hallstatt, είναι οί έμπλεκτες σπεϋρες καί οί μαϊάνδροι, πού στοιχεῖτα τους εΐχαν έμφανισθῆ ὅμως στά Πρωτοελλαδικά καί τά Πρωτοκυκλαδικά.

Φαίνονται τόσο έτερόκλητα τά θέματα καί τά στοιχεΐα τής τεχνικής καί τής τεχνοτροπίας, ὥστε εἶναι πολύ δύσκολο κάθε φορά νά ξεχωρίσουμε τί εἶναι κακό ἔργο έπέυσακτο, τί εἶναι έγχώριο, κι' ἄς εἶναι καλῆς τέχνης, ἢ τί εἶναι καμωμένο από κρητικούς π.χ. τεχνίτες που δουλεύουν στίς Μυκῆνες. Ένα τέτοιο ἔργο κρητικού τεχνίτη φαίνεται νά εἶναι π.χ. τό θαυμάσιο πορτραῖτο τοῦ Μυκηναίου γε-

Σχέδιο 43. Μινωϊκή γυναικεία στολή (E. Vermeule).

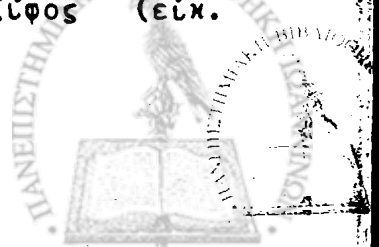
νελοφόρου στό δακτυλιόλιθο από τόν Τάφο Γ τοῦ Περιβόλου Β (εἰκ. I. E. E., σ. 252, δεξιά). Αντίθετα ἡ κρητική γυναικεία φούστα, "φραμκαλᾶς", ἀποδύεται τόσο ἄσχημα (σχέδ. 43), ὥστε εἶναι ἀπίθανο νά εἶναι ἔργο κρητικού τεχνίτη.

Διδακτικά από τήν ἀποψη αὐτή εἶναι τρία ρυτά τοῦ Τάφου IV τοῦ Περιβόλου Α, καθένα μέ διαφορετική τεχνοτροπία. Ένα ἀσημένιο ρυτό σέ μορφή κεφαλῆς ταύρου, μέ χρυσό ρόδακα στό μέτωπο, φαίνεται κρητικό. Άλλο ρυτό ἀσημένιο, σέ σχῆμα κεφα-

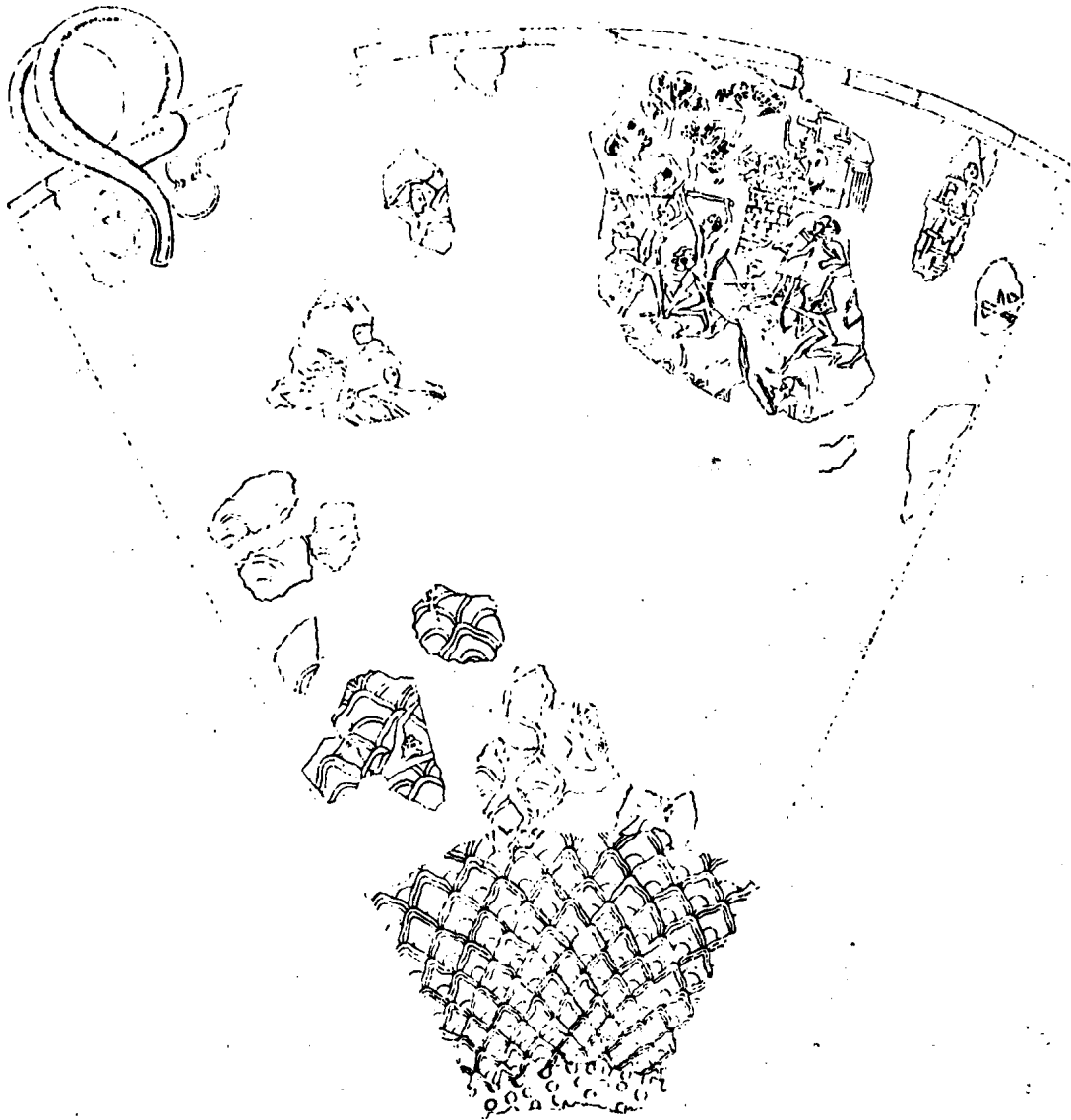
λῆς ἔλαφιοῦ, φαίνεται κι' αὐτό ξένο, ἀλλ' από τήν Ἄνατολή. Ένῶ τό μεγάλο χρυσό ρυτό σέ σχῆμα λεοντοκεφαλῆς (εἰκ. I. E. E., σ. 243, κάτω δεξιά) δέν φαίνεται οὔτε κρητικό οὔτε ἀνατολίτικο. Οἱ ἐπίκεδες ἐπιφάνειές του θυμίζουν μάλλον ξυλουργική παρά μεταλλοτεχνική. Τρεῖς λοιπόν διαφορετικές τεχνοτροπίες.

Ἄριστουργήματα τής μεταλλοτεχνίας θεωροῦνται τά εἴφη μέ τήν ένθετη διακόσμηση, niello, καί τά ἀσημένια ἀγγεῖα μέ παραστάσεις πολεμικές. Καί σ' αὐτά παρατηροῦμε στοιχεΐα έτερόκλητα. Ἡ τέχνη τους, έπειδή εἶναι καλή, θεωρήθηκε κρητική, ἀλλά δέν εἶναι. Ἡ τεχνική ("ζωγραφική στό μέταλλο") εἶναι ἀνατολίτικη. Τά θέματα εἶναι μυκηναϊκά.

Δέν εἶναι μυκηναϊκό τό θέμα καί θυμίζει τό Νετλο τής Αἴγυπτου ἡ παράσταση αἰλουροειδῶν που κυνηγοῦν πουλιά στήν ὄχθη ποταμοῦ μέ καπύρους (εἰκ. I. E. E., σ. 270, ἄνω). Σέ ἄλλο εἴφος (εἰκ.

Ι.Ε.Ε., σ.270, δεύτερο από πάνω) τὰ λιοντάρια εἶναι ἑλληνικό ἢ αἰγυπτιακό θέμα σέ τυπικό Μινωϊκό περιβάλλον. Μυκηναϊκό θέμα εἶναι τό κυνήγι τοῦ λιονταριοῦ (λεπτομέρεια, εἰκ. Ι.Ε.Ε., σ.266)μέ

Σχέδιο 44. Ἀσημένιο ρυτό μέ ανάγλυφη παράσταση πολιορκίας πόλεως.

τούς πέντε κυνηγούς κι ἓνα μεγάλο λιοντάρι πού καλύπτει τή φυγή ἄλλων δύο. Ὁ πρῶτος κυνηγός ἔχει πέσει, οἱ ἄλλοι τέσσερες προβάλλουν τό ἀριστερό πόδι, σκοπεύουν μέ τὰ δόρατά τους, ἐνῶ προστατεύονται μέ "ποδηνεκεῦς", ὀρθογώνιες ἢ ὀκτώσχημες ἀσπίδες. Ἐνας κυνηγός χωρίς ἀσπίδα τοξεύει.

Ένα άσημένιο ρυτό μέ παράσταση πολιορκίας, άπό τόν τάφο IV του Περιβόλου Α, ένδιαφέρει άπό πολλές άπόψεις κι' όχι μονάχα γιά τό θέμα τής παραστάσεως, πού δέν συμπεραίνεται μέ ασφάλεια καθώς σώζονται μόνον μικρά μέρη (σχέδ. 44). Τό ρυτό είναι σφυρήλατο έλασμα μέ έκτυπο ανάγλυφο. Δέν είναι βεβαία ή θέση τών τεμαχίων, πού σώζονται, άλλ' είναι φανερό ότι είκονιζόταν όλόκληρη πόλη μέ τό γύρω της τοπίο, στρατιώτες και πολίτες. Είναι πιθανόν ότι άποτελεϊ τρόπον τινα μικρογραφία τοιχογραφίας. Πάνω στόν όχυρωτικό περίβολο τής πόλεως τέσσερες γυναΐκες χειρονομοϋν και φωνάζουν προφανώς, ένω άλλες δύο προβάλλουν ψηλότερα. Άλλοϋ διακρίνονται δυό μορφές σέ στοά μέ κλίμακα, στύλους και "ιερά κέρατα". Έξω άπό τήν πόλη μία ομάδα πολεμιστών άποτελεΐται άπό τρεις γυμνούς σφενδονήτες και άλλους τεξότες. Πίσω τους ξεχωρίζουν, μέ τό μανδύα ντυμένοι ως τά γόνατα, δύο άνδρες. Χαμηλότερα υποτίθεται θάλασσα, όπου διακρίνεται ναύτης, μέ κράνος και λοφίο.

Τό ρυτό είναι ίσως μία μοναδική στήν περιλοχή του Αιγαίου περίπτωση παραστάσεως ιστορικού γεγονότος, τόσο πρώιμη. Σώζονται μόνον θραύσματα άπό άλλες παραστάσεις μέ πολεμικές σκηνές σέ άγγεΐα άσημένα, άπό στεατίτη κ.λ.π.

Στά εύρήματα τών Ταφικών Περιβόλων Α και Β, πού έξετάσαμε ως τώρα, παρατηρήσαμε ποικιλία και άναζήτηση θεμάτων, τεχνικής και τεχνοτροπίας. Άν έξετάσουμε τά πήλινα άγγεΐα τών Ταφικών Περιβόλων, θά καταλήξουμε στό ίδιο συμπέρασμα. Οι άγγειοπλάστες φαίνονται νά πειραματίζονται καθώς άντλοϋν άπό έλλαδική (μινυακή), κυκλαδική και κρητική παράδοση. Άπό δώ προκύπτει ή δυσκολία χρονολογήσεως.

Στόν Περίβολο Β φαίνεται νά κορυφώνεται ή Μεσοελλαδική παράδοση. Παρουσιάζονται πάντως και μερικά πολύχρωμα δείγματα σάν έξέλιξη άγγείων τής φυλακωπής και τής Κρήτης. Παραξενεύουν άγγεΐα μέ έγχώρια σχήματα, άπό έγχώριο άργύτιχο πηλό, αλλά διακοσμημένα μέ κυκλαδικά θέματα, όπως πουλιά, άνθη, σπεΐρες κ.λ.π.

Τά ἀγγεῖα τοῦ Περιβόλου Β τελικά ξεπερνοῦν αὐτό τό πειραματικό στάδιο καί περνοῦν ἀπό τή Μεσοελλαδική σέ γνήσια Ἵστεροελλαδική κεραμική (Υ.Ε. Ι) μέ κύπελλα στό σχῆμα τῶν ἀγγείων τοῦ Βαφειοῦ (ἴδέ κατωτέρω).

Τά ἀγγεῖα τοῦ Περιβόλου Α ἀρχίζουν κι' αὐτά ἀπό τή Μεσοελλαδική Περίοδο, ἀλλά προχωροῦν πιά πολύ στήν Ἵστεροελλαδική. Ὑπάρχουν δηλαδή, στήν ἀρχή ραμφόστομες πρόχοι, μινυακά καί ἀμαυρόχρωμα, ἀλλά ὕστερα ἔρχονται γνήσια μυκηναϊκά ἐγγύρια, παράλληλα μέ ἐπέισακτα Ἵστερομινωϊκά Ι ἀπό τήν Κνωσό τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. Τά πήλινα γενικῶς εἶναι φτωχά, ἐπειδή εἶναι τόσο πλούσια τά μεταλλικά τῆς ἐποχῆς. Στά καλύτερα ἀγγεῖα πάντως παρουσιάζονται διακοσμητικά θέματα Κρητικά, ὅπως οἱ διπλοῦ πελέκει, τά καρδιόσχημα φύλλα κισσοῦ, τά κρίνα, τά θαλασσινά, οἱ σπεῦρες κ.λ.π. Μεταμορφώνονται ὁμως σιγά - σιγά καί ἀποκτοῦν τό χαρακτήρα πού θά κρατήσουν στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα κατά τή Μυκηναϊκή Περίοδο.

Πρώιμη Μυκηναϊκή (= Ἵστεροελλαδική Ι)

Ἡ ἑκατονταετία περίπου τῆς Πρώιμης Μυκηναϊκῆς ὑποπεριόδου (1600 - 1500 π.Χ.) παρουσιάζεται στήν ἀρχή ὡς συνέχεια τῆς Μεσοελλαδικῆς Ἐποχῆς, ἀφοῦ ὠρισμένα στοιχεῖα τοῦ μεσοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως τά μινύεια ἀγγεῖα, συνεχίζονται, ὡς τό τέλος μάλιστα τῆς Υ.Ε. Ι ὑποπεριόδου, καί ἀπλώνονται ὡς τή Χαλκιδική, τήν Αἰτωλία καί τίς Β.Σποράδες.

Ἀλλά στά παράλια πολιτιστικά κέντρα φθάνουν ἤδη ἀπό τό 1700 π.Χ. περίπου, στά χρόνια δηλαδή τῶν νέων μινωϊκῶν ἀνακτόρων, πρωτοφανέρωτα στοιχεῖα πολιτισμοῦ. Οἱ Μυκηνες, τά λιμάνια (Λέρνα Ἐλευσίνα, Βραυρών, Ἴωλκός) καί τά νησιά (Αἴγινα, Εὐβοία) δέχονται ἐπέισακτα ἀγαθά καί ἐπιδράσεις τοῦ ἀνωτέρου κρητικοῦ πολιτισμοῦ. Στό ἐσωτερικό τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος ἐπίσης φαίνεται νά ἀλλάξη ἡ οἰκονομία καί ἡ πρῶην κλειστή ἀγροτική γίνεται ἀνοικτή στό ἐμπόριο οἰκονομία, ἐνῶ μερικά νέα ὠχυρωμένα κέντρα (Μάθη στή Μεσσηνία, Αἴγινα) φανερώνουν προωδευμένη πολιτική καί κοινωνική ὀργάνωση.

Ἄτυχως ἡ συνέχεια τῆς ζωῆς σέ βραχῶδεις ἀκροπόλεις, ὅπως ἡ Ἀθήνα, οἱ Μυκῆνες καί ἡ Τύρυνθα, καθώς καί ἡ ἔλλειψη μεγάλης ἐπιχώσεως, δέν ἐπέτρεφαν τή διατήρηση σημαντικῶν λειψάνων. Ἐξ ἄλλου γαιῶδεις ἀκροπόλεις μέ μεγάλη ἐπίχωση εὔτε δέν ἐρευνήθηκαν ἱκανοποιητικά (Ἰωλκός) εὔτε δέν εἶναι δυνατόν νά ἐρευνηθοῦν, γιὰτί καλύπτονται ἀπό τίς σύγχρονες πόλεις (Θῆβαι).

Αὐτοῦ εἶναι οἱ λόγοι γιά τοὺς ὁποίους τά λίγα καταπληκτικά γιά τόν πλοῦτο καί τήν τέχνη τους κτερίσματα τῶν λακκοειδῶν καί ἄλλων τάφων τῆς τελευταίας φάσεως τῆς Μεσοελλαδικῆς Ἐποχῆς καί τῆς πρώτης φάσεως τῆς ΥΕ μένουν προβληματικά μ' ὅλες τίς μελέτες καί δημοσιεύσεις ξένων κυρίως ἀρχαιολογῶν. Ζωηρή διαμάχη ἀναπτύχθηκε κυρίως μεταξύ τοῦ Ἐβανς καί τοῦ Γουέλς. Καθώς λείπουν, ἀνάλογα πρός τά κρητικά, ἀνάκτορα στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα, τεύνουν οἱ ἐρευνητές νά πιστέφουν ὅτι τά πολύτιμα κτερίσματα τῶν τάφων εἶναι ἐπέισακτα. Ὅποσδήποτε στά πρῶτα μυκηναϊκά χρόνια εἶναι ἀναμφισβήτητη ἡ ἐπίδραση τοῦ ἀνεπτυγμένου νησιωτικοῦ πολιτισμοῦ, τῶν Κυκλάδων καί μάλιστα τῆς Κρήτης, βεβαιωμένη ἀπό τίς πολίτιμες μαρτυρίες τῆς κεραμεικῆς. Ἀλλά περί τό 1500 π.Χ. οἱ Μυκηναῖοι φαίνεται νά ἔχουν γίνει πλέον ναυτικοί καί ἔμποροι, ἀφοῦ τοὺς μαθαίνουμε ἐγκατεστημένους στή Μύλητο τῆς Μ. Ἀσίας. Ἔτσι οἱ "ἐλλαδικοί" Μυκηναῖοι παίρνουν σιγά-σιγά στό μεσογειακό χῶρο τή θέση πού ἐγκαταλείπουν οἱ Κρήτες τῆς παρακμῆς, μάλιστα μετά τήν καταστροφική ἔκρηξη τοῦ ἠφαιστείου τῆς θήρας.

Μέση Μυκηναϊκή (= Υ Ε ΙΙ)

Τά 75 περίπου χρόνια τῆς δεύτερης μυκηναϊκῆς φάσεως (1500 - 1425 π.Χ.) συνεχίζουν τήν περίοδο τῆς προετοιμασίας γιά τήν μεγάλη ἀκμή τῶν Μυκηναίων. Μέσα σ' αὐτά τά χρόνια οἱ Μυκηναῖοι ναυτικοί καί ἔμποροι φαίνεται νά ἐκτοπίζουν τοὺς Μινωῖτες π.χ. ἀπό τή Μύλητο καί ἀπλώνουν τό ἐμπόριό τους ὡς τή Ρόδο πρός Ἀνατολάς καί ὡς τή Νότια Ἰταλία, ὅπου ἐπίσης συναντοῦμε προῖόντα τῆς μυκηναϊκῆς ἀγγειοπλαστικῆς κυρίως.

Στη μυκηναϊκή μητροπολιτική Ελλάδα τον πολιτισμό της Πρώτης και της Μέσης Μυκηναϊκής περιόδου (ΥΕ I και II) και της ακόλουθης περιόδου της άκμης των Μυκηνών (ΥΕ III) τον γνωρίζουμε κατά ένα μεγάλο μέρος από τους θολωτούς Τάφους κυρίως των Μυκηνών και από τους άπειρους Λαξευτούς θαλαμοειδείς Τάφους στις Μυκήνες και σε πολλούς άλλους τόπους.

Οι θολωτοί και οι Λαξευτοί Τάφοι. Οι τάφοι των Μυκηνών διακρίνονται σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: 1) οι Ταφικοί Περίβολοι Α και Β, για τους οποίους μιλήσαμε, 2) οι θολωτοί Τάφοι, που είναι τα καταπληκτικότερα ταφικά μνημεία των Μυκηνών, και 3) οι Λαξευτοί θαλαμοειδείς Τάφοι.

Μεταξύ της Μεσοελλαδικής και της Πρώτης Μυκηναϊκής Περιόδου χρονολογούνται, όπως είπαμε, οι Ταφικοί Περίβολοι. Οι θολωτοί και οι λαξευτοί τάφοι αρχίζουν μέσα στην Πρώτη Μυκηναϊκή και συνεχίζονται σ' όλη τη διάρκεια της Ύστεροελλαδικής Περιόδου. Γι' αυτό θα παρεμβάλλομε τό λόγο γι' αυτούς εδώ, ανάμεσα στις δύο πρώτες φάσεις και στην τελευταία φάση της Μυκηναϊκής Περιόδου.

Οι θολωτοί Τάφοι (Tholos Tombs) απέτέλεσαν και αποτελούν ακόμη ένα από τα μεγαλύτερα θέματα και τα πιο συζητημένα προβλήματα της Προϊστορικής Αρχαιολογίας. Τοῦτο ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι βρέθηκαν συλημένοι, ἔως ἀπό τήν ἀρχαιότητα ἀκόμη, ὅπως μπορεῖ νά ὑποτεθῆ ἀπό τό μῦθο, πού διέσωσε ὁ Πausανίας γιά τόν Τροφώνιο καί Ἄγαμήδη, πού ἔκτισαν τόν τάφο τοῦ Ἰριέως στήν Αὐλίδα τῆς Βοιωτίας: "καί γάρ τῷ Ἀπόλλωνι τόν ναόν ἠκοδόμησαν τόν ἐν Δελφοῦς καί Ἰριεῦ τόν θησαυρόν. ἐκοίησαν δέ ἐνταῦθα τῶν λίθων ἕνα εἶναί σφισιν ἀφαιρεῖν κατά τό ἐκτός· καί οἱ μὲν αἰεὶ τι ἀπό τῶν τιθεμένων ἐλάμβανον· Ἰριεύς δέ εἶχετο ἀφασίᾳ, κλεῖς μὲν καί σημεῖα τὰ ἄλλα ὀρων ἀκίνητα, τόν δέ ἀριθμόν αἰεὶ τῶν χρημάτων ἐλάττονα" (Πaus. 9.37.5).

Ἡ χρονολογία καί ἡ σημασία τῶν τάφων εἰκάζονται μόνον μέ βάση τὰ τεχνοτροπικά κριτήρια τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τους μᾶλλον καί ὄχι τίς λίγες πληροφορίες ἀπό ἀρχαῖα κείμενα, ὅπως π.χ. ὁ Pausanias

νίας: "Μυκηνῶν δέ ἐν τοῖς ἐρειπίοις κρήνη τέ ἐστι καλουμένη Περσεΐα καί Ἀτρέως καί τῶν παίδων ὑπόγαια οἰκοδομήματα, ἔνθα οἱ θησαυροὶ σφισι τῶν χρημάτων ἦσαν. τάφος δέ ἐστι μὲν Ἀτρέως, εἰσὶ δέ καί ὄσους σὺν Ἀγαμέμνονι ἐπανήκοντας ἐξ Ἰλίου δειπνίσας κατεφόνευσεν Αἴγισθος. τοῦ μὲν δὴ Κασσάνδρας μνήματος ἀμφισβητοῦσι Λακεδαιμονίων οἱ περὶ Ἀμύκλας οἰκοῦντες· ἕτερον δέ ἐστὶν Ἀγαμέμνονος, τό δέ Εὐρυμέδοντος τοῦ ἠνιόχου, καί Τελεδάμου τό αὐτό καί Πέλοπος-τούτους γάρ τεκεῖν διδύμους Κασσάνδραν φασί, νηπίους δέ ἔτι ὄντας ἐπικατέσφαξε τοῖς γονεῦσιν Αἴγισθος-καί Ἡλέκτρας· Πυλάδῃ γάρ συνήκησεν Ὀρέστου δόντος. Ἑλλάνικος δέ καί τάδε ἔγραψε, Μέδοντα καί Στρόφιον γενέσθαι Πυλάδῃ πατρὸς ἐξ Ἡλέκτρας. Κλυταιμνήστρα δέ ἐτάφη καί Αἴγισθος ὀλίγον ἀπωτέρω τοῦ τεύχους· ἐντός δέ ἀπηξιώθησαν, ἔνθα Ἀγαμέμνων τε αὐτὸς ἔκειτο καί οἱ σὺν ἐκεῖνῳ φονευθέντες" (Παυσ. 2, 16, 4-7).

Τό κείμενο τοῦ Παυσανία ὑπομνηματίζεται ἀπό τόν Wace, πρὶν ἀπό τήν ἀνακάλυψη τοῦ Ταφικοῦ Περιβόλου Β, ὡς ἐξῆς: Τά "ὑπόγαια οἰκοδομήματα τοῦ Ἀτρέως καί τῶν παίδων" ἦταν πιθανῶς οἱ θολωτοὶ τάφοι ποὺ ἦταν ὀρατοὶ στὰ χρόνια τοῦ Παυσανία. Δέν μπορούμε νά ποῦμε ποιό κτήριο θεωροῦσαν ὡς τάφο τοῦ Ἀτρέως. Πίστευαν προφανῶς ὅτι ὄσους ἐσκότωσεν ὁ Αἴγισθος τοὺς ἔθαψαν στοὺς τάφους ποὺ ἀνέσκαψαν ὁ Σλήμαν καί ὁ Σταματάκης, ὁ Παυσανίας πιθανῶς ἀναφέρει τήν τοπική παράδοση.... Ἴσως τό λεγόμενον γιὰ τόν ἠνιόχο Εὐρυμέδοντα εἶχε ἀφειτηρία μιὰ ἀπό τίς στήλες μέ παράσταση ἀρματοδρομίας. Ὅσον ἀφορᾷ τά δίδυμα τῆς Κασσάνδρας, εἶναι ἀπλή σύμπτωση ὅτι στόν Τάφο III (τοῦ Περιβόλου Α) ἦταν μαζί μέ τρεῖς γυναικείους σκελετοὺς καί δύο σκελετοὺς νηπίων.... Εἶναι ἀδύνατο νά εἰκασοῦμε ποιόν τάφο ἔδειχναν γιὰ τάφο τῆς Κλυταιμνήστρας καί τοῦ Αἰγίσθου, ἐκτός ἂν ἡ τοπική παράδοση βασίζονταν σέ κάποια ἰδέα τοῦ γεγονότος ὅτι μέρος τοῦ προϊστορικοῦ νεκροταφείου.... ἦταν ἔξω ἀπό τήν Πύλη τῶν Λεόντων. Ὁ Σλήμαν ἔδειξεν ὅτι ἦταν σωστή ἡ παράδοση πῶς βασιλικοὶ τάφοι ὑπῆρχαν ἐντός τοῦ τεύχους τῆς ἀκροπόλεως... Ἔτσι ἡ πρόσφατη (1939) ἀνακάλυψη, ὅτι τό προϊστορικό

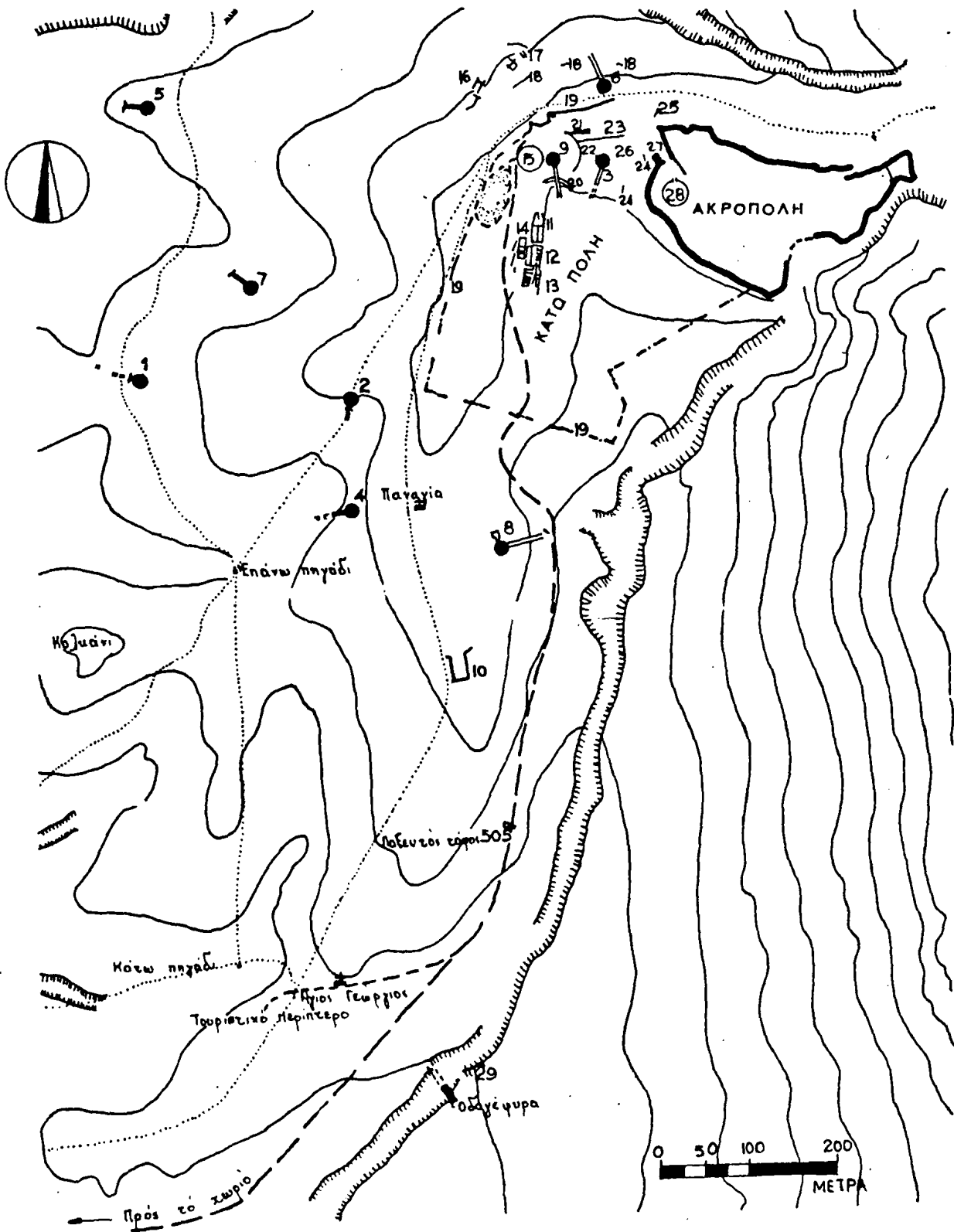
νεκροταφεῖο. . . . ἐκτεινόταν καί ἔξω ἀπό τό κυκλώπειο τεῦχος, ἀποδεικνύει σωστή τήν παράδοση ὅτι λιγότερο σεβαστοῦ τάφοι, ὅπως οἱ τάφοι τῆς Κλυταιμνήστρας καί τοῦ Αἰγίσθου, ἦταν ἔξω ἀπό τό τεῦχος. Οἱ θολωτοῦ τάφοι, οἱ λεγόμενοι τώρα τῆς Κλυταιμνήστρας καί τοῦ Αἰγίσθου, πιθανῶς δέν ἦταν ὁρατοῦ στά χρόνια τοῦ Πausanias. Πάντως καί ἂν ἦταν ὁρατοῦ θά τοὺς θεωροῦσαν ὡς θησαυρούς καί ὄχι τάφους (Mycenae, 1964, σελ. 8).

Ἡ διαπραγματεύση τοῦ κειμένου τοῦ Πausanias, ὅπως ἔγινε ἀπό τόν Wace, δέν ἄλλαξε βασικά, ἀπλῶς φωτίσθηκε περισσότερο μέ τήν ἀποκάλυψη τοῦ Ταφικοῦ Περιβόλου Β, ὡς πρὸς τήν ὑπαρξη "βασιλικῶν" τάφων καί μέσα καί ἔξω ἀπό τήν ἀκρόπολη. Ἄλλ' ὅπως εἶδαμε οἱ Ταφικοῦ Περιβόλου εἶναι πολύ παλιότεροι ἀπό τά χρόνια τοῦ Ἀγαμέμνονος καί τῆς Κλυταιμνήστρας. Καί, ἐξ ἄλλου, τό πρόβλημα τῶν θολωτῶν τάφων παραμένει ἀκέραιο, ὅπως τόν καιρόν τοῦ Wace, ὡς πρὸς τήν καταγωγή τοῦ εἴδους τῶν θολωτῶν τάφων. Φαίνεται νά μή ἔχη προηγουμένῃ στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα καί στή Μεσόγειο ὁλόκληρη. Πιθανώτερη φαίνεται ἡ ὑπόθεση ὅτι προῆλθε ἀπό συνδυασμό στοιχείων διαφορετικῆς προελεύσεως, πού ὠδήγησε στήν ἀρχιτεκτονική κορύφωση τῶν θολωτῶν τάφων κατά τή φάση τῆς μεγαλύτερης ἀκμῆς τῶν πολυχρῦσων Μυκηνηῶν.

Ὁ θολωτός Τάφος στήν πλήρη ἀνάπτυξή του εἶναι μέγα λιθόκτιστο κυκλικό κτίσμα μέ διάμετρο περίπου ἴση πρὸς τό ὕψος του. Γιά τήν κατασκευή του σκάβουν ἀνάλογο σκάμμα στήν πλαγιά λόφου καί γιά τήν πρόσβαση ἓνα "δρόμο" χωρίς στέγη. Ἡ κορυφή τοῦ θόλου μέ χῶμα ὑψώνεται σάν τύμβος καί εἶναι ὁρατή πάνω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ὑπάρχουν 9 τέτοιοι θολωτοῦ τάφοι στήν περιοχή τῶν Μυκηνηῶν (σχέδ. 45) καί πάνω ἀπό 60, μέ παραλλαγές ἀσήμαντες, σ' ὅλην τήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα. Μέ παρατηρήσεις στή μορφή, στήν τεχνική καί στήν τεχνοτροπία τῶν θολωτῶν τάφων τῶν Μυκηνηῶν, ὁ Wace κατέταξε χρονολογικά τοὺς 9 τάφους σέ τρεῖς ὁμάδες (σχέδ. 46):

Στήν πρώτη, τήν πρῶτη πρωτόγονη ὁμάδα, ἀνήκουν: ὁ Κυκλώπειος, ὁ Ἐπάνω Φοῦρνος καί ὁ Τάφος τοῦ Αἰγίσθου. Τά ὀνόματα εἶναι συμβατικά. Ὁ Κυκλώπειος πῆρε τό ὄνομά του ἀπό τήν τοιχοδομία του,

Σχέδιο 45. Τοπογραφικό διάγραμμα τῶν Μυκηνῶν.

Θολωτοί Τάφοι

Πρώτη ομάδα (1510 - 1460 π.Χ.)

1. Κυκλώπειος Τάφος
2. Έπάνω Φοῦρνος
3. Τάφος τοῦ Αἰγίσθου

Δεύτερη ομάδα (1460 - 1400 π.Χ.)

4. Τάφος τῆς Παναγίας
5. Κάτω Φοῦρνος
6. Τάφος τῶν Λεόντων

Τρίτη ομάδα (1400 - 1300 π.Χ.)

7. Τάφος τῶν Δαιμόνων
8. Θησαυρός τοῦ Ἀτρέως
9. Τάφος τῆς Κλυταιμνήστρας

15. Μεσοελλαδικός Ταφικός Περίβολος (Ταφικός Περίβολος Β)
16. Περιοχή τοῦ σπιτιοῦ μέ τόν ἀναθηματικό τοῦχο
17. Περιοχή τῆς "οἰκίας Πέτσα"
18. Ἑλληνιστικοῦ ἀναθηματικοῦ τοῦχου
19. Τεύχη τῆς ἑλληνιστικῆς κάτω πόλεως
20. Ἑλληνιστικό θέατρο
21. Περσεύα κρήνη
22. Πώρινος τοῦχος
23. Ἀνατολικοδυτικός τοῦχος
24. Μυκηναϊκοῦ ἀναθηματικοῦ τοῦχοι
25. Ὑδραγωγεῖο.
26. Προϊστορικό νεκροταφεῖο (ΜΕ - ΥΕ ΙΙ)
27. Πύλη τῶν Λεόντων.
28. Ταφικός Περίβολος Α (Σλημαν, ΥΕ Ι)
29. Ἀγαμεμνόνειον

Σπίτια

10. Σπίτι τοῦ μολύβδου
11. Σπίτι τῶν ἀσκίδων
12. Σπίτι τοῦ Λαδεμπόρου
13. Σπίτι τῶν Σφιγγῶν
14. Δυτικό σπίτι

Πρώτη ομάδα (1510-1460 π.Χ.)

Δεύτερη ομάδα (1460-1400 π.Χ.)

Τρίτη ομάδα (1400-1300 π.Χ.)

1. Κυκλώπειος Τάφος

2. Έκδω Φοθρνος

3. Τάφος Αίγύσθου

4. Τάφος Παναγίας

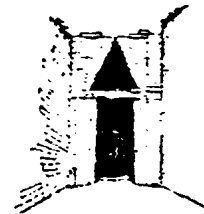
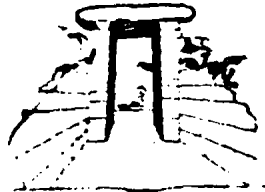
5. Κάτω Φοθρνος

6. Τάφος Λεόντων

7. Τάφος Δαιμόνων

8. Θησαυρός Άγοέως

9. Τάφος Κλυταιμνήστρας

Σχέδιο 46. Τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των τριών ομάδων θολωτών Τάφων των Μυκηνών. (H Mace-Ch. Williams).

Χ α ρ α κ τ η ρ ι σ τ ι κ ά

Δρόμος λαξευτός μόνο στον Τάφο του Αίγύσθου τοιχωμένος εν μέρει.

Πρόσοψη με αργολιθοδομή, μόνο στο Αίγύσθου κατά μέρος ισόδομη.

Θύραμα ογκώλιθοι, άλλ'όχι μονολιθικοί.

Κατώφλι και θυρόφυλλα δεν υπάρχουν.

Ύπερθυρα όχι έπιμνηση ούτε καμυλωμένα από μέσα.

Άντικυβιστικό τρίγωνο δεν υπάρχει.

Θόλος με αργολιθοδομή

Πλευρικό δωμάτιο δεν υπάρχει. Δεν υπάρχει.

Έκενδυμένη αργολιθοδομή, κάρου κάρνη, ισόδομη.

Πελεκητή κάρνη ισοδομική (με παραλλαγές).

Πελεκητού γωνιδίλιθοι από άμυγαλάκετρα.

Ύψηρχαν στον Τάφο Λεόντων στο έπίκεδο της προσόψεως.

Μεγαλύτερα, κελεπημένα κυκλικά από μέσα.

Χρησιμοποιείται.

Άργολιθοδομή καλοπλεγμένη (σε δύο τάφους άμυγαλάκετρα στη βάση).

Ίσοδομική κατασκευή με άμυγαλάκετρα (στον Τάφο Δαιμόνων συνδυασμός).

Ίσοδομική με άμυγαλάκετρα (με κόνες κ.λ.π. στους Τάφους Άγαμέμνονος και Κλυταιμνήστρας).

Ίσοδομικοί γωνιδίλιθοι με άμυγαλάκετρα.

Ύψηρχουν στο μέσον της είσοδου.

Τερόστια, κελεπημένα από μέσα.

Ύψηρχει.

Ίσοδομική άμυγαλάκετρα.

Ύψηρχει στον Τάφο του Άγαμέμνονος.

(Κατά Helen Mace - Charles Williams, Mycenae, Guide, 4η έκδ., 1966).

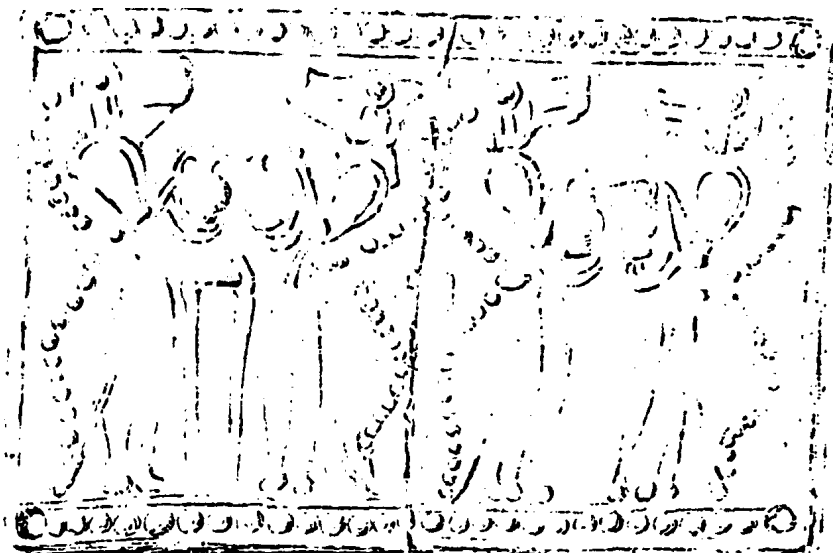
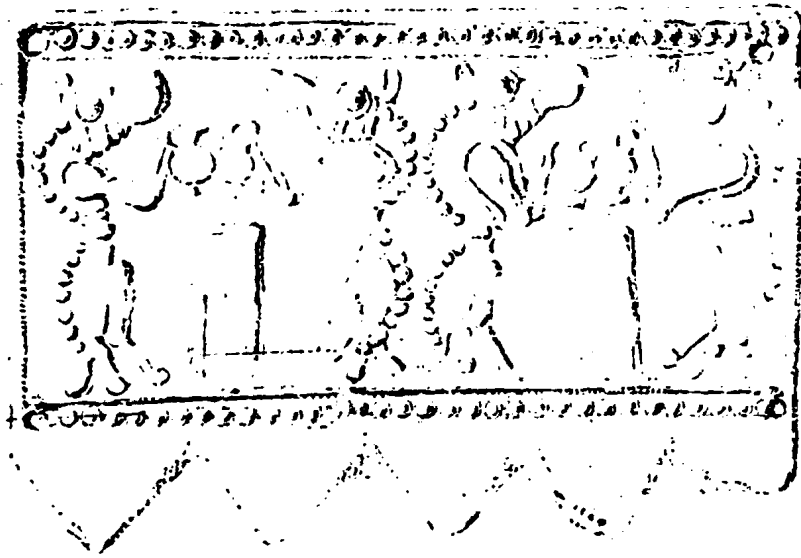
τόν Ἐπάνω Φοῦρνο ὀνομάζουσι ἔστι κατά παράδοσιν οἱ περίουκοι ἀπὸ τὸ σχῆμα, καί, Τάφος τοῦ Αἰγίσθου ὑποτίθεται ὅτι εἶναι δῆθεν ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς Ἀκροπόλεως (ὁ ἄλλος εἶναι δῆθεν τῆς Κλυταιμνήστρας, ἰδέ κείμενο Παυσανία). Στούς παλαιότερους αὐτοὺς τάφους ὑπάρχουν ἤδη ὅλα τὰ οὐσιώδη ἀρχιτεκτονικά στοιχεῖα τῶν θολωτῶν τάφων: τὸ σκάμμα στήν πλαγιὰ τοῦ λόφου ἐπενδεδυμένον μὲ μικρὰς πέτρας, ὁ "δρόμος" καί τὸ στόμιον πρὸς τὸν κτιστὸ θάλαμον. Τὸ στόμιον ἔχει ἐπιμελέστερη κατασκευὴ μὲ μεγάλας πέτρας, γιὰ νὰ δέχεται τὴν ὠθήσειν τῆς ἐπιχώσεως. Τὸ ὕψος τοῦ ἀνωφλιοῦ εἶναι σὲ ἐπίπεδον τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, ὥστε ἦταν εὐκόλως νὰ κυλισθῆ γιγαντιαῖο ὑπέρθυρον στή θέσιν του. Ἀπὸ κεῖ ἄρχιζε μὲ τὸ "ἐκφορικὸν σύστημα" ἡ κατασκευὴ τοῦ θόλου καί στήν κορυφὴν ἔμπαινε μίαν πλάκα-κλειδί, πού σκεπάζονταν μὲ τὸν τύμβον. Τὸ στόμιον φράζονταν μὲ πέτρινον τοῦχο καί χώνονταν.

Στὴ μεσαία ὀμάδα ἀνήκουν ὁ Τάφος τῆς Παναγίας, ὁ Κάτω Φοῦρνος καί ὁ Τάφος τῶν Λεόντων. Ὁ πρῶτος ὀνομάσθηκε ἀπὸ τὸ γειτονικὸν τοῦ ἐξωκκλήσι τῆς Παναγίας, ὁ δεῦτερος ἔχει τὸ ὄνομα πού τοῦ ἔδωσαν οἱ περίουκοι καί ὁ τρίτος πῆρε τὸ ὄνομα ἀπὸ τῆς γειτονικῆς Πύλης τῶν Λεόντων. Ἡ ὀμάδα αὕτη παρουσιάζει ἐξελιγμένα χαρακτηριστικά. Οἱ πέτρας εἶναι πελεκημέναι, κτίζονται σχεδὸν ἰσοδομικά, τὰ στόμια ἐνισχυμένα, τὰ ἀνώφλια μεγαλύτερα καί (στὸν Τάφον τῶν Λεόντων περισσότερον) πελεκημένα ἀπὸ μέσα γιὰ νὰ πάρουν τὴν καμπύλην τοῦ κύκλου. Πρωτοπαρουσιάζεται ἐδῶ τὸ "ἀνακουφιστικὸν τρίγωνον" πάνω ἀπὸ τὸ ἀνώφλιον. Χρησιμοποιεῖται ἡ ἐγχώρια σκληρὴ ἀμυγδαλόπετρα σὲ κτίσιμον τοῦ θόλου καί ἐν μέρει τοῦ "δρόμου".

Ἡ νεώτερη ὀμάδα περιλαμβάνει τοὺς περισσότερον ἐξελιγμένους τάφους: τῶν Δαιμόνων, τοῦ Ἀτρέως καί τῆς Κλυταιμνήστρας. Ὁ πρῶτος πῆρε τὸ ὄνομα ἀπὸ εὐρήματα μὲ παραστάσεις δαιμονικῶν μορφῶν, (σχέδ. 47), ὁ δεῦτερος εἶναι ὁ κατά παράδοσιν γνωστός ὡς Τάφος τοῦ Ἀγαμέμνονος ἢ Θησαυρός τοῦ Ἀτρέως καί ὁ τρίτος θεωρεῖται ὡς δῆθεν Τάφος τῆς Κλυταιμνήστρας, ἐπειδὴ εἶναι, ὅπως καί ὁ λεγόμενος Τάφος τοῦ Αἰγίσθου, ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς ἀκροπόλεως.

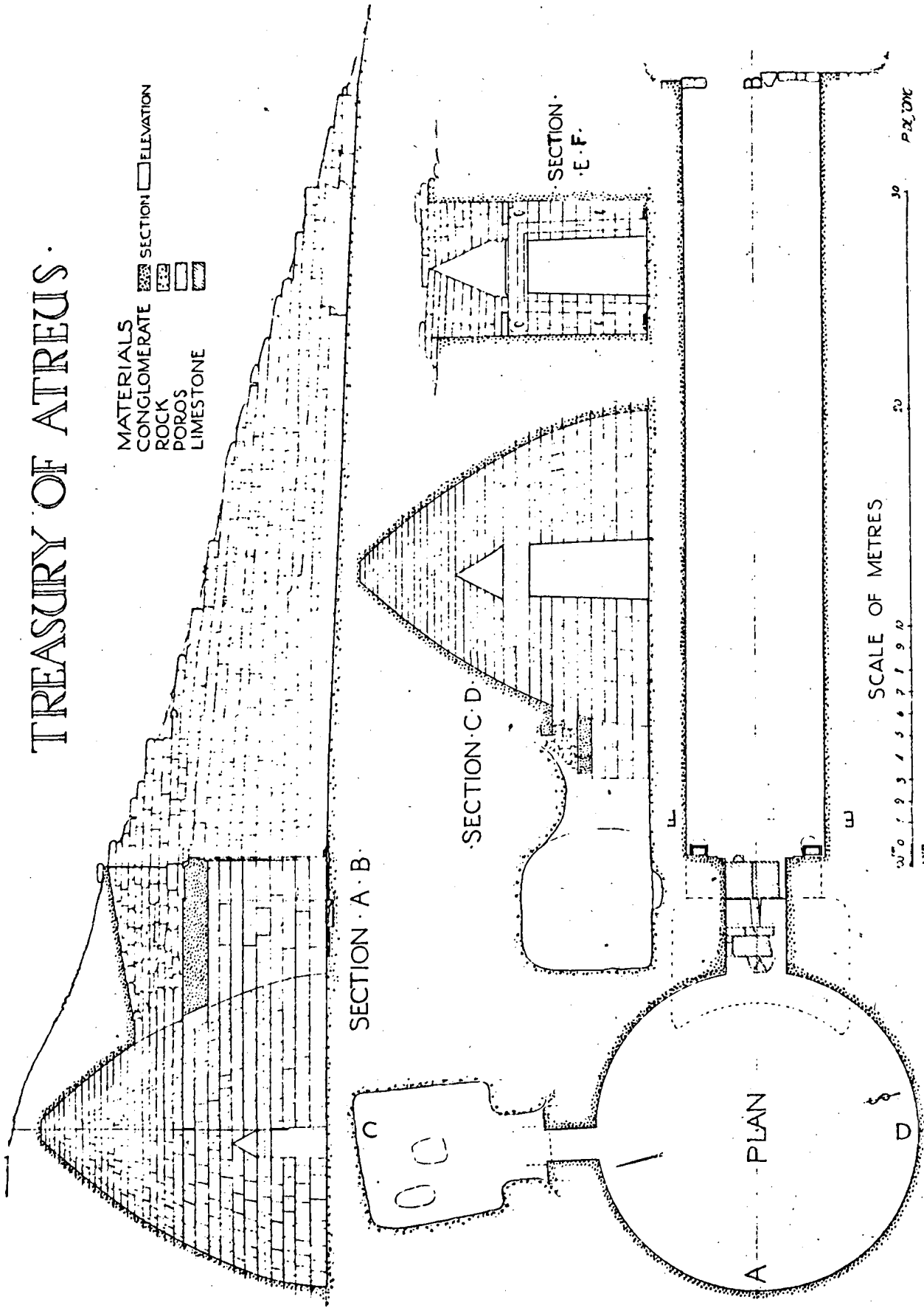

Θά περιγράψουμε κάπως έκτενέστερα τό θησαυρό του 'Ατρέως, πού εἶναι τό περιφημότερο ἀπό τά ταφικά μεγαλουργήματα τῶν 'Αχαιῶν (σχέδ. 48, εἰκ. I.E.E., σ.306, μέσον). 'Εκπλήσσει κατά τήν πρώτη ἐπίσκεψη, ἀλλά καί προκαλεῖ τό θαυμασμό, ἄν μελετηθῇ ἡ ἀρχιτεκτονική του καί ὁ γλυπτός διάκοσμος, πού διατηρεῖται μόνον ἐν μέρει στό Βρετανικό Μουσεῖο καί στό 'Εθνικό 'Αρχαιολογικό Μουσεῖο τῶν 'Αθηνῶν, ἐνῶ χάθηκαν ἀσφαλῶς γιά πάντα μέγα μέρος τοῦ διακόσμου καί τά κτερίσματα.

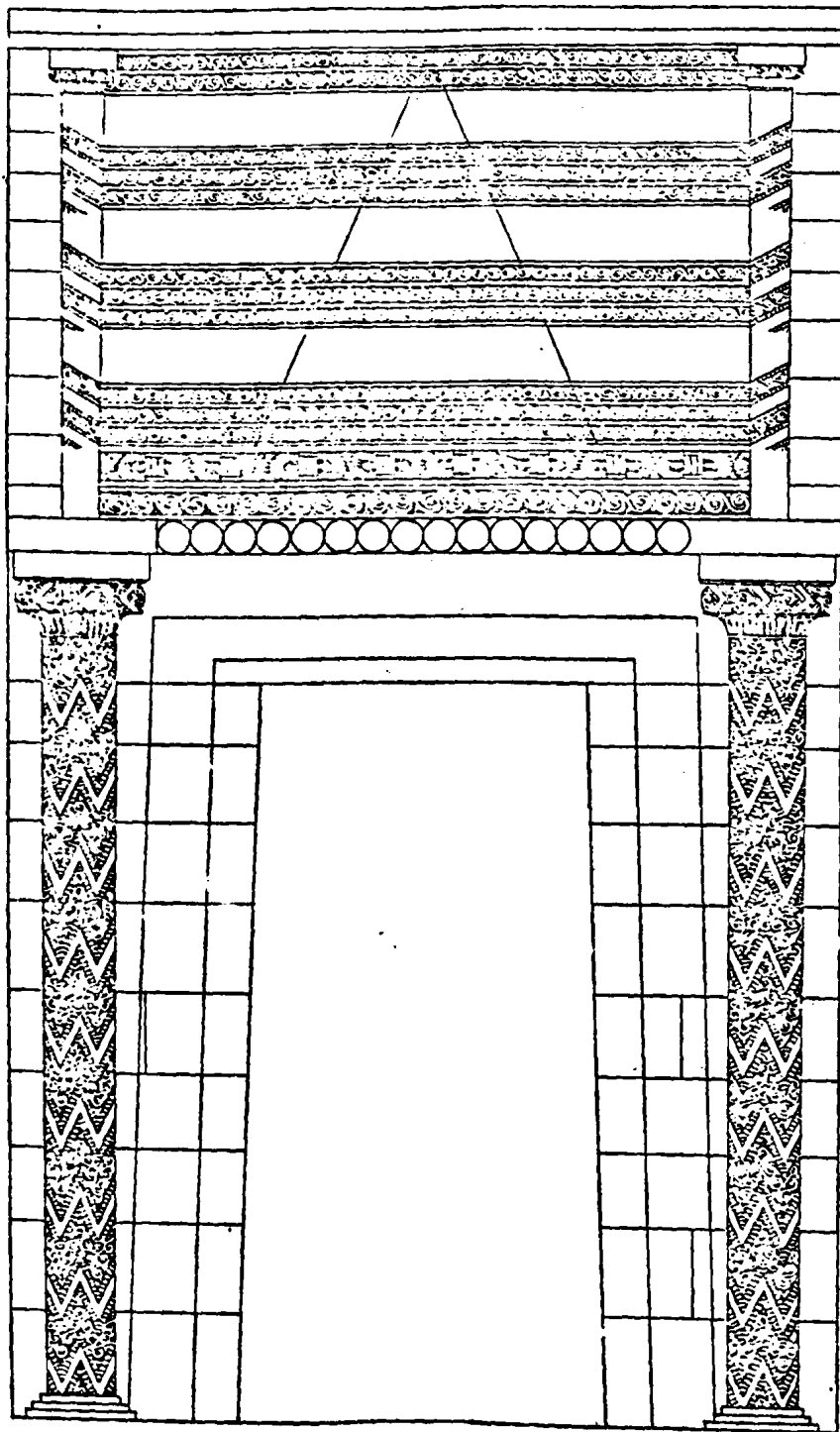
Σχέδιο 47. Πλάκες ἀπό ὑαλόμαξα μέ παραστάσεις δαιμονικῶν μορφῶν, ἀπό τόν "Τάφο τῶν Δαιμόνων" (Wace).

TREASURY OF ATREUS

Σχέδιο 48. 'Ο θησαυρός του 'Ατρέως, κάτοψη καὶ τομῆς (Wace).

Ὁ "δρόμος" ἔχει μῆκος 36 μ. καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ τούχους κτισμένους μὲ ὀρθογώνιους ὀγκολίθους πριονισμένους. Ἡ πρόσοψη (σχέδ. 49) εἶναι κτισμένη μὲ περισσότερη ἐπιμέλεια. ἔχει δεξιὰ

Σχέδιο 49. Ἀναπαράσταση τῆς προσόψεως τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἄσκληπιου τρέως (Wace).

καί ἀριστερά ἀπό τήν εἴσοδο ἡμικίονες, σέ διώροφη διάταξη, ἀπό γκριζοκόκκινη πέτρα, στολισμένους ἀνάγλυφα, ὅπως καί οἱ πλάκες τῆς ὀρθομαρμαρώσεως πού καλύπτουν καί τό "ἀνακουφιστικό τρίγωνο". Τό ἀνοιγμα τῆς εἰσόδου ἔκλεινε μέ δίφυλλη χαλκοντυμένη πόρτα. Δύο (σέ βάθος) γιγαντιαῖα ὑπέρθυρα στεγάζουν τό στόμιο τῆς εἰσόδου. Τό ἐσωτερικό ὑπέρθυρο ἔχει μῆκος πάνω ἀπό 8 μ. καί ζυγέζει πάνω ἀπό 100 τόνους. Ὁ θόλος εἶναι κτισμένος ἰσοδομικά μέ πελεκητή πέτρα, σέ συμπαγή τοιχοδομία κατά τό ἐκφορικό σύστημα, πού ἀντέχει στίς πιέσεις. Διατηρεῖται ἀκέραιος. Τό ἀνοιγμα τῆς εἰσόδου πρὸς τόν πλευρικό θάλαμο ἔχει κι' αὐτό ἀνώφλι καί ἀνακουφιστικό τρίγωνο. Τό πλευρικό δωμάτιο ὑποτίθεται ὅτι εἶχε τοίχους στολισμένους μέ ρόδακες χάλκινους, ὅπως τό πλευρικό δωμάτιο τοῦ θησαυροῦ τοῦ Μινύου στόν Ὀρχομενό (ἴδ. κατωτ.). Τό ὅλο κτήριο φαίνεται ὅτι περιβάλλονταν μέ "κρηπῦδα". Σέ δύο λίθους τῆς παρατηροῦνται τεκτονικά σήματα, πού παραβάλλονται μέ κρητικά σύμβολα.

Τό θησαυρό τοῦ Ἀτρέως μελέτησε κυρίως ὁ Alan Wace καί τόν χρονολόγησε περί τό 1330 π.Χ. Ἄλλοι τόν κατεβάζουν ὡς τά μέσα τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. καί τόν θεωροῦν σύγχρονο μέ τήν Πύλη τῶν Λεόντων (Μαρινᾶτος, Matz, Μυλωνᾶς). Τό (σχέδ. 46) δύνει τή χρονολογία τῶν θολωτῶν τάφων καί τά χαρακτηριστικά τῶν τριῶν ὁμάδων κατά τόν Alan Wace. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ παρατηρήσεις καί τά συμπεράσματα τοῦ σοφοῦ ἐρευνητοῦ ἰσχύουν γιά τίς Μυκηῆνες.

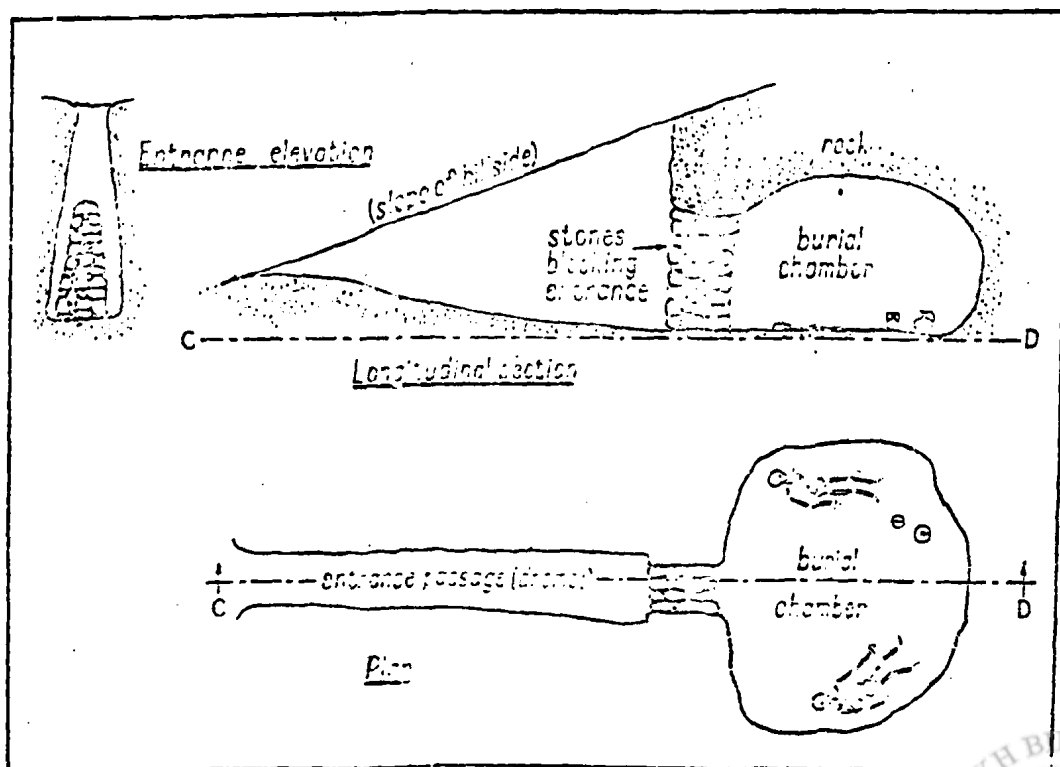
Ἀπό τοὺς θολωτοὺς τάφους ἐκτός τῶν Μυκηνηῶν ἀναφέραμε ἤδη τό λεγόμενο θησαυρό τοῦ Μινύου στόν Ὀρχομενό τῆς Βοιωτίας (εἰκ. I.E.E., σ. 306, ἄνω, καί 324, ἄνω). Ἄλλοι ἀξιόλογοι θολωτοὶ τάφοι βασιλικοὶ εἶναι οἱ τρεῖς, ὅπου ἔχουν εὐρεθῆ σημαντικά κτερίσματα, πού χρονολογοῦν τοὺς τάφους στή Μέση Μυκηναϊκὴ Περίοδο (Ν. Πλάτων, I.E.E., σ. 250). Εἶναι οἱ Τάφοι τῆς Μιδέας (στά Δευτρά τῆς Ἀργολίδος) μέ τή μοναδική χάλκινη πανοπλία (εἰκ. I.E.E., σ. 275), τοῦ Βαφειοῦ τῆς Λακωνίας μέ τό περίφημο χρυσᾶ κύπελλα (εἰκ. I.E.E., σ. 256, καί λεπτομέρεια, σ. 267) καί τοῦ Μυρσινοχωρίου τῆς περιοχῆς τῆς Πύλου. Στόν τελευταῖο βρέθηκαν 10 ξίφη καί ἐγχειρί-

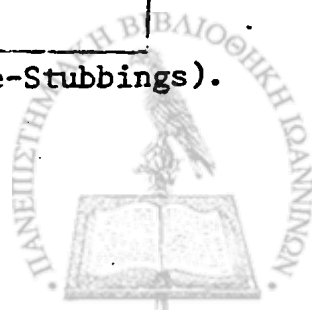
δια κοντά σ' ένα σκελετό, περιδέραιο από ήλεκτρο της Βαλτικής, κάτοπτρο, σφραγιδόλιθοι, μεταξύ τῶν ὁποίων καί δύο κυλινδρικοί. Ἄλλοι ἔξ νεκροῦ συνοδεύονταν ἀπό ἐλεφάντινες πυξίδες ἀνάγλυφες, χτένι μέ ἀνάγλυφη παράσταση αἰλουροειδῶν, πού κυνηγοῦν πάπιες, ποικύλα ἀγγεῖα ὠραῖα, σφραγιδόλιθους καί δύο θαυμάσια ξίφη στολισμένα μέ ἐνθετική (θαλασσινά στό ἓνα, αἰλουροειδῆ στό ἄλλο). Ἄλλοι θόλοι, πού βρέθηκαν τελευταῖα στήν περιοχή τῆς Πύλου, τρεῖς στήν Περιστεριά τῆς Τριφυλίας, οἱ θόλοι τοῦ Κακοβάτου καί ἓνας στά Βούρβουρα τῆς Κυνουρίας πρέπει νά εἶναι τῆς Ἰδίας ἐποχῆς. Ἄκόμη παλαιότερος φαίνεται νά εἶναι ὁ θολωτός τάφος τοῦ Ὄσμάν Ἀγά τῆς περιοχῆς τῆς Πύλου (στόν κόλπο τοῦ Ναυαρίνου).

θεωρεῖται λοιπόν βέβαιο ὅτι στήν ἡπειρωτική Ἑλλάδα ἐμφανίζονται οἱ θολωτοῦ τάφοι μαζί μέ ἄλλα πρωτοφανέρωτα στοιχεῖα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ περί τό 1600 π.Χ.

Οἱ Λαξευτοῦ Θαλαμοειδεῖς Τάφοι (Chamber Tombs). Μετά τοὺς σπουδαίους γιά τὰ κτερίσματα τοὺς Ταφικούς Περιβόλους καί τοὺς σπουδαίους γιά τήν ἀρχιτεκτονική τους

Σχέδιο 50. Θαλαμοειδῆς Τάφος. Κάτοψη καί τομές (Wace-Stubbings).

θολωτούς τάφους, οἱ λαξευτοὶ θαλαμοειδεῖς ἔχουν σπουδαιότητα κυρίως γιατί εἶναι πολυάριθμοι καὶ στὶς Μυκῆνες καὶ ἄλλοῦ. Ἐπειδὴ ἦταν φτωχότεροι, πολλοὶ διέφυγαν τὴ σύλληψη, καὶ ἐπειδὴ χρησιμοποιοῦνταν κατ'ἐπανάληψιν, ἔδωσαν πλῆθος κτερισμάτων κυρίως πηλύνων ἀγγείων, ἡ μελέτη τῶν ὀκείων συνέβαλε πολὺ στὶς γνώσεις μας γιὰ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὶς διαδοχικὲς φάσεις τῆς Μυκηναϊκῆς Περιόδου.

Οἱ λαξευτοὶ τάφοι εἶναι τεχνητὰ σπήλαια θαλαμοειδῆ, σκαμμένα στὸ μαλακὸ βράχο στὶς πλαγιές τῶν λόφων (σχέδ. 50). Ἔχουν "δρόμο" σκαμμένο ὀριζόντια ὅσο νὰ ἐπιτευχθῆ τὸ ὕψος τοῦ θάλαμου γιὰ τὸ θάλαμο. Οἱ θάλαμοι εἶναι συνήθως ὀρθογώνιοι, ἐλλειψοειδεῖς ἢ πεταλῶσχημοι καὶ πότε-πότε ἔχουν παραθαλάμους πλευρικούς. Συχνὰ ἔχουν λάκκους σκαμμένους στὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ταφή ἢ πεζούλια στὸ σκαλισμένο βράχο. Οἱ πλευρές τοῦ δρόμου καὶ τὸ στόμιό τοῦ θαλάμου συγκλίνουν πρὸς τὴν κορυφή, λιγώτερο στὰ παλαιότερα καὶ ἐντονώτερα στὰ μεταγενέστερα (ΙΓ' καὶ ΙΒ' π.Χ.αί.) παραδείγματα. Στούς πρωϊμώτερους λαξευτοὺς τάφους (ΥΕ I καὶ II) ὁ "δρόμος" εἶναι σχετικὰ βραχὺς καὶ πλατὺς, καὶ οἱ πλευρές του καμπυλώνονται καθ' ὕψος. Γιὰ νὰ ἐπιτευχθῆ βάθος σκαλίζονται πότε-πότε σκαλοπάτια. Στούς μεταγενέστερους τάφους (ΥΕ III) ὁ δρόμος γίνεται μακρὺς καὶ στενός, οἱ πλευρές εἶναι εὐθύγραμμες καὶ συγκλίνουν ἀπότομα. Οἱ παρατηρήσεις αὐτές δέν ἔχουν γενικὴ ἐφαρμογή ἐκτός τῶν Μυκηνῶν.

Εἶναι ὅλοι οἰκογενειακοὶ τάφοι, ἀπὸ τὴν ΥΕ I (π.χ. τάφοι 517 καὶ 518 τῶν Μυκηνῶν) ὡς καὶ τὴν ΥΕ III φάση σὲ συνεχεῖ χρήση ἐνίοτε. Τὸ στόμιό φράζονταν μὲ ξερολιθιά καὶ ὁ "δρόμος" χώνονταν, γιὰ νὰ ξανανοιχθῆ ὁ τάφος γιὰ νέα μεταγενέστερη ταφή. Ἄν ἔλειπε χώρος, οἱ προηγούμενοι σκελετοὶ καὶ τὰ κτερίσματα παραμερίζονταν. Λύχνοι μέσα στοὺς θαλάμους καὶ σπασμένες κύλικες στὸ δρόμο σημαίνουν ἴσως κάποια νεκρική τελετὴ κατὰ τὴν ταφή. Τὰ κτερίσματα δείχνουν τὴν ἀντίληψη τῶν Μυκηναίων γιὰ τὴν "Ἄλλη Ζωή". Ὁ νεκρὸς ἐφωδιάζονταν μὲ ἐργαλεῖα, ἀγγεῖα, ὄπλα, κοσμήματα, ρουχισμὸ καὶ ὅ,τι ἄλλο χρήσιμο στὸν "Ἄλλο Κόσμο".

Καὶ γιὰ τοὺς λαξευτοὺς τάφους ἔχουν πῆ ὅτι κατάγονται ἀπὸ

τήν Κρήτη, αλλά τὰ σχετικά προβλήματα ἔχουν συζητηθῆ πλο πάνω, μέ ἀφορμή τούς Ταφικούς Περιβόλους καί τούς θολωτούς Τάφους. Οὐτε εἶναι δυνατόν νά ἐκταθοῦμε περισσότερο στούς ἀμέτρητους λαξευτούς τάφους ἀπό πολλούς μυκηναϊκοὺς τόπους, οἱ ὅποιοι πάντως παρουσιάζουν ἀξιοσπούδαστες ἰδιομορφίες. Τά πήλινα ἀγγεῖα (πολλές ἑκατοντάδες χιλιάδες) γεμίζουν τίς αἰθουσες ἐκθέσεως καί τίς ἀποθήκες τοπικῶν ἢ μεγάλων ἑλληνικῶν καί ξένων Μουσείων. Μιά ἰδέα ἀπό τὰ πολυτιμότερα κτερίσματα τῶν λαξευτῶν τάφων πορεῖ νά δώση ὁ χρυσός ταῦρος ἀπό ἐξάρτημα περιδεραίου, πού βρέθηκε σέ τάφο τῶν Μυκηνηῶν (εἰκ. I.E.E., σ.255, κάτω ἀριστερά).

Ἡ Τέχνη κατά τήν Υ Ε I καί Υ Ε II Περίοδο

Κατά τούς δύο πρώτους αἰῶνες τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ παρατηροῦνται τρία διαδοχικά στάδια στήν εξέλιξη τῆς τέχνης. Στήν ἀρχή ἔχομε ἔργα ἐγχώριας τέχνης μέ χαρακτηριστικά μεσοελλαδικά ἢ ἐπεὶσκατα μυνωϊκά ἢ μυμήσεις τῶν μυνωϊκῶν. Ἐπειτα ἀφομοιώνονται τὰ ἐτερόκλητα στοιχεῖα καί τό ἀμάλγαμα ἔχει μᾶλλον μυνωϊκό χαρακτήρα. Στό τέλος ἡ ἐπιχώρια δημιουργία ἀποκτᾶ δικό της ὕφος.

Ἡ πορεία αὐτή φαίνεται καθαρώτερα σ τ ἦ ν κ ε ρ α μ ε ε κ ἦ. (βλ. Πύνακες στό τέλος). Ἐχομε στίς Μυκήνες καί στό μυκηναϊκό κόσμο γενικώτερα, εὐρήματα πού φανερά εἶναι ἔργα μυνωϊκῶν, εἴτε αὐτοῦ ἐργάσθηκαν στήν Κρήτη εἴτε ἦσαν ἐγκατεστημένοι στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα. Ἀπό τίς ἀπομυμήσεις πάλι, ἄλλες παρουσιάζονται πιστές καί ἔντεχνες, ἄλλες κακότεχνες. Ἀργότερα παρουσιάζεται κεραμική μικτοῦ χαρακτήρος.

Ἡ ἐγχώρια παραδοσιακή κεραμική εἶναι εξέλιξη τῆς μυνωϊκῆς καί τῆς ἀμαυρόχρωμης Μεσοελλαδικῆς. Τά μινύεα εἶναι κυρίως στήν τεχνική τῶν κίτρινων ἀγγείων (Yellow Minyan) μέ διακόσμηση μονόχρωμη ἢ δίχρωμη καί θέματα μικρά. Τά ἀμαυρόχρωμα ἀγγεῖα παρουσιάζουν τήν παραδοσιακή τους τεχνική, ἀλλά τὰ διακοσμητικά θέματα εἶναι ἐπηρεασμένα ἀπό τὰ κυκλαδικά καί περισσότερο ἀπό τὰ μυνωϊκά θέματα, καμπυλόγραμμα ἢ τοῦ φυτικού ρυθμοῦ.

Στή Μέση Μυκηναϊκή Περίοδο παρουσιάζεται καί ρυθμός μέ θαλασσινά θέματα. Κατά τόπους ὅμως δημιουργοῦνται ἰδιόμορφες κατηγορίες ἀγγείων, ὅπως οἱ λεγόμενες "ἐφυραϊκές κύλικες". Ὁ καθηγητής Blegen βρῆκε ἀγγεῖα τῆς κατηγορίας αὐτῆς στό συνοικισμό τοῦ Κοράκου (τώρα στό Μουσεῖο τῆς Παλαιᾶς Κορίνθου) καί ἐπειδή αὐτός ταυτίζεται μέ τήν ἀρχαία Ἐφυρα, ὠνόμασε τά ἀγγεῖα τῆς κατηγορίας αὐτῆς "Ἐφυραϊκά" καί τό διακοσμητικό ρυθμό "ἐφυραϊκό". Τό χαρακτηριστικό του εἶναι μεμονωμένα θέματα ἀπό τό φυτικό ἢ θαλασσινό κόσμο.

Στό τέλος τῆς Μέσης Μυκηναϊκῆς Περιόδου διαμορφώνεται ὁ λεγόμενος ἀνακτορικός ρυθμός, τόν ὠνόμασε ἔτσι (Palace Style) ὁ Evans, πού τόν ξεχώρισε στήν Κνωσό. Κι' ὅμως τό ἀρχιτεκτονημένο καί συμβατικό διακοσμητικό πνεῦμα τοῦ ρυθμοῦ αὐτοῦ πρέπει νά εἶναι ἐλλαδικό δημιούργημα, φυσική συνέχεια τοῦ Μεσοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ. Ἄλλωστε τά καλύτερα παραδείγματα ἦλθαν ἀπό θολωτοῦς καί λαξευτοῦς τάφους τῶν Μυκηνηῶν καί τῆς Πρόσυμνας στήν Ἀργολίδα, τοῦ Βαφειοῦ τῆς Λακωνίας, τῆς περιοχῆς τῆς Πύλου, τῶν Ἀθηνῶν καί τῶν Θηβῶν. Τά μυκηναϊκά χαρακτηριστικά τοῦ ρυθμοῦ εἶναι ὁ πηλός καί τό ψῆσιμο τῶν ἀγγείων καί τό στιλπνό βερνίκι τῆς διακοσμήσεως. Ἡ παραγωγή τῶν Μυκηνηῶν ξεχωρίζει καί ὅταν τά ἀγγεῖα εὐρίσκονται μακριά, ὅπως π.χ. στίς Λιπάρες νήσους κοντά στή Σικελία ἢ σέ τάφους τῆς Αἴγυπτου.

Πήλινα εἰδῶλια τῶν πρώτων δύο αἰώνων τῆς Μυκηναϊκῆς Περιόδου δέν ἔχουμε πολλά, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τά εἰδῶλια τῆς τελευταίας φάσεως τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ (Υ Ε III). Τά μεγάλα εἰδῶλια τοῦ ναοῦ τῆς Κέας φαίνεται νά εἶναι μινωϊκά.

Θαυμάσια προϊόντα λιθογλυπτικῆς, πού βρέθηκαν στούς δύο Ταφικούς Περιβόλους καί ἄλλοῦ φαίνεται νά συνεχίζουν τή μινωϊκή παράδοση. Ἐνα σκεῦος π.χ. ἀπό ὄρεῖα κρύσταλλο μέ λαβή σέ σχῆμα λαιμοῦ καί κεφαλῆς κίπιας προῆλθε ἀπό τόν Ταφικό Περιβόλο Β (εἰκ. I.E.E., σ.259). Ἄλλα προϊόντα τῆς λιθογλυπτικῆς εἶναι "ποτήρια τῆς ἱερῆς κοινωνίας", ρυτά, λύχνοι, τράπεζες προσφορῶν, κίθαράκια στολισμένα μέ ἀνάγλυφη μίμηση σχολινοῦ κ.λ.π.

Οἱ τάφοι καί τά σκίτλια στολίζονται μέ ζῶνες ἀπό χρωματιστό λίθο σκαλισμένο. Τά διακοσμητικά θέματα εἶναι σπεῦρες στή σειρᾷ ἢ σέ συμπλέγματα, ρόδακες, τεθλασμένη ταινία, μισοῦ ρόδακες ἀντιθετικά τοποθετημένοι μέ κάθετες ζῶνες μεταξύ (σέ σχῆμα τριγλύφου καί μετόπης) κ.λ.π. Τά ἔδρα θέματα σέ κατάλληλη διαρρύθμιση στόλιζαν ἐπίσης τοὺς ἡμικύκλους (βάση, κορμό, ἐπιθήματα) καί τῆς πλάκας τῆς προσόψεως τῶν τάφων.

Ἄλλη κατηγορία ἀναγλύφων σέ λίθο εἶναι οἱ ἐπιτάφιοι στήλες ὅπου ἀναγνωρίζεται μινωϊκή τέχνη.

Περὶ σσότερο μινωϊκή εἶναι ἡ τέχνη τῶν σφραγιδοκόλων καί τῶν σφραγιστικῶν δακτυλίων. Ὅπως μεταφέρονται εὐκόλα καί διατηροῦνται ἀπό γενιά σέ γενιά, παρουσιάζουν προβλήματα καί στή χρονολόγησή τους καί στήν ἀπόδοσή τους στήν Κρήτη ἢ στίς Μυκηναῖες. Κατά τό σχῆμα τους διακρίνονται σέ φακόσχημους, σέ ἀμυγδαλωτούς καί σέ πεπλεγμένους κυλίνδρους μέ ὀρθογώνια σφραγιστική ἐπιφάνεια. Οἱ παραστάσεις δείχνουν τό ἀγωνιστικό πνεῦμα τῶν Μυκηναίων. Εἶναι σκηνές μάχης καί κυνηγιοῦ, ἀλλά καί πάλης ζῶν κ.λ.π. Σέ σφραγιδόλιθο τῶν Μυκηνηῶν ἀπό σαρδώνυχα εἰκονίζεται λιοντάρι πού ἐπιτίθεται σέ ταῦρο (εἰκ. I.E.E., σ.252, ἀριστερά), σέ ἄλλον σφραγιδόλιθο ἀπό τόν τάφο τοῦ Βαφειοῦ, ἀπό σαρδώνυχα ἐπίσης, εἰκονίζονται ἄρμα πού τό σύρουν δύο ἄλογα, ὁ ἡνίοχος καί ἄλλος ἀναβάτης (εἰκ. I.E.E., σ.253). Ἀναφέραμε ἤδη τήν εἰκονιστική κεφαλή γενειοφόρου ἀνδρός, πάνω σέ ἀμέθυστο, ἀπό τόν Ταφικό Περίβολο Β. Πληθος σφραγιδοκόλων ἔχουν βρεθῆ καί σέ πολλοὺς ἄλλους τόπους.

Ἡ μεταλλοτεχνία τῆς ἐποχῆς ἀντιπροσωπεύεται πολύ καλά μέ τήν πλούσια συλλογή μεταλλικῶν σκευῶν, ὀπλων, ἐργαλείων καί κοσμημάτων, πού βρέθηκαν κυρίως στοὺς βασιλικούς τάφους. Ἡ τεχνική τῶν χαλκίων εἶναι ἡ γνωστή ἀπό τήν Κρήτη. Παρουσιάζεται στήν ἀρχή ἡ ἔδρα μέθοδος γιά τήν κοπή, τό κάρφωμα καί τή συγκόλληση. Μόνον ἀπό τά μέσα περίκου τῆς Μέσης Μυκηναϊκῆς Περιόδου ἔχομε σέ ἀφθονία χάλκινα ἐγχώρια. Βρέθηκαν κρυμμένα ἢ ἀποθηκευμένα κάτω ἀπό τά δάπεδα: ἀμπορεῖς, πρόχου, ὑδρίες, λέβητες,

κύλικες, κύπελλα κ.λ.π.

Μινωϊκή φαίνεται στην αρχή ή τεχνική και των σκευών από πολύτιμα μέταλλα (χρυσό, άργυρο, ήλεκτρο). Στην Κρήτη, όπως είπαμε ήταν από παλαιότερα γνωστή ή κοκκίδωση, ή συρματοπλεκτική και οι άλλοι τρόποι έπεξεργασίας του χρυσοϋ και του άργύρου, που παρατηροϋνται στα μυκηναϊκά εϋρήματα: ή έλαση, ή χάραξη, ή έκκρουση, ή ένθετική κ.λ.π. Τά στολίδια ήταν ή διακοσμητικά θέματα ή σκηνές. Μέ την έκκρουση γίνονται σπεϋρες, ρόδακες, κλαδιά, τόξα κ.λ.π. Δελφίνια και άλλα θαλασσινά, λιοντάρια σε καλπασμό, έλάφια, αϊλουροειδή και ταϋροι αποδίδονται μέ άξιοθαύμαστη φυσικότητα, ένω είναι συνηθισμένα και τά μυθικά όντα, όπως οι γρύπες, π.χ. σε χρυσή χάνδρα περιδεραιϋ από θολωτό τάφο της Πύλου (είκ. Ι.Ε.Ε., σ.254).

Η μικρογλυπτική των χρυσών σφραγιστικων φηφων και δακτυλιδιων είναι άξιοθαύμαστη. Σε χρυσό δακτυλίδι από τον Ταφικό Περίβολο Α εικονίζεται πάνω σε άρμα, που τό σύρου δυό άλογα, ό ήνίοχος κι'έννας τοξότης που σκοπεϋει έλάφι (είκ. Ι.Ε.Ε. σ.244, άνω). Σφραγιστική φηφος χρυσή, σε σχήμα πεπλεγμένου κυλίνδρου, έχει παράσταση πάλης ανθρώπου μέ λιοντάρι (είκ. Ι.Ε.Ε., σ. 244, κάτω). Μονομαχία πολεμιστων εικονίζεται σε άλλη χρυσή σφραγίδα από τον Ταφικό Περίβολο Α (είκ. Ι.Ε.Ε., σ.255), ένω ένα χρυσό δακτυλίδι από την Τύρυνθα έχει όλόκληρη σκηνή αποχαιρετισμοϋ και επιβιβάσεως σε πλοιο (είκ. Ι.Ε.Ε., σ.277).

Μερικά από τά περιφημότερα παραδείγματα χρυσών άγγείων είναι:

α) Τά δυό κύπελλα από τό θολωτό τάφο του Βαφειοϋ, ή τεχνική τους είναι πανομοιότυπη. Τό σχήμα τους επίσης (από τά κύπελλα του Βαφειοϋ δύνoμε τό όνομα σε κατηγορία όμοιοσχήμων άγγείων). Τά διακοσμητικά θέματα διαφέρουν στα δυό κύπελλα: στο ένα εικονίζεται άγρευση ταϋρων μέ σχοιλένια δίχτυα στημένα ανάμεσα σε δυό δένδρα (είκ. Ι.Ε.Ε., σ.256), στο άλλο ή σκηνή είναι είδυλλιακή, δηλαδή έρωτοτροπεϋ ό ταϋρος μέ δάμαλη και πιάνεται μέ θηλειά (είκ.Ι.Ε.Ε., σ.267).

β) Τό περίφημο "ἀμφικύπελλον δέπας" ἢ "δέπας τοῦ Νέστορος" ἀπό τῆς Μυκῆνες μέ δύο ἀγριοπερίστερα ἕως, πού πύνουν νερό καθισμένα πάνω στά χεῖλη (σχέδ. 51).

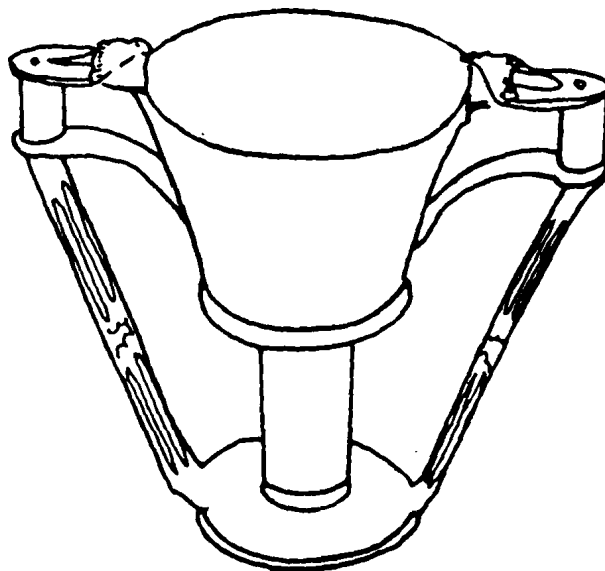
γ) Χρυσή κύλικα μέ ψηλό πόδι καί λαβές σέ σχῆμα κεφαλῆς σκύλου ἀπό τῆς Μυκῆνες ἐπίσης (εἰκ. Ι.Ε.Ε., σ.257).

δ) Ἀργυρό ποτήρι μέ πόδι ἀπό τό βασιλικό τάφο τῆς Μιδέας (Δέντρα), μέ παράσταση κυνηγιοῦ κάπρου.

ε) Δύο ἀσημένια σκευῆ ἀπό τόν Ταφικό Περίβολο Α, τό ἓνα κρατήρας μέ παράσταση μάχης ὀπλισμένων πολεμιστῶν.

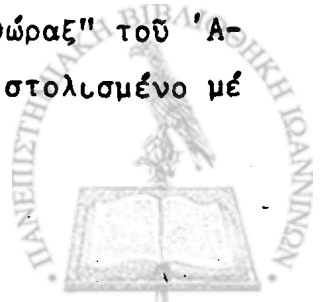
στ) Τό ἀσημένιο ρυτό μέ τήν παράσταση πολιορκίας πόλεως, πού περιγράψαμε (σχέδ. 44).

ζ) Τά τρία ρυτά, πού ἀναφέραμε: τό ἓνα μέ μορφή κεφαλῆς λιονταριοῦ ἀπό χρυσό (εἰκ. Ι.Ε.Ε., σ.243, κάτω δεξιά), τό ἄλλο σέ σχῆμα ταυροκεφαλῆς ἀπό ἀσημι, μέ τά κέρατα ἐκίχρυσα καί μάτια ἀπό ἤλεκτρο κι ἓνα ρόδακα χρυσό στό μέτωπο, καί τό τρίτο σέ μορφή ἐλαφιού.

Σχέδιο 51. "Δέπας ἀμφικύπελλον!"

Ἰδιαίτερη κατηγορία ἔργων χρυσοχοΐας εἶναι τά νεκρικά στολίδια: στέμματα, διαδήματα κ.λ.π. Οἱ προσωπίδες δέν εἶναι ἀξιόλογες ὡς ἔργα τέχνης, ἀλλά δύο ἀπό τούς νεκρούς τοῦ Τάφου V ἔφεραν ἐπιστήθιο. Ἐνα ἀπό τά δύο ἐπιστήθια, πού λέγεται "θώραξ" τοῦ Ἀγαμέμνονος", εἶναι ἀξιόλογο διακοσμητικό ἐπίτευγμα, στολισμένο μέ

συμπλεκόμενες σπεῦρες κ.λ.π. (εἰκ. I.E.E., σ.272). Ἀπό τὰ χρυσᾶ κοσμήματα παράδειγμα εἶναι τό ἐπίθημα καρφύτσας μέ παράσταση τῆς θεᾶς τῆς βλαστήσεως, πού κρατάει στά χέρια περιδέραια (εἰκ. I.E.E., σ.250, ἄνω).

Ἡ ὀπλοργυρία τῶν δύο πρώτων μυκηναϊκῶν αἰώνων ἔδωσε θαυμαστά ἀριστουργήματα. Μερικά ἀπό τὰ βασιλικά ξίφη ἔχουν μήκος περισσότερο ἀπό 1 μ. Ἡ λεπίδα τους ἦταν κοφτερή καί μπορούσαν νά χρησιμοποιηθοῦν. Ἡ θαυμάσια διακόσμησή τους ὁμως κάνει πιθανό πώς δέν ἔγιναν γιά πολεμική χρήση.

Τά μῆλα τῆς λαβῆς τῶν ξιφῶν καί τῶν ἐγχειριδίων συχνά εἶναι στολισμένα μέ ἔλεφαντόδοντο ἢ μέ χρυσᾶ ἐλάσματα, πού φέρουν παραστάσεις. Σ' ἓνα τέτοιο μῆλο λαβῆς ξίφους ὑπάρχει καταπληκτική σύνθεση τεσσάρων λιονταριῶν, πού ἐνώνουν τά κεφάλια τους. Ἡ λεπίδα καί πύο πολύ ἡ ράχη τῶν ξιφῶν καί τῶν ἐγχειριδίων, συχνά στολίζεται μέ ἄλογα, ἐλάφια, γρύπες, σέ ἱπτάμενο καλπασμό συνήθως, ἀλλά καί μέ ἀσπίδες, σπεῦρες κ.λ.π. (εἰκ. I.E.E., σ.270).

Ἀπό τὰ ἀμυντικά ὄπλα λίγα σώθηκαν, ὅπως ἡ μοναδική πανοπλία ἀπό τή Μιδέα (Δεντρά) καί μοναδικές ἐπίσης κνημίδες χάλκινες ἀπό τήν Καλλιθέα τῶν Πατρῶν.

Οἱ Αἰῶνες τῆς Ἀκμῆς καί τῆς Πτώσεως τῶν Μυκηναίων (YE III, 1425 - 1100 π.Χ.)

Τούς δύο περίπου αἰῶνες προετοιμασίας τῆς ἀκμῆς τῶν Μυκηναίων (YE I, 1600 - 1500 π.Χ., καί YE II, 1500 - 1425 π.Χ.) τοὺς μελέτησαμε κυρίως μέ βάση: 1) τοὺς Ταφικούς Περιβόλους τῶν Μυκηναίων καί τὰ κτερίσματά τους, πού γεφυρώνουν τή Μεσοελλαδική καί τήν Ὑστεροελλαδική Περίοδο, καί 2) τοὺς θολωτοὺς καί τοὺς λαξευτοὺς Τάφους καί τὰ κτερίσματα κυρίως τῶν τελευταίων, πού μᾶς διαπεραιώνουν ἀπό τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς προετοιμασίας τῆς μυκηναϊκῆς δυνάμεως στά χροῖνια τῆς ἀκμῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Ἐλάχιστα μιλήσαμε ὡς τώρα γιά τήν ἀρχιτεκτονική, τήν "πολεοδομία" καί τήν ὀχυρωτική τέχνη τῶν Ἀχαιῶν, μολονότι διαπε-

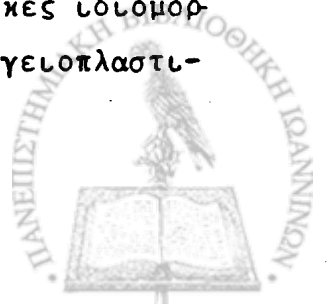

στώνεται από την αρχή, μαζί με τα κύρια χαρακτηριστικά του είδους αυτού των έργων και η επίδοση των πολεμιστών 'Αχαιών στην αρχιτεκτονική και στην όχρωτική, όπως και σε κάθε έργο πολεμικής τέχνης. Τα αρχιτεκτονήματα πάντως των δύο πρώτων μυκηναϊκών αιώνων ή καταστράφηκαν (από τη συνέχεια της ζωής στους ίδιους τόπους, από σεισμούς και από πολεμικές ενέργειες) ή ενσωματώθηκαν τροποποιημένα σε νεώτερες κατασκευές. Τα ερείπια των μυκηναϊκών ακροπόλεων και τα λίγα άνεσκαμμένα λείψανα πόλεων μυκηναϊκών σώζουν στο σύνολό τους την τελευταία μορφή τους. Γι' αυτό ταιριάζει, σ' αυτή τη φάση να μιλήσουμε για την αρχιτεκτονική και την όχρωτική τέχνη.

"Αλλωστε η κεραμική και οι άλλες τέχνες παρουσιάζουν φαινόμενα "βιομηχανικής παραγωγής", "en masse", με αποτέλεσμα να πληθαίνουν τυπικά προϊόντα χωρίς ιδιαίτερη καλλιτεχνική αξία.

Οι εκατοντάδες χιλιάδες των ΥΕ III αγγείων με τη βοήθεια των ανασκαφικών ενδείξεων και την τεχνοτροπική τους ανάλυση κατατάσσονται σε χρονολογικές κατηγορίες (ΥΕ III α, β, γ), οι οποίες πάλι υποδιαιρούνται. Το είδος αυτό της τεχνοτροπικής ανάλυσης και κατατάξεως και της εν συνεχεία χρονολογήσεως των αγγείων, το οποίο επεχείρησαν πρώτοι οι ανασκαφείς των τόπων (Blegen, Wace κ.ά.), το κωδικοποίησε τρόπον τινά ο Σουηδός προϊστορικός Arne Furumark (Mycenaean Pottery, I, Analysis and Classification, II Chronology of Mycenaean Pottery, Stockholm 1941). 'Αλλ' είναι χαρακτηριστικό ότι αγγεία σύγχρονα, αφού βρέθηκαν στην 'Αποθήκη της "οικίας Πέτσα" μαζί, με την τεχνοτροπική ανάλυση των διακοσμητικών θεμάτων, όπως τη συστηματοποίησε ο Furumark, θα έπρεπε να καταταχθούν σε διαδοχικές φάσεις. 'Οποσδήποτε το δίτομο έργο του Furumark μένει βασικό στο είδος της τεχνοτροπικής αυτής ανάλυσης των μυκηναϊκών αγγείων.

'Εξ άλλου, όπως ο Blegen ξεχώρισε τα "έφυραϊκά", έτσι ο Wace και άλλοι νεώτεροί τους έπιστήμονες ξεχώρισαν τοπικές ιδιομορφίες, έργαστήρια και τεχνίτες ακόμα της μυκηναϊκής αγγειοπλαστικής και αγγειογραφίας.

Οἱ Μυκηναϊκὲς ἀκροπόλεις. Τὸ μεγάλο θέμα μελέτης τῆς τελευταίας μυκηναϊκῆς φάσεως (τῆς ἀκμῆς) εἶναι ὅπως εἴπαμε ἡ οἰκιστικὴ, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἡ ὀχυρωτικὴ τέχνη. Μᾶς τὸ προσφέρουν κυρίως οἱ μυκηναϊκὲς ἀκροπόλεις, τῶν ὁποίων τὰ ερείπια ἦταν ἐν μέρει ὁρατὰ ἀνέκαθεν καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀποκαλύφθηκαν μὲ ἀνασκαφές ἐνὸς αἰῶνος περίπου, ἀλλὰ καὶ μέρη τῶν ἐκτός τοῦ περιβόλου τῶν ἀκροπόλεων, τὰ ὁποῖα ἀποκαλύφθηκαν κυρίως ἀπὸ τὸ 1950 καὶ ἐξῆς.

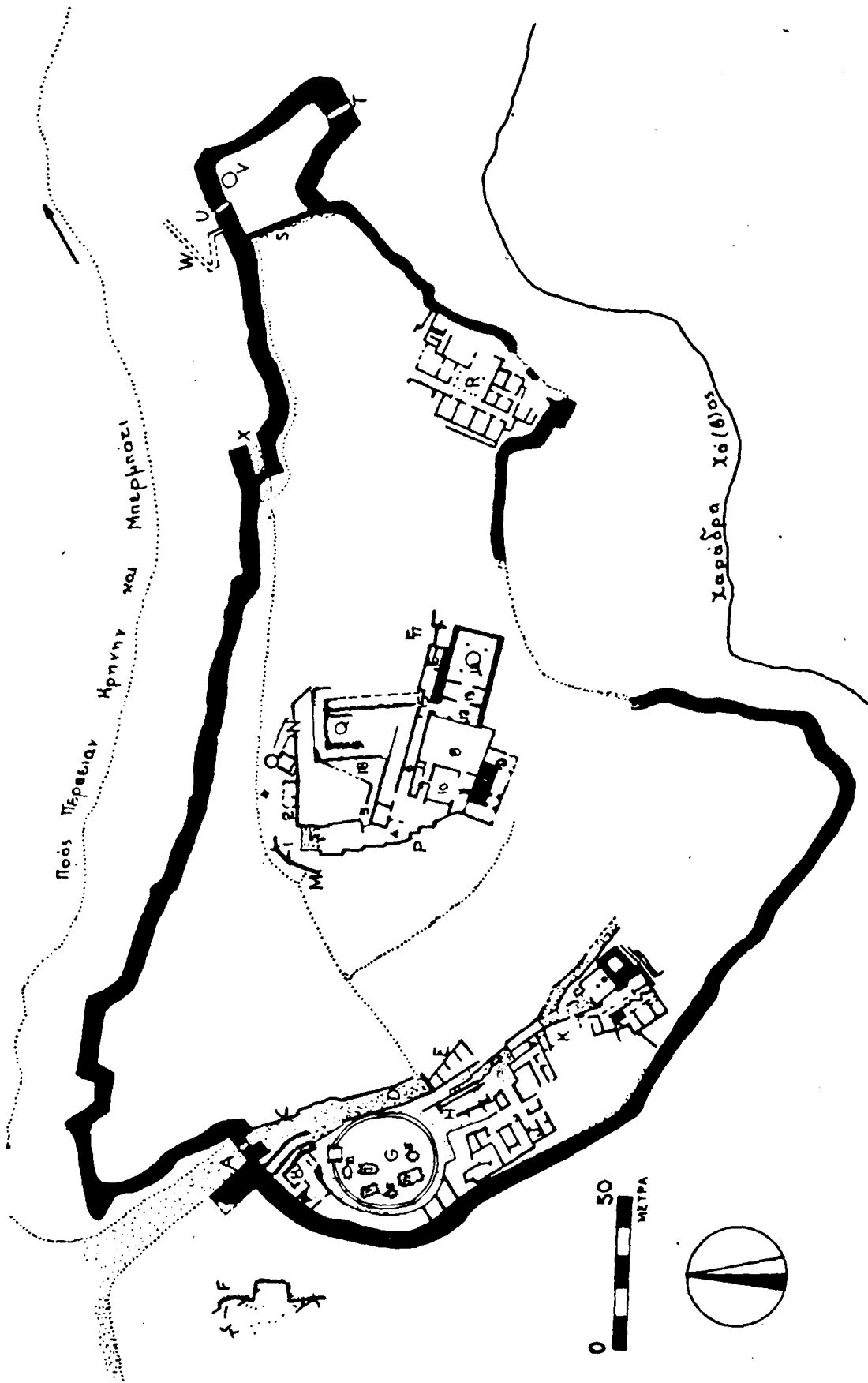
"Ἀς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὸ βασικὸ κύτταρο τῆς οἰκιστικῆς, τὸ σπύτι.

Τὸ μυκηναϊκὸ σπύτι ἔχει πυρῆνα τὸ "μέγαρο". Εἶναι, στήν πρωτόγονή του μορφή, ἕνας σχεδὸν τετράγωνος χῶρος, μ' ἕνα προστώο στήν πλευρά τῆς εἰσόδου. Τὸ προστώο μπορούσε νὰ ἔχῃ, δύο κατὰ κανόνα, κίονες "ἐν παραστάσι". Εἶναι ἡ "αἴθουσα". Ἀπὸ δῶ, μέ εἴσοδο στὸν ἄξονα, περνοῦμε στὸ κυρίως μέγαρο, τὸν τετράγωνο "δόμο". Ὁ δόμος ἔχει στὸ κέντρο "ἐστία" καὶ πάνω της μέ ὑπερύψωση τῆς στέγης γίνεται φωταγωγὸς γιὰ νὰ βγαίνει ὁ καπνὸς καὶ νὰ παίρνη φῶς τὸ μέγαρο. Τέσσερες κίονες γύρω στήν ἐστία στήριζαν τὴ στέγη. Πίσω ἀπὸ τὸ κυρίως μέγαρο μπορούσε νὰ προστεθῇ "ὀπισθόδομος".

Μπροστὰ στὸ μέγαρο ὑπῆρχε αὐλὴ καὶ γύρω μπορούσαν νὰ κτισθοῦν παραρτήματα τοῦ σπιτιοῦ, δηλαδή δευτερεύοντα κτίσματα.

Τέτοιες οἰκιστικὲς μονάδες εἰκάζεται ὅτι ἦταν σκόρπιες κατὰ ομάδες στοὺς λόφους γύρω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν. Οἱ Μυκηνες δηλαδή ἦταν "κωμηδόν" οἰκισμένους, ὅπως ξέρουμε γιὰ τὴ Σπάρτη ἀργότερα. Κάθε ομάδα, κάθε κώμη, εἶχε, ὅπως τὸ διεπίστωσε πρῶτος ὁ Χρ. Τσοῦντας, τὸ δικό της νεκροταφεῖο λαξευτῶν τάφων. Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Λαξευτοὶ Τάφοι εἶναι συγκεντρωμένοι κατὰ ομάδες. Γιὰ τοὺς βασιλεῖς ἦταν κτισμένα στήν κορυφὴ τῆς ὀχυρωμένης ἀκροπόλεως πλεὸ σύνθετα "ἀνάκτορα", μέ πυρῆνα πάντοτε τὸ μέγαρο καὶ τὴν αὐλὴν μπροστὰ του ἢ καὶ μέ περισσότερες αὐλές, πού γύρω τοὺς ἀναπτύσσονταν τὰ μέρη τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος μέ ἰσόγειο γιὰ ἀποθήκες καὶ ἀνωί γιὰ κατοικία.

ΣΧΕΔΙΟ 52: Τοπογραφικὸ διάγραμμα τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν (Μυκῆναι).

Τοπογραφικό Διάγραμμα της 'Ακροπόλεως των Μυκηνών

A.	Πύλη των Λεόντων	Q.	Θεμέλια του αρχαϊκού ναού
B.	Σιταποθήκη	R.	Σκύτι των κιδώνων
C.	'Αναλημματικός τοίχος	S.	'Αρχικό ΝΑ τείχος
D.	Ράμπα	T.	Πυλίδα, νότια "σύριγξ"
E.	Δωμάτια έλληνιστικών σκιτιών	U.	'Οχετός(;) βόρεια "σύριγξ"
F.	Προϊστορικό νεκροταφείο	V.	'Ελληνιστική δεξαμενή
G.	Ταφικός Περίβολος Α (Σλήμαν, ΥΕ Ι)	W.	Κρυφή δεξαμενή
H.	Σκύτι της Ράμπας	X.	Βόρεια Πύλη
I.	Σκύτι του άγγελίου των πολεμιστών		
J.	Νότιο σκύτι		
K.	Σκύτι της 'Ακροπόλεως, "κτήριο Wade" κατά τον Γ. Μυλωνά		
L.	Οικία Τσουντα		
M.	Μεσοελλαδικός τοίχος		
N.	Βόρειος αναλημματικός τοίχος		
O.	Χώρος αποθέτου του ύερου		
P.	'Ανάκτορο		
1. ΒΔ πρόσβαση
 2. Φυλάκεια
 3. Αύλη του προκύλου
 4. Δυτικό πρόπυλο
 5. Βόρειος διάδρομος
 6. Νότιος' διάδρομος
 7. Δυτική είσοδος
 8. Μεγάλη αύλη
 9. Μέγα κλιμακοστάσιο
 10. Αΐθουσα του θρόνου
 11. Προθάλαμος
 12. Προστώο του μεγάρου, "αΐθουσα"
 13. Πρόδομος
 14. Μέγαρο
 15. Είσοδος στα ιδιωτικά διαμερίσματα
 16. 'Εσωτερική σκάλα
 17. "Λουτρό"

Ἐκτός ἀπό τό ἀνάκτορο, μέσα στόν περίβολο τῶν τειχῶν εἶχαν τό ἀρχοντικό τους (ἴσως διαμονή μαζί καί τόπος ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας) οἱ Μυκηναῖοι ἄρχοντες. Κατ'ἀνάγκη τά σπύτια αὐτά ἦταν πυκνά στόν περιωρισμένο χῶρο τῆς ἀκροπόλεως. Μετά τήν ἀνασκαφή τους, ἀφοῦ δέν ἔχομε ἄλλο τρόπο νά τά ξεχωρίσωμε μ'ἓνα ὄνομα, οἱ ἀνασκαφεῖς τοῦς ἔδωσαν τό ὄνομα ἐνός σπουδαίου εὐρήματος ἢ τοῦ πρώτου ἀνασκαφέως. Ἔτσι π.χ. ὀνομάζομε μέσα στήν ἀκρόπολη (σχέδ. 52): α) τό "σπύτι τοῦ ἀγγείου τῶν πολεμιστῶν" (σχέδ. 52:Ι), γιὰτί σ'αὐτό μέσα βρέθηκε περίφημος κρατήρας, γνωστός ὡς "ἀγγεῖο τῶν πολεμιστῶν" (λεπτομέρεια, εἰκ. Ι.Ε.Ε., σ. 285) καί β) τήν "οἰκία Τσοῦντα" (σχέδ. 52:Λ), ὅπως τήν ὀνόμασε ὁ Wace, πρὸς τιμήν τοῦ Χρ. Τσοῦντα, ὁ ὁποῖος τήν ἀνέσκαψε πρῶτος. Τό "σπύτι τῆς ράμπας" (σχέδ. 52:Δ) πῆρε τό ὄνομα ἀπό τή γειτονική ἀνηφορική ἀνάβαση πρὸς τήν ἀκρόπολη, τό "νότιο σπύτι" (σχέδ. 52:Ζ) γιὰτί εἶναι νοτιώτερα, καί τό "σπύτι τῆς ἀκροπόλεως" (σχέδ. 52:Κ) γιὰτί ἐφάπτεται σχεδόν στόν ἀρχαιότερο περίβολο τῆς ἀκροπόλεως, πρὶν γύνη ἢ ἐπέκταση μέ τήν Πύλη τῶν Λεόντων. Τό τελευταῖο τό ὀνομάζει "κτήριο Wace" ὁ Γ. Μυλωνᾶς (Ὁδηγός Μυκηνῶν, Ἀθήναι 1967, σ. 30), ἀλλά τά ὀνόματα μιᾶ καί δοθοῦν οὔτε καταργοῦνται οὔτε ἀλλάζουσι εὐκολά. Ψηλότερα, ἀνατολικά τοῦ ἀνακτόρου, τό "σπύτι τῶν κίωνων" (σχέδ. 52:Ρ) ὀνομάσθηκε ἔτσι ἀπό τοῦς κίονες, πού ἔχει.

Ἐξω ἀπό τά τεύχη τῆς ἀκροπόλεως, ἀλλά μέσα στόν περίβολο τοῦ τεύχους τῆς Κάτω Πόλεως (σχέδ. 45), ἀνασκάφηκαν, ἀπό τό 1950 καί ἐξῆς, τέσσερα σπύτια. Τό "σπύτι τῶν ἀσπίδων" (σχέδ. 45:11) πῆρε τό ὄνομα ἀπό ἐλεφάντινες πλάκες στολισμένες μέ ἀνάγλυφες ὀκτώσχημες ἀσπίδες. Στό "σπύτι τοῦ λαδεμπόρου" (σχέδ. 45:12) βρέθηκε ὀωμάτιο μέ 11 πύθους, ψηλούς ὡς 1 μ., καί μιᾶ ἐνεπίγραφη πινακίδα, πού ἀναγράφει ποσότητες λαδιού, ἐνῶ ἄλλα δοχεῖα πού περιεῖχαν λάδι καί ἄλλες πινακίδες κ.λ.π. βρέθηκαν σ'ἄλλα ὀωμάτια. Τό "σπύτι τῶν Σφιγγῶν" (σχέδ. 45:13) ὀνομάσθηκε ἐπίσης ἀπό ἐλεφάντινα πλακίδια μέ παραστάσεις ἀντιθετικῶν Σφιγγῶν καί ἄλλα παρόμοια θέματα. Τό "δυτικό σπύτι" (σχέδ. 45:14) ἀποκαλύφθηκε τυχαῖα κατὰ τή διακλάτυψη τοῦ δρόμου πού ὀδηγεῖ στήν ἀκρόπολη. ἀνεσκάφη

ἀπό τήν Ἑλληνική Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία καί ὠνομάσθηκε ἔτσι, γιὰτί εὐρίσκεται δυτικά τοῦ δρόμου.

Ἐξω καί ἀπό τό τεῖχος τῆς Κάτω Πύλης ἔχουν ἀνασκαφῆ ἓν μέρει, ἐκτός ἀπό τήν "οἰκία Πέτσα" (σχέδ. 45:17), ἓνα κτήριο μέ κυκλώπειο ἀναλημματικό τοῦχο καί κοντά του τό "σπίτι τοῦ οἴνεμπόρου" (σχέδ. 45:16), τό "σπίτι τοῦ μολύβδου" (σχέδ. 45:10), ὅπου βρέθηκε μολύβδινο ἀγγεῖο, καί ἄλλα σπίτια.

Δέν εἶναι δυνατό νά περιγράψουμε λεπτομερῶς τά σπίτια τῶν ἀρχόντων καί τῶν ἐμπόρων, πού θά ἔδιναν ἐντυπωσιακή γραφικότητα στίς πλαγιές τῆς ἀκροπόλεως καί τῶν λόφων γύρω, μέ τοὺς πολύχρωμους ὀρόφους, τίς βεράντες καί τοὺς κήπους ἕως. θά περιορισθοῦμε κατ'ἀνάγκην στήν περιγραφή τοῦ ἀνακτόρου καί τῶν ὀχυρώσεων τῆς ἀκροπόλεως.

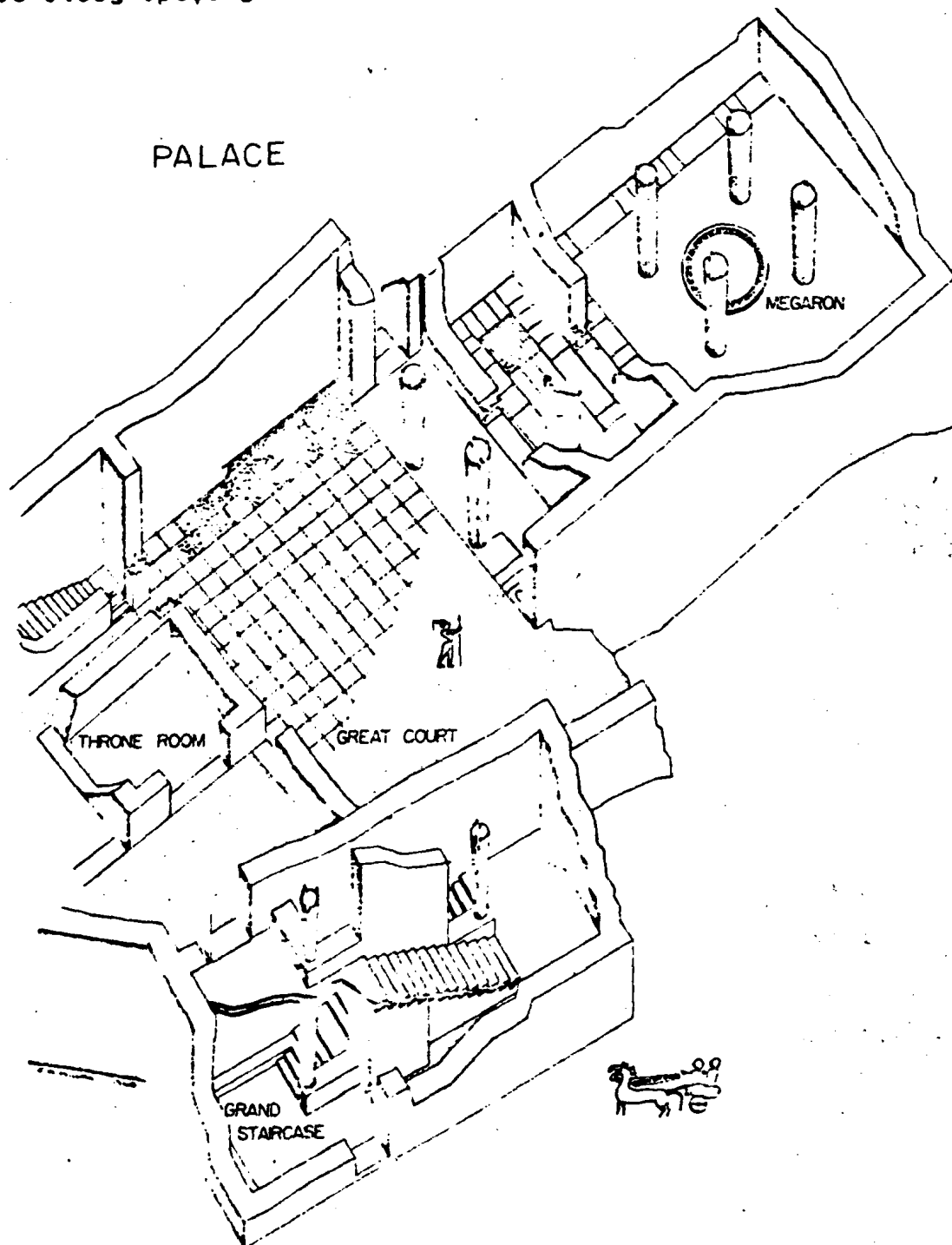
Τό ἀνάκτορο τῶν Ἀτρειδῶν (σχέδ. 52: P, 1-18) ἔχει πυρῆνα τό τυπικό στοιχεῖο τοῦ ὀμηρικοῦ ἀνακτόρου, τό μέγαρο (σχέδ. 53). Τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπό τό δόμο μέ τήν ἐστία, τό τετρακιδόνιο καί τό φωταγωγό (P, 14), ἀπό ἓνα πρόδομο (P, 13) καί ἓνα προστώο μέ ὄψη διώροφη (P, 12) καί μέ τήν αὐλή μπροστά του (P, 8).

Σήμερα οἱ ἐπισκέπται τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν προσεγγίζουν τό ἀνάκτορο ἀπό τήν Πύλη τῶν Λεόντων (σχέδ. 52:A). Αὐτή ἦταν ἡ κύρια, ἡ ἐπίσημη πρόσβαση καί κατὰ τήν ἀρχαιότητα, ὅποτε ἀνέβαιναν τόν ἀνηφορικό δρόμο, τή "ράμπα" (σχέδ. 52:D), καί τήν πλαγιά τοῦ λόφου ὡς ἓνα σημεῖο, ὅπου διχάζονταν ὁ δρόμος, καί ἀπό κεῖ ἢ ἀκολουθοῦσαν τήν ἀνατολική κατεύθυνση πρὸς τό Μέγα Κλιμακοστάσιο (σχέδ. 52:9) ἢ κατευθύνονταν ἀκόμα βορειότερα, πρὸς τή ΒΔ ἀνεπίσημη πρόσβαση τοῦ ἀνακτόρου (σχέδ. 52:1). Κάπου ἐκεῖ φθάνει ὁ δρόμος καί ἀπό τή Βόρεια Πύλη (σχέδ. 52:X) τοῦ τεύχους τῆς ἀκροπόλεως.

Στό σημεῖο τῆς ΒΔ προσβάσεως τοῦ ἀνακτορικοῦ συμπλέγματος ὁ προσερχόμενος εἶχε ἀριστερά του φυλάκεια (2) γιὰ τή φρουρά τῆς εἰσόδου καί μπροστά του τήν πλακόστρωτη Αὐλή τοῦ Προπύλου (3). Ἐδῶ στό Πρόπυλο (4) σώζονται "κατά χώραν" οἱ βάσεις κιδῶν. Ἐ-

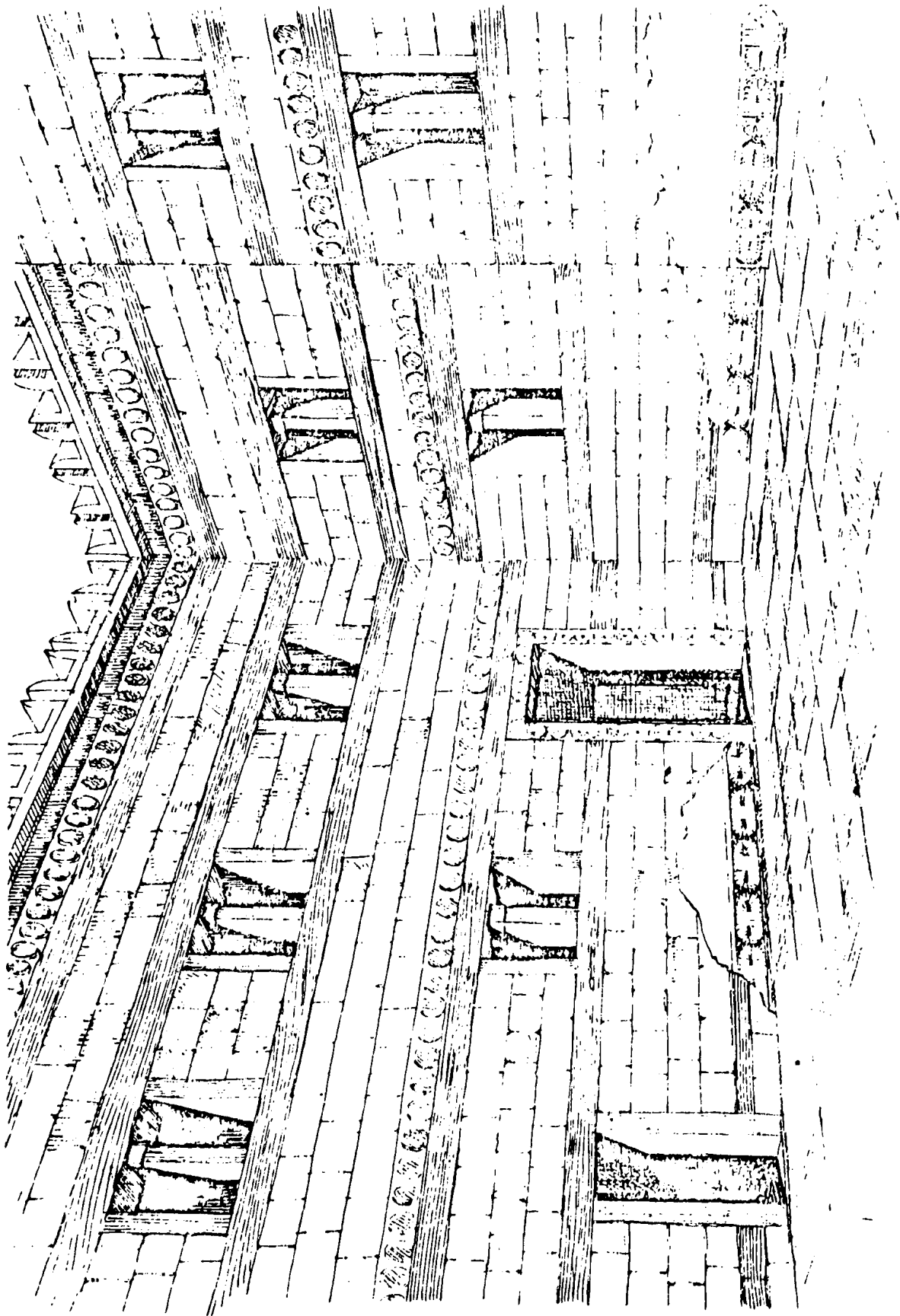

πειτα ὁ ἐπισκέπτης, ἀφίνοντας ἀριστερά τὸ Βόρειο Διάδρομο (5), κού ὁδηγεῖ σέ ἀποθήκες, μποροῦσε νά ἀκολουθήσῃ τὸ Νότιο Διάδρομο (6) πρὸς τὰ ἰδιωτικά διαμερίσματα (15) μέ σκάλα (16), κού ὠδηγοῦσε στούς ὀρόφους.

Σχέδιο 53. Ἴσομετρική ἀναπαράσταση τοῦ Μεγάρου τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μυκηναίων, τῆς μεγάλης αὐλῆς, τῆς αἴθουσας τοῦ θρόνου καί τοῦ μεγάλου κλιμακοστασίου (C.K. Williams).

ΣΧΕΔΙΟ 54. 'Αναπαράσταση τῆς ὄψεως τῆς ΒΔ γωνίας τῆς Μεγάλης Αἰθῆς (Μακε).

Τό Μέγαρο ἀπ' αὐτήν τήν πλευρά ἦταν προσιτό ἀπό στενό διάδρομο (7). Ἡ ἐπίσημη πρόσβαση τοῦ ἀνακτόρου πάντως ἦταν ἀπό τό Μέγα Κλιμακοστάσιο (σχέδ. 53), ἀπ' ὅπου ἀνέβαιναν οἱ ἐπίσημοι στή Μεγάλη Αὐλή (σχέδ. 52:8). Ἀπό δὴ ὁ ἐπισκέπτης μπορούσε νά κατευθυνθῆ εἴτε ἀριστερά (σχέδ. 54) πρὸς τόν προθάλαμο (σχέδ. 52:11) τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου (10) εἴτε δεξιὰ πρὸς τό Μέγαρο (12-14).

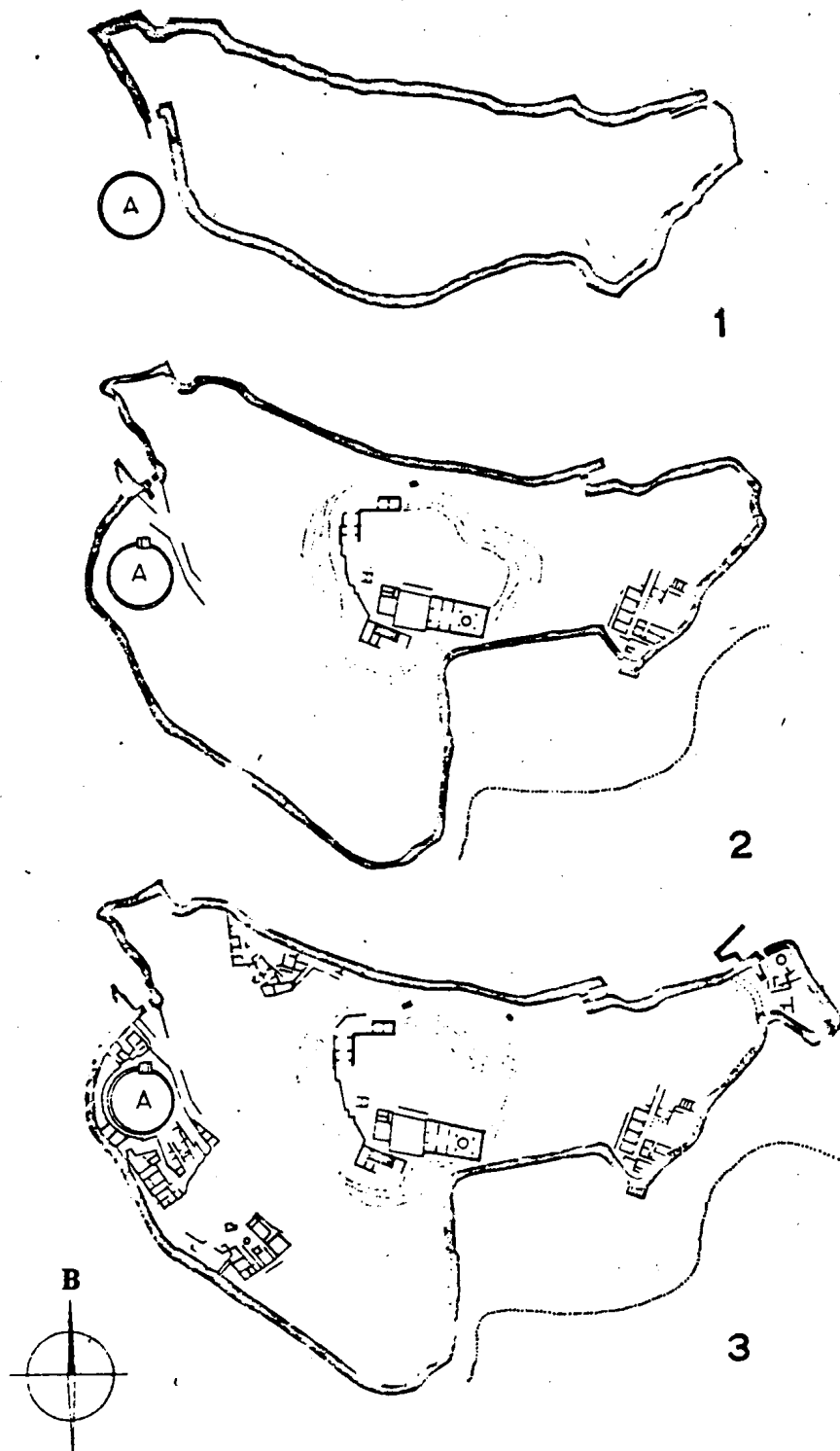
Ἀπό τό προστώο (12) ἕνα πέρασμα πρὸς Βορρᾶν (15) ὠδηγοῦσε (ἀπό τή Μεγάλη Αὐλή καί τό Μέγαρο) πρὸς τά ἰδιωτικά διαμερίσματα, πρὸς τῆς ἀποθήκες στό ἰσόγειο καί ἀπό τή σκάλα (16) στό ἀνώ με τοὺς κολιτῶνες κ.λ.κ. Ἐδῶ οἱ ξεναγοὶ δεύχνουν τό λουτρό (17) ὅπου δῆθεν, κατὰ τήν γρακτὴ παράδοση, σκότωσαν τόν Ἀγαμέμνονα. Ἡ ταύτιση εἶναι ἕνας τοπικός μῦθος πού χρονολογεῖται ἀπό τῆς μέρες τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἀπό τό Βόρειο Διάδρομο (5) φθάνει κανεὶς σέ χῶρο μέ διαφορετικό προσανατολισμό (18), πού ὅμως εἶναι ἴδιος μέ τόν προσανατολισμό τοῦ χώρου Ο. Στό χῶρο Ο βρέθηκε τό 1939, ἐκτός ἄλλων, τό θαυμάσιο ἐλεφάντινο γλυκτό σύμπλεγμα, πού εἰκονίζει δύο γυναῖκες ὁμοιόμορφα ντυμένες μέ "φραγκαλᾶ" κ.λ.κ., καί στά πόδια τους ἕνα καιδάκι (εἰκ. I.E.E., σ. 301, πρβ. εἰκ. I.E.E., σ. 287). Ὑποτίθεται ὅτι στό χῶρο Ο ἦταν ἀποθέτης τοῦ Ἱεροῦ, πού ὑπῆρχε στό χῶρο 18. Πάνω στόν ἴδιο κερύκου χῶρο, ἄλλωστε, ἐκτείνονται τά κώρινα ἐρεῦκια τοῦ ἀρχαῖκου ναοῦ τῶν Μυκηθῶν (Ο) καί εἶναι γνωστό φαινόμενο ἡ συνέχεια τῆς λατρείας, σέ πολλοὺς τόπους, ἀπό τή Μυκηναϊκή Ἐποχὴ ἕως τοὺς ἱστορικούς χρόνους.

Μεσοελλαδικά λείψανα ὀχυρωτικοῦ περιβόλου, ἀναλημμάτων καί οἰκιῶν σέ βαθύτερα στρώματα, καθώς καί νεώτερα ἀρχαῖκα καί ἑλληνιστικά λείψανα σέ ἀνώτερα στρώματα, δέν εἶναι δυνατόν οὔτε ταυριάζει νά περιγραφοῦν ἐδῶ. Γιά τῆς τοιχογραφίες καί ἄλλα διακοσμητικά στοιχεῖα τοῦ ἀνακτόρου καί τῶν σκελιῶν ἴδὲ κατωτέρω.

Θαυμάσια κρέκει νά ἦταν ἡ θεά ἀπό τό ἀνάκτορο καί τά ἄλλα ἀρχοντικά τῶν Μυκηθῶν, πρὸς τόν κάμπο τῆς Ἀργολίδος καί τή θάλασσα στό Νότια, πρὸς τό ὕψωμα τοῦ Προφήτη Ἡλία στό ΒΑ καί, κλη

Σχέδιο 55. Τρεις φάσεις της ανάπτυξεως της ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν (Μυλωνᾶς).

σιέστερα, πρὸς τὴν χαράδρα τοῦ Χάβου στὰ ΝΑ, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ μέγαρο τοῦ ἀνακτόρου (ὕψόμετρο περίπου 280 μ.).

Μένει νὰ περιγράψουμε σύντομα τὴν ὀχύρωση τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνηῶν.

Κυκλώπεια λέμε συνήθως κατὰ παράδοσιν τὰ τεῖχη, γιὰτὶ οἱ ἀρχαῖοι ἐπίστευαν ὅτι ὁ Περσεύς ἐχρησιμοποίησε Κύκλωπες γιὰ νὰ τὰ κτίσουν. Ἀλλὰ ὡς ἀρχαιολογικὸς ὅρος ἡ "Κυκλώπεια" τοιχοδομία πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῆται μόνον ὅταν γίνεται μὲ ἀδούλευτους βράχους ἀπανωτούς καὶ μὲ μικρότερες πέτρες στὰ ἐνδιάμεσα γιὰ νὰ γεμίσουν τὰ κενὰ τῶν ἀρμῶν. Τέτοια τοιχοδομία ἔχουμε π.χ. α) στὸ λεγόμενον κυκλώπειο θολωτὸ Τάφο καὶ λιγώτερο στὸν Ἐπάνω Φοῦρνο (σχέδ. 46, ἀριστερά), καὶ β) στὸν ἀναλημματικὸ τείχος τοῦ κυκλώπειου κτηρίου (σχέδ. 45:16). Τὸ χαρακτηριστικώτερο παράδειγμα κυκλώπειας τοιχοδομίας στὰ τεῖχη τῶν Μυκηνηῶν εἶναι τὸ τμήμα πού συναντοῦμε ἀριστερὰ μὲν περὰσσουμε τὴν Πύλη τῶν Λεόντων (διακρίνεται ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς Πύλης στὴν εἰκ. I.E.E., σ.311). Ἀντίθετα δὲν πρέπει νὰ ὀνομάζουμε κυκλώπεια, ὅπως γίνεται συχνά, τὴν ἰσόδομη σχεδὸν τοιχοδομία σὲ τμήματα τῶν τειχῶν, ὅπως τὰ ἐκατέρωθεν τῆς Πύλης τῶν Λεόντων, πού εἶναι χτισμένα μὲ ἀμυγδαλόπετρα ὀρθογωνισμένη, συχνά προιονισμένη.

Ἡ διαφορά τῆς τοιχοδομίας σημαίνει κατὰ κανόνα καὶ διαφορά χρόνου. Πράγματι ἀρχικὰ ὁ περίβολος τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνηῶν ἀκολουθῶντας τὴ φυσικὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους ἄφινε ἔξω τὸν Ταφικὸν Περίβολο Α (σχέδ. 55:1). Κατὰ μεταγενέστερη ἐπέκταση τῆς ἀκροπόλεως ἔγινε τὸ σκέλος τοῦ τείχους πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων, σχηματίζει πύργο γιὰ τὴν ἀπροστάτευτη πλευρὰ τοῦ ἐπιτιθεμένου καὶ συνεχίζεται πρὸς Νότον πρῶτα καὶ ὕστερα πρὸς ΝΑ περιλαμβάνοντας ἔτσι μέσα στὴν ἀκρόπολη τὸν Ταφικὸν Περίβολο Α. Ὁ Γ. Μυλωνᾶς (Ὁδηγός, σ.19) δέχεται, ὡς συμπέρασμα προσφάτων ἀνασκαφῶν, ὅτι ὁ ἀρχαιότερος κυκλώπειος περίβολος ἔγινε περί τὸ 1340 π.Χ., ἐνῶ ἡ προσθήκη μὲ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων ἔνα περίπου αἰῶνα ἀργότερα, περί τὸ 1250 π.Χ. (σχέδ. 55:2). Κατὰ τὸ τέλος

τοῦ 13ου αἰ. προσετέθη ἡ ἐπέκταση τῆς ΒΑ γωνίας τῆς ἀκροπόλεως, γιὰ νὰ προστατευθῇ ἡ ὑπόγεια δεξαμενὴ (σχέδ. 55:3).

Ἡ Πύλη τῶν Λεόντων, μέ ἄνοιγμα 3 μ. κάτω, 2,74 μ. ἄνω, ἔχει ὕψος 3,10 μ. Σχηματίζεται ἀπὸ δύο πελώριους ὀγκόλιθους, πού ἀποτελοῦν τὸ κατώφλι καὶ τὸ ἀνώφλι, καὶ δύο κάθετους μικρότερους, πού συμπληρώνουν τὸ θύρωμα συγκλίνοντας ἐλαφρά πρὸς τὰ ἄνω. Τὰ δύο ξύλινα θυρόφυλλα ἄνοιγαν πρὸς τὰ μέσα γυρίζοντας μέ στρόφιγγες πού ἔμπαιναν σέ ὄλμους σκαλισμένους στὸ κατώφλι καὶ στὸ ἀνώφλι (ὅμοια θυρόφυλλα τοποθέτησε ἡ Ἀναστήλωση στὴ Βόρεια Πύλη). Ὅταν ἄνοιγαν κι' ἀκουμποῦσαν στὸ τεῖχος, οὐ λαβές ἔμπαιναν σέ κοιλώματα σκαλισμένα στίς πέτρες. Ἐνας ξύλινος περάτης (ἀμπάρα) ἀπὸ μιὰ βαθειὰ ὀπή στὴ μιὰ πλευρὰ ἔβγαλνε ὡς τὴν ἄλλη κι' ἔμπαινε σέ μιὰ λιγότερο βαθειὰ ὀπή τὸ ἄκρο του.

Τὸ ἀνώφλι ζυγίζει περίπου 20 τόνους. Ἔχει μῆκος 4,50 μ., πλάτος περί τὰ 2 μ. καὶ ὕψος σχεδόν 1 μ. Τὸ ἀνακουφιστικὸ τρίγωνο πάνω ἀπὸ τὸ ἀνώφλι, ἐπενδύεται ἐξωτερικὰ μέ πλάκα ἀνάγλυψη πάχους 0,70 μ. περίπου. Τὸ ὕψος τῆς εἶναι σχεδόν ὅσο καὶ τοῦ ἀνοίγματος τῆς Πύλης (3,30 μ.), ἐνῶ τὸ μῆκος τῆς στὴ βάση εἶναι λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς Πύλης (3,90 μ.).

Τὸ ἀνάγλυφο εἰκονίζει δύο λιοντάρια ἐκατέρωθεν κίονος. Τὰ ἔνθετα, ἀπὸ διαφορετικὴ ὕλη, κεφάλια τῶν λεόντων λείπουν κι' ἔτσι χάνεται μεγάλο μέρος τῆς ἀρχικῆς ἐντυπώσεως. Τὰ λιοντάρια θά γύριζαν τὰ κεφάλια τους πρὸς τὸ θεατὴ, ἐνῶ τὸ σῶμα τους εἰκονίζεται "ἐν κατατομῇ" (profil). Οἱ λέοντες πατοῦν τὰ μπροστινὰ τους πόδια σέ ἄβακες, πού στηρίζονται σέ δύο "βωμούς". Ὁ κίων εἶναι μινωϊκοῦ τύπου (ἢ κάτω διάμετρος μικρότερη ἀπὸ τὴν ἄνω). Στηρίζει τμήμα ξυλίνου θριγκοῦ: ἓνα ἄβακα τετράπλευρο, 4 στρόγγυλους δίσκους καὶ πάλι ἄβακα.

Ἡ σημασία τοῦ ἀναγλύφου συζητεῖται. Ἀλλά, ὅπως ἔως τώρα, θά ἀποφύγωμε τὴ συζήτηση θεωριῶν καὶ θά ἀρκεσθοῦμε στὴν παρουσίαση τῶν πραγμάτων. Τὸ ἀνάγλυφο χρονολογεῖται εἰς τὸ 1250 π.Χ. περίπου ὅπως καὶ ἡ Πύλη τῶν Λεόντων (Γ.Μυλωνᾶς). Ἀποδίδεται δηλαδὴ στὸν Ἀτρέα καὶ θεωρεῖται "θυρεός" τῆς δυναστείας τῶν Ἀτρείδων.

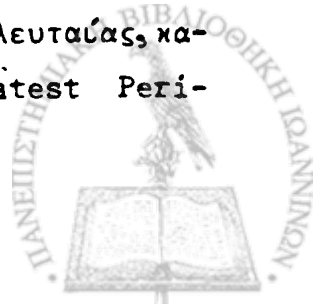

Ένα από τα νεώτερα μυκηναϊκών χρόνων κτήρια εύρίσκεται άμέσως καθώς μπαίνουμε στην άκρόπολη, δεξιά (σχέδ. 52:Β). 'Ο Wace τό ώνόμασε Σιταποθήκη (Granary), γιατί στά ύπόγειά του εύρέθησαν πεθάρια μέ ύπολείμματα σιτηρών. Νεώτεροι έρευνηταί (Γ.Μυλωνάς, Σπ. 'Ιακωβίδης) δέχονται ότι ήτο "φρουραρχεον", όπου εύλόγως ύπήρχαν καί άποθηκευμένα σιτηρά. 'Ο Wace έχρονολόγησε τό κτήριο στην τελευταία μυκηναϊκή φάση από άγγεζα χαρακτηριστικά, την τεχνοτροπία των όποιών ώνόμασε "ρυθμό της Σιταποθήκης" (Granary Style). 'Η διάρκεια της φάσεως φαίνεται, κατά τίς νεώτερες έρευνες, μακρότερη. Τό κτήριο κατεστράφη τελικά, μαζί μέ τά άλλα κτήρια της άκροπόλεως περί τό 1120 π.Χ.

Τύρυνς. 'Η άκρόπολη της Τύρυνθος καταλαμβάνει σχεδόν όλόκληρο λόφο, πού ύψώνεται κοντά στον 'Αργολικό κόλπο, στην προσχωσιγενή πεδιάδα του 'Αργους (είκ. Ι.Ε.Ε., σ.308). 'Αρχικά ώχυρώθηκε μόνον τό νότιο, τό ύψηλότερο τμήμα του λόφου (σχέδ.56). Τό τμήμα αυτό της όχυρώσεως έχει τά χαρακτηριστικά της "κυκλώπειας" τοιχοδομίας: πελώριοι βράχοι ό ένας πάνω στον άλλο, σχεδόν έντελώς άδούλευτοι, μέ μικρότερες πέτρες (καί πηλό) στά κενά των άρμών. Τό πάχος των τειχών κατά μέσον όρο είναι σχεδόν 7 μ. καί τό ύψος τους ήταν άλλο τόσο.

Τό πρώτο τεΐχος άκολουθοϋσε τή φυσική μορφή της κορυφής του λόφου, γώνιαζε σε όρθές γωνίες καί κάκου-κάκου σε πιο άπότομες. 'Η κύρια είσοδος του πρώτου αυτού περιβόλου ήταν κοντά στο μεταγενέστερο έξωτερικό πρόπυλο, ανάμεσα σε δυό παράλληλους κύργους πού σύντομα ένισχύθηκαν μέ πρόσθετο πάχος από μέσα. Οί πρώτες αυτές όχυρώσεις έγιναν μέσα στον 15ο αί. π.Χ. (ΥΕ ΙΙ).

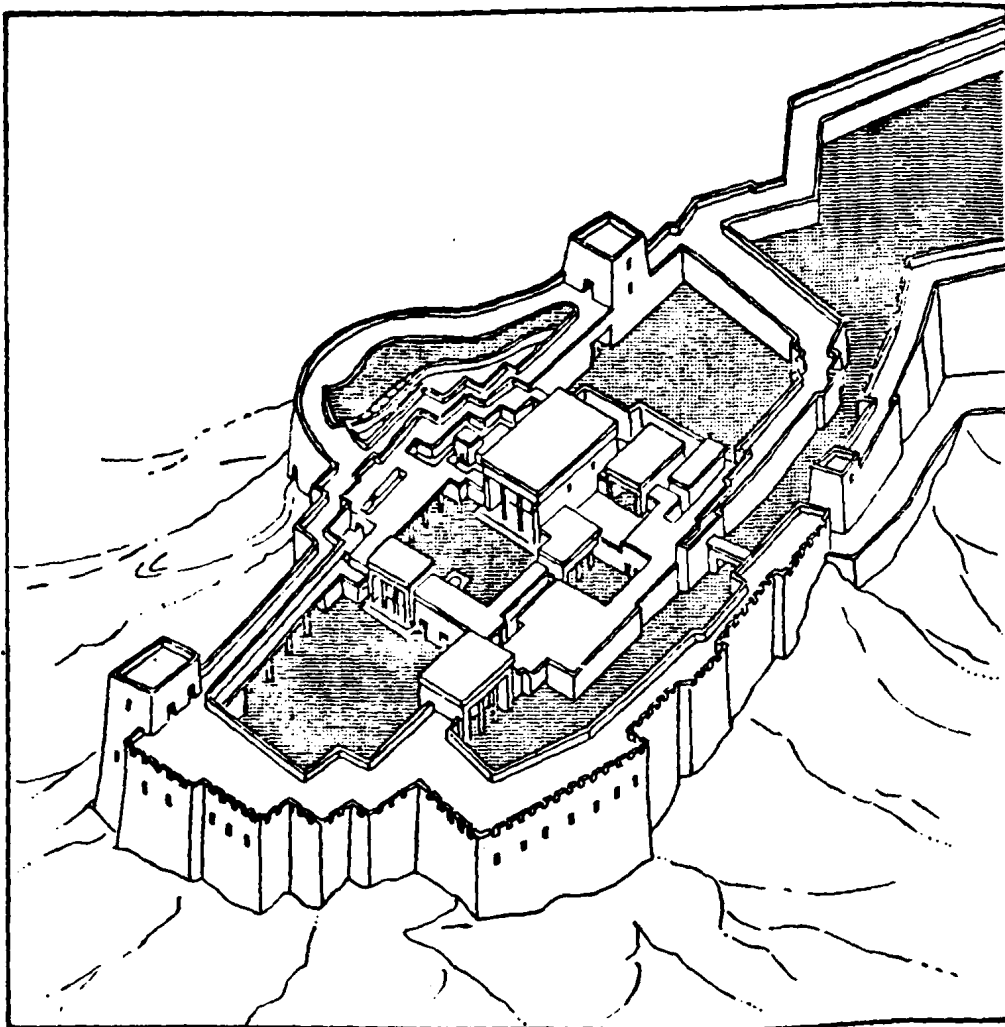
Κατά τό 14ο καί τίς αρχές του 13ου αί. π.Χ. (ΥΕ ΙΙΙ) ή άκρόπολη μεγάλωσε, μέ επέκτάσεις κυρίως προς Βορράν, αλλά καί προς Νότον, καί μέ προσθήκες προς 'Ανατολάς καί προς Δυσμάς. Στο σχέδιο κατόψεως του νοτίου τμήματος της άκροπόλεως (σχέδ.56) σημειώνονται τά τμήματα των τειχών, πού προστέθηκαν περί τό 1350 π.Χ. καί περί τό 1280 π.Χ., καθώς καί οι προσθήκες της τελευταίας, κατά τά τέλη του 13ου αί. π.Χ., οίκοδομικής περιόδου (Latest Peri-

οδ), ὁπότε ἔγινε καί ἡ μεγάλη πρὸς Βορρᾶν καί ἡ μικρότερη πρὸς Νότον ἐπέκταση στὰ χαμηλότερα ἄνδρα. Τελική μορφή τοῦ νοτίου τμήματος τῆς ἀκροπόλεως εἰκονίζεται κατ'ἀναπαράστασιν (σχέδ.57).

Στὴν τελική ἀκρόπολη τῆς Τύρουθος, τοῦ 13ου αἰ. π.Χ., ὁ ἐχθρὸς ἔπρεπε νὰ περάσῃ, μετὰ τὴν κύρια Πύλη τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἓνα στενὸ διάδρομο, ὅπου συναντοῦσε ἀλλεπάλληλα ἐμπόδια βαλλόμενος ἀπ'ὅλες τὶς μεριές: δύο ἀκόμα κλειστὲς πύλες, τάφρο μὲ κινητὴ γέφυρα κ.λ.κ.

Μὲ τὴν προσθήκη τοῦ τείχους τῶν "συρίγγων" (εἰκ. I.E.E., σ. 309), δηλαδή ὀματιῶν μέσα σὸ τεράστιο (ὡς 17 μ.) πᾶχος τοῦ ὄχυρωτικοῦ τοίχου, τὸ νότιο ἄκρο τοῦ διαδρόμου διαρρυθμίστηκε σέ

Σχέδιο 57. Ἀναπαράσταση τοῦ νοτίου τμήματος τῆς ἀκροπόλεως τῆς Τύρουθος (Wace-Stubbings).

πλατεία με κλινοστοιχία προς 'Ανατολός και μεγάλο 'Εξωτερικό Πρόκυλο προς Δυσμάς. Οί σύριγγες, κτισμένες με τό έκφορικό σύστημα, ήταν αποθηκευτικοί χώροι για τή φρουρά, αλλά και ελάφρυναν τόν όγκο του έργου. Είναί από τά καταπληκτικώτερα μυκηναϊκά έρείπια.

Σέ αντίθεση προς τόν "κυκλώπειο", μεγαλιθικό χαρακτήρα τών όχυρώσεων, τό ανάκτορο ήταν κτισμένο με τυπική μυκηναϊκή τοιχοδομία, δηλαδή με κλύθρες, μικρές πέτρες και κηλό, με ξυλοδεσιές και κολόνες ξύλινες που κατούσαν πάνω σε λίθινες βάσεις.

Στήν περιοχή του ανάκτορου (σχέδ. 59) μπαίνουμε από τό 'Εξωτερικό Πρόκυλο, μίμηση τυπικού μινωϊκού προκύλου. Είναί σχεδόν τετράγωνο (περίκου 13,50 X 13,50 μ.), με δύο κίονες στήν κάθε όψη του και μία είσοδο στόν ένδιάμεσο τοίχο. Μία πυλίδα ώδηγούσε προς Βορράν σε στενό διάδρομο με κατεύθυνση τό ανάκτορο, ένω τό Πρόκυλο ανούγονταν κυρίως προς τήν 'Εξωτερική Αύλή, που περιβάλλονταν από κτήρια.

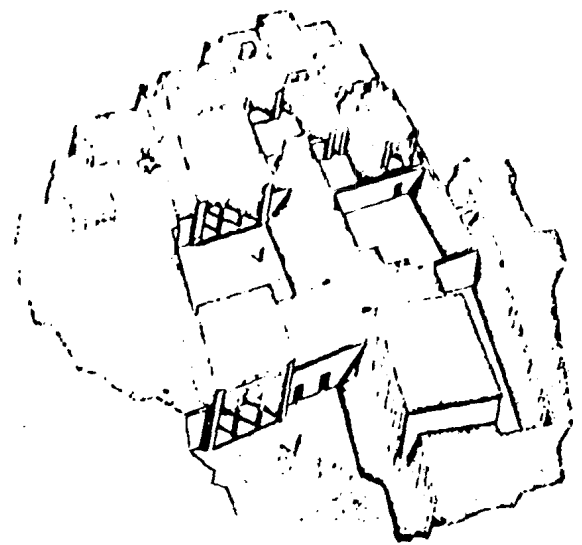
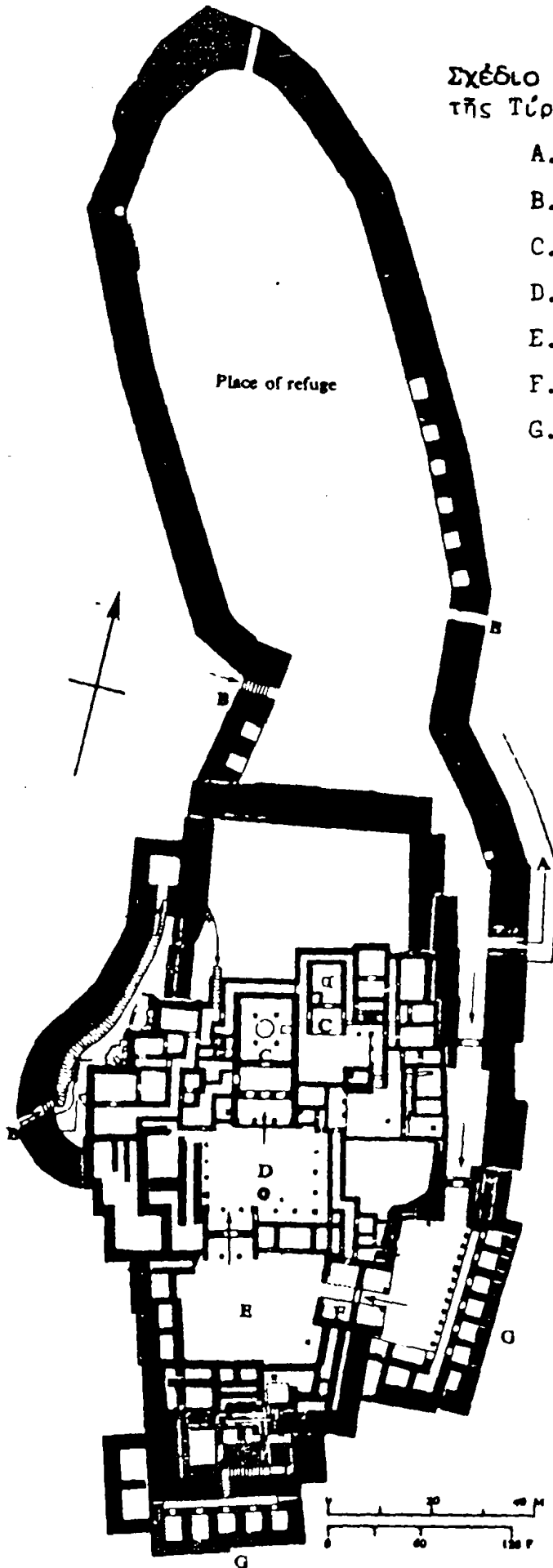
Στή βόρεια πλευρά της 'Εξωτερικής Αύλης, σε Έκκεντρη θέση όπως και τό 'Εξωτερικό Πρόκυλο, είναί τό λίγο μικρότερο 'Εσωτερικό Πρόκυλο, βασικά ίδιο στα στοιχεία της κατόψεως. 'Ωδηγούσε στήν 'Εσωτερική Αύλή, που είχε κλινοστοιχίες γύρω στις τρεις πλευρές εκτός από τή βόρεια. 'Εκεί κατεύχε τό μέσον της πλευράς (πλάτος 12,50 μ.) ή αίθουσα του ανάκτορου με δύο κίονες μεταξύ παραστάδων. 'Από τήν αίθουσα τρία ανούγματα ώδηγούσαν σε πρόδρομο και από κει μία θύρα άνοιγε στο κυρίως μέγαρο, με τήν είστία, τό τετρακίονιο στήριγμα του φωταγωγού και τό θρόνο δεξιά στόν τοίχο. Τό μέγαρο της Τύρυνθος είναί ένας από τούς μεγαλύτερους στεγασμένους μυκηναϊκούς χώρους, με έσωτερικές διαστάσεις περίκου 10 X 12 μ.

Τό δάπεδο του μεγάρου ήταν στρωμένο με κονίαμα χρωματισμένο σε τετράγωνα, που είχαν παραστάσεις έναλλάξ: α) δικτυωτού, β) χταποδιού και γ) ζεύγους δελφίνων. Τά θαλασσινά βλέπουν προς τήν πλευρά του θρόνου. 'Απλούστερη ήταν ή διακόσμηση τών δαπέδων τών δύο προθαλάμων. Οί τοίχοι του προστώου (της αίθουσής) είχαν στή θέση του "τοιχοβάτου" (σουβά - τιπί) αλαβάστρινες πλάκες, που σχη-

Σχέδιο 58. Κάτοψη της ακροπόλεως
της Τύρουθος.

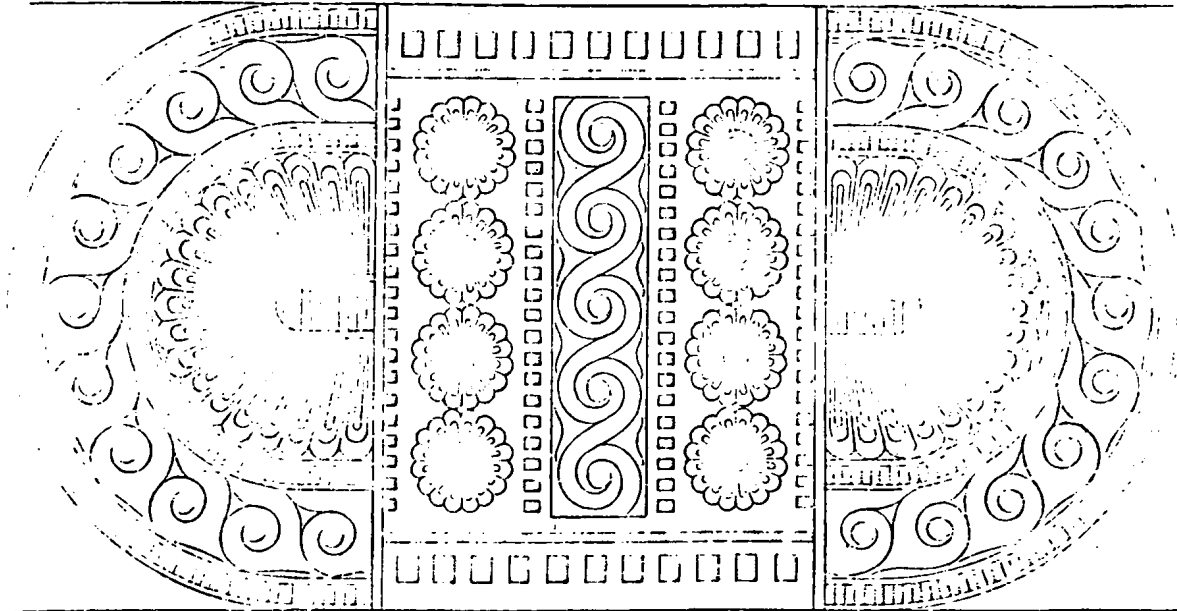
- A. Κύρια Πύλη
- B. Δευτερεύουσες Πύλες
- C. Μέγαρο
- D. 'Εσωτερική Αύλη
- E. 'Εξωτερική Αύλη
- F. Πρόπυλο
- G. Σύριγγες

Σχέδιο 59. 'Ανακαράσταση τοῦ ἀνα-
κτόρου της Τύρουθος.

μάτιζαν ζωφόρο μέ διακοσμητικά θέματα μέ ένθετη γαλάζια ύαλδμαζα πού θυμύζει τόν "θρλιγκό κυάνοιο" (σχέδ. 60). Ψηλότερα ύπήρχαν τουχογραφίες, όπως θά ύπήρχαν καί στους άλλους χώρους του μεγάρου καί σέ άλλα μέρη του άνακτόρου, αλλά σώθηκαν μόνον πενιχρά λείψανα (ιδέ κατωτέρω).

Σχέδιο 60. Τμήμα άλαβάστρινης φρύζας του μεγάρου τής Τύρουθος.

Άπό τόν πρόδομο του μεγάρου, άριστερά, μία πόρτα στό δυτικό τοίχο ώδηγούσε προς συγκρότημα δωματίων, μεταξύ τών όποιών καί τό λουτρό. Έκεϊ θά ύπήρχε πήλινος λουτήρας, άλλ'αυτό πού μένει τώρα "κατά χώραν" είναι μία πλάκα πελώρια (ώς 20 τόνους βαρεία) στολισμένη στά περιθώρια.

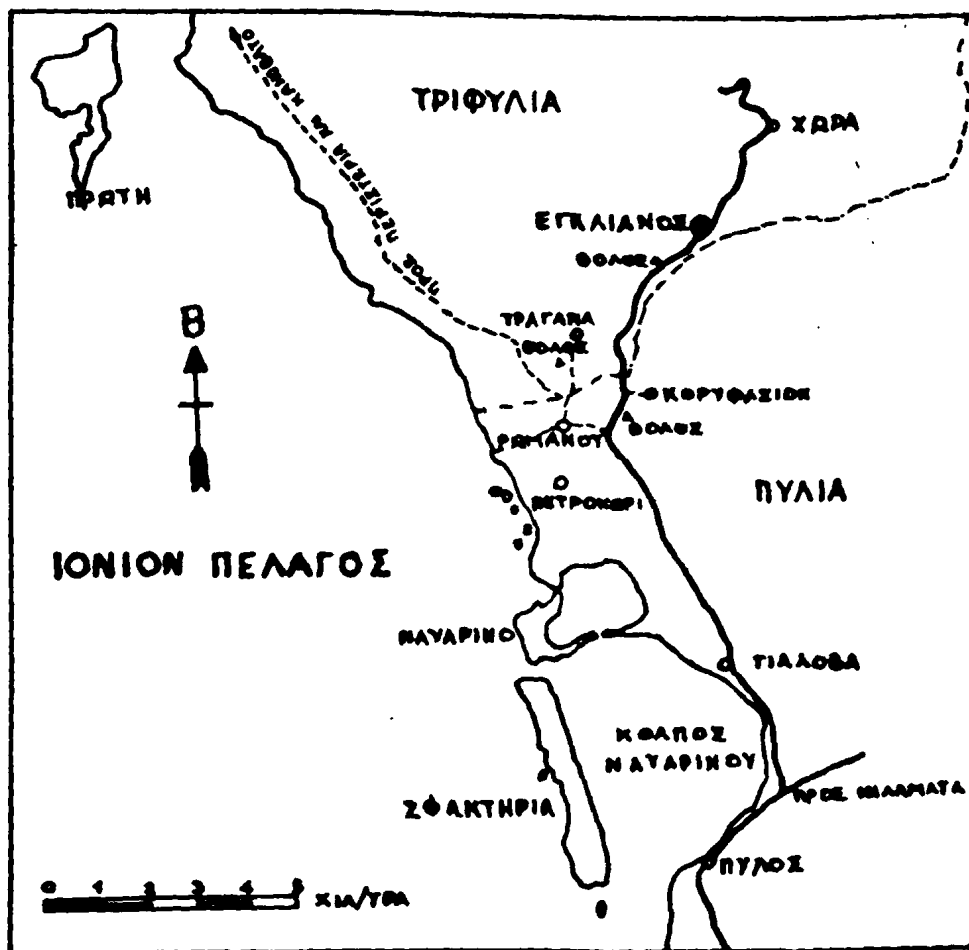
Στά ΒΑ του κυρίως μεγάρου διαμορφώνονται, μέ κοινή μικρή αύλη, δύο άλλα μικρότερα μέγαρα, μέ αΐθουσα καί δόμο (χωρίς πρόδομο). Τό δυτικώτερο θεωρείται ως τό Μέγαρο τών γυναικών, Είναι όμως καί τά δύο λίγο άρχαιότερα άπό τό κυρίως μέγαρο. Τά ίδιωτικά διαμερίσματα θά ήταν σέ όροφο προσιτό μέ κλίμακα.

Πύλος. Κατά τά έτη 1912 καί 1926 ό Κωνσταντίνος Κουρουλιώτης, Έφορος Άρχαιοτήτων καί άργότερα Τμηματάρχης του Τμήματος Άρχαιοτήτων (όπως έλέγετο τότε) του Έπουργείου Παιδείας,

άνεσκαφε δύο θολωτούς τάφους βορείως του Κόλπου του Ναυαρίνου. Αυτό ήταν άφορμή ν' αρχίσουν έλληνοαμερικανικές άνασκαφές από τον Κ. Κουρουνιώτη καί τον C. Blegen σέ συνεργασία.

Κατά τό 1939, ανάμεσα σέ 7 - 8 περίπου θέσεις μέ μυκηναϊκούς τάφους καί άλλα εύρήματα, εσχώρισε ή θέση στό λόφο του 'Επάνω 'Εγκλιανου (σχέδιο 61). Ο πόλεμος διέκοψε τήν άνασκαφή, ό Κου-

Σχέδιο 61. Τοπογραφικό διάγραμμα τής Πυλίας καί τής Τριφυλίας.

ρουνιώτης πέθανε τό 1945 καί ή άνασκαφή ξανάρχισε τό 1952 από τήν 'Αμερικανική 'Αποστολή υπό τον αείμνηστο C. Blegen. Δημοσιεύθηκαν ήδη μερικοί τόμοι τής σειράς The Palace of Nestor (I 1966, II 1969, III 1973), πού προορίζεται νά περιλάβη τά άποτελέσματα τών άνασκαφών.

Τό ανάκτορο τῆς Πύλου εἶναι συγκρότημα κτηρίων (σχέδιο 62). Τό κεντρικό εἶναι τό μεγαλύτερο (πάνω ἀπό 50 X 32 μ.) καί ἦταν, φαίνεται, ἡ κατοικία τοῦ βασιλέως. Πρὸς τὰ ΝΔ εἶναι ὁ παλαιότερος πυρῆνας τοῦ ἀνακτόρου. Καί τὰ δύο πάντως κατοικήθηκαν ὁλόκληρο τό 130 αἰ. π.Χ. καί καταστράφηκαν μαζί περί τό 1200 π.Χ. Στά ΒΑ ἄλλο ἀνεξάρτητο κτήριο ἦταν ἴσως Ἐργαστήριο. Καταλύματα γιά ὑπηρετικό προσωπικό ἦταν στά μικρά κτήρια ἀνάμεσα στό κεντρικό Μέγαρο, στά Ἐργαστήρια καί στήν Ἀποθήκη τοῦ κρασιοῦ.

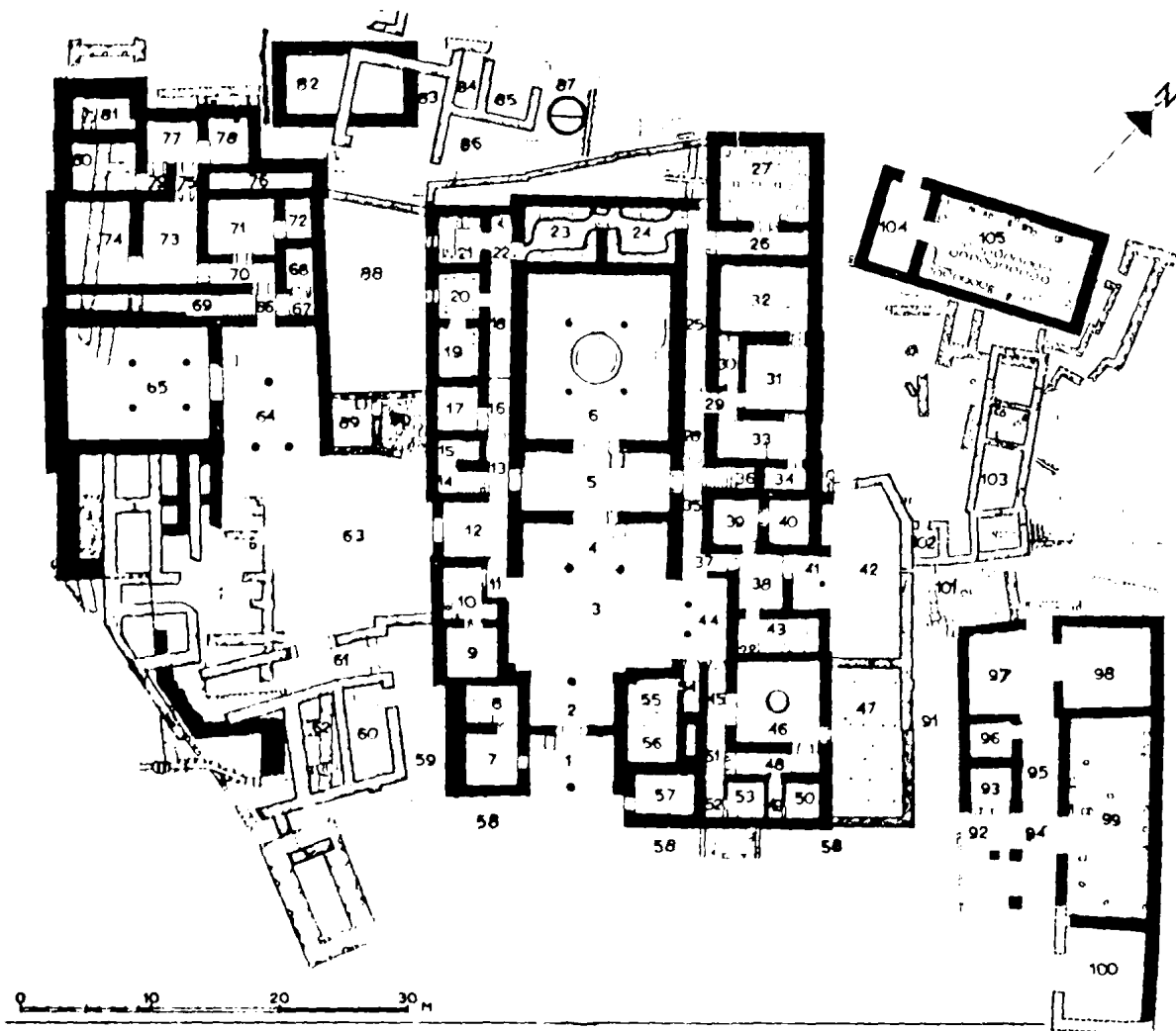
Τά ἀνάκτορα εἶναι χτισμένα μέ ἄφθονη ξυλεία (ξυλοδεσιές, κίονες, θυρώματα, ὀροφές καί στέγες). Στούς τοίχους χρησιμοποιήθηκε πέτρα κοινή ἀκατέργαστη καί μόνο στίς γωνίες καί στίς ἐξωτερικές ὀψεις τῶν τοίχων χρησιμοποιήθηκαν γωνιόλιθοι λαξευμένοι. Οἱ ἐσωτερικές ὀψεις τῶν τοίχων ἦταν ἐπιχρισμένες καί οἱ ἐπισημότεροι χῶροι εἶχαν τοιχογραφίες. Πλινθόκτιστα ἦταν τά διαμερίσματα τῶν ἄνω ὀρόφων, ἐννοεῖται ἀσβεστωμένα καί μέ τοιχογραφίες στά σπουδαιότερα δωμάτια.

Ἐκ τῆς κλιμακῆς (1 - 2), στή ΝΑ πλευρά τοῦ Κεντρικοῦ Ἀνακτόρου (Blegen-Rawson, εἰκ. 3) περνοῦσε ὁ ἐπισκέπτης στήν αὐλή (3) μέ τήν αἴθουσα τοῦ Μεγάρου ἀντίκρυ (4), πρόδομο ἐν συνεχείᾳ (5) καί τό δόμο (6) μέ τά τυπικά στοιχεῖα του, τό τετρακίονιο στήριγμα τοῦ φωταγωγοῦ, τήν ἐστία στό κέντρο καί τό θρόνο δεξιά (εἰκ. I.E.E. σ. 303, ἄνω καί κάτω). Σ' αὐτήν τήν πορεία του ὁ ἐπισκέπτης ἄφινε ἀριστερά τούς δύο χώρους τοῦ ἀρχείου (7 - 8), ὅπου βρέθηκαν οἱ πῆλινες πινακίδες μέ τή Γραμμική Β γραφή, τήν ἀποθήκη τροφίμων (9) μέ προθάλαμο (10), προσιτό ἀπό τήν αὐλή, ἀπό πέρασμα (11 - 12) πρὸς πιθανή εἴσοδο τοῦ ἀνακτόρου ἀπό ΝΔ.

Ἐκ τῆς κλιμακῆς ἀνοίγει διάδρομος (13) πού ὡδηγοῦσε σέ κλίμακα (14 - 15) τοῦ ὀρόφου καί ἀποθήκες τροφίμων στό ἰσόγειο (17 - 22) καί ἀποθήκες λαδοῦ στή στενή πλευρά (23 - 24) (Blegen - Rawson εἰκ. 15).

Ἄλλος διάδρομος κατά μήκος τῆς ΒΑ πλευρᾶς τοῦ Μεγάρου (25, 28, 35), προσιτός ἀπό ἄλλη θύρα τοῦ προδόμου ὡδηγοῦσε σέ κλίμακα

Σχέδιο 62. Κάτοψη του άνωτέρου της Πύλου (C. Blegen).

1-2. Πρόκυλο	30-34. 'Αποθήκες λαδιού	64. Προθάλαμος
3. Αύλη	36. ΒΑ κλίμακα	65. Αΐθουσα θρόνου
4. Αΐθουσα Μεγάρου	37. Διδόρομος	66. Διδόρομος
5. Πρόδρομος	38. Προθάλαμος	67,68. 'Αποθήκες τροφίμων
6. Αΐθουσα θρόνου	41. ΒΑ Είσοδος	69. Κλίμακα
7,8. 'Αρχετο	42. Αύλη	70. Διδόρομος
9. 'Αποθήκη τροφίμων	43. Δωμάτιο λουτρού	75,79. Διδόρομοι
10. Δωμάτιο άναμονής	44. ΒΑ Στοά	76. Φωταγωγός
11. Προθάλαμος	45,51,52. ΝΑ Διδόρομος	88. Αύλη
12. Πιθανή ΝΑ είσοδος	46. Μέγαρο Βασιλείσσης	91. 'Ανηφορική διάβαση
13. Διδόρομος	47. Αύλη	92. Αύλη
14-15. ΝΑ Κλίμακα	48,49. Διδόρομοι	93. 'Ιερό
16,19,20,21,22. 'Αποθήκες τροφίμων	54. ΝΑ Κλίμακα	94. Προστώε
23,24,32. 'Αποθήκες λαδιού	58. Αύλη	95. Διδόρομος
25,28,35. ΒΑ Διδόρομος	59. 'Ανηφορική διάβαση	99. 'Εργαστήριο
26. Διδόρομος	60. 'Αποθήκη τροφίμων	101. Δρόμος
27. Βόρεια άποθήκη	61. Διδόρομος	102. Δεξαμενή
29. Προθάλαμος	63. Αύλη	104-105. 'Αποθήκη κρασιού

του ὀρόφου τῆς πτέρυγος αὐτῆς τῶν ἀνακτόρων (36), σέ πέρασμα (29) πρὸς ἀποθήκες τοῦ καλύτερου λαδιοῦ (30,31,32 καὶ 33,34) καὶ σέ διάδρομο (26) πρὸς τὴ βόρεια ἀποθήκη λαδιοῦ, ὅπου βρέθηκαν "κατὰ χώραν" μέρη ἀπὸ 16 μεγάλα πιθάρια.

Ἐκ τῆν ἄλλη ἄκρη τοῦ διαδρόμου (37) ὀδηγοῦμεθα σέ προθάλαμο (38) καὶ, ἀπὸ κεῖ, ἀριστερὰ σέ δύο χώρους (39-40) ὅπου δέν εὐρέθηκε τίποτε χαρακτηριστικό καὶ δεξιὰ σέ λουτρό (43), ἐνῶ ἔτσι περνοῦμε ἓνα πυλῶνα κρονωτό (41) καὶ βγαίνουμε σέ αὐλή (42), ὅπου, ὑποτίθεται, ὁ βασιλεὺς μποροῦσε ν' ἀποσυρθῆ, ἂν ἤθελε νὰ ἡσυχάσῃ. Ὁ περίβολος τῆς αὐλῆς πάντως χρονολογεῖται στὴν τελευταία οἰκοδομικὴ φάση τοῦ ἀνακτόρου.

Στὸν προθάλαμο (38) βρέθηκαν πάνω ἀπὸ 20 μεγάλα πιθάρια καὶ ἄλλα μικρότερα ἄγγεα κομματιασμένα, καθὼς ἔπесαν, φαίνεται, ἀπὸ τὸν ἄνω ὄροφο, ὅπου ἦταν γεμάτα λάδι (Blegen - Rawson, εἰκ. 18). Μαζὶ βρέθηκαν 19 τεμαχισμένες πινακίδες ἐνεκύγραφοι, ὅπου ἀναφέρεται ἐλαιόλαδο διαφόρων εἰδῶν.

Στὸ στενόμακρο δωμάτιο τοῦ λουτροῦ (43) διατηρεῖται θαυμάσια πήλινος λουτήρας (εἰκ. I.E.E., σ.304) ζωγραφισμένος μὲ τρέχουσες σκεῦρες κ.λ.π. Τὸ λουτρό εἶναι μοναδικὸ εὖρημα στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς, τόσο καλὰ διατηρημένο.

Ἐκ τῆς ΝΑ στοᾶ τῆς αὐλῆς (44) (εἰκ. I.E.E., σ.305) μιὰ σκάλα ὀδηγεῖ σέ πύργο (55,56,57) προστατευτικό τοῦ Προπύλου (1-2), ἐνῶ ἀπὸ ἓνα διάδρομο (45) στρέφουμε ἀριστερὰ σὲ τὸ δωμάτιο τῆς βασίλισσας (46) (Blegen - Rawson, εἰκ. 19). Τὸ πάτωμά του εἶναι μαῦρο ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ καὶ οἱ τοῦχοι ἀσβεστοποιήθηκαν, ἀλλ' ἀπὸ τίς τοιχογραφίες βρέθηκαν τεμάχια, πού συμπληρωμένα δύνουν παραστάσεις ζώων, ὅπως γρῦπες, λιοντάρια, πάνθηρες κ.λ.π. Τὸ διαμέρισμα τῆς βασίλισσας εἶχε τὴ δική του περικλειστὴ αὐλή (47).

Ἡ μεσημβρινοδυτικὴ αὐλή (63) συνδέει τὸ κεντρικὸ κτήριο διὰ τῆς πιθανῆς διαβάσεως (12) μὲ τὸ νοτιοδυτικὸ κτήριο, τὸ ὁποῖο πάντως εἶναι προσιτὸ καὶ κατ'εὐθεῖαν ἀπ' ἔξω διὰ τῆς ἀνηφορικῆς διαβάσεως (59), (Blegen-Rawson εἰκ. 26). Στὸ στενόμακρο δωμάτιο

τιο ἀριστερά (60) βρέθηκαν πάνω από 850 ἀγγεῖα σέ 25 περίκου διάφορα σχήματα. Ἀπό τήν αὐλή (63) κερνοῦμε σέ κλονωτό προθάλαμο (64), πολύ μεγάλο (7 X 10 μ.). Οἱ τοῦχοι του ἦταν ἐπιμελημένοι καί ζωγραφισμένοι μέ γρῦπες (Blegen - Rawson, εἰκ. 31).

Πρῶν περάσουμε στό μεγάλο δωμάτιο (65) βλέπουμε δεξιὰ μιὰ θέση γιά φρουρό, πού δηλώνει τήν ἐπισημότητα τοῦωματίου. Ἐκεῖ ὑπάρχουν ἢ συμπληρώνονται 4 συνολικά κίονες μᾶλλον πρὸς τήν εἴσοδο, ὥστε ὑποτίθεται ὅτι λεῖπουν ἄλλοι δύο, δηλαδή συνολικά ἦταν 6. Εἰκάζεται ὅτι αὐτή ἦταν ἡ αἴθουσα τοῦ ἀνακτόρου στήν καλύτερη του μορφή.

Κλιμακοστάσιο (69) ὠδηγοῦσε σέ ἄνω ὄροφο. Τό μικρό δωμάτιο (68) χαρακτηρίζεται σκευοφυλάκιο, ἀφοῦ ἐδῶ βρέθηκαν περὶ τὰ 300 ἀγγεῖα (τά περισσότερα σκεύη τῆς κουζίνας, ὅπως μερικά τριποδικά, Blegen - Rawson, εἰκ. 29, κέντρο δεξιὰ), τηγάνια, μαγκάλια καί δῶτα βαθειά ἀγγεῖα.

Ἡ δυτική γωνία τοῦ ἀνακτόρου εἶναι πολύ κατεστραμμένη ἢ λεῖπει ἐντελῶς, γιὰ τὸ μέρος αὐτὸ τοῦ ἀνακτόρου κατωλίσθησε, καθὼς τὸ ἔδαφος κατηφορίζει. Σῶζονται μόνον ἰσχυρὰ θεμέλια πέτρινα, ἐνῶ ἔχουν κατακυλήσει ἢ συληθῆ κώρινα ἀγκωνάρια. Ὁ μεγάλος χῶρος (82) ἔσωσε κατὰ τήν ἀνασκαφή πυθμένες κύθων ἦταν, φαίνεται, ἀποθήκη κρασιοῦ.

Πέρα ἀπὸ τὶς ἀνατολικές περικλειστές αὐλές τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου (42, 47) καί ἀπὸ τήν ἀνηφορική διάβαση (91) ἀναπτύσσεται τὸ βοτελοανατολικὸ κτήριο, τοῦ ὁποῦ σῶζονται τὰ βορεινὰ δωμάτια. Χαρακτηρίζονται ἀπὸ σημαντικὰ εὐρήματα. Τό μικρό δωμάτιο (93) ἦταν ἕρδ ἔσως. Οἱ μεγαλύτεροι χῶροι ἦταν ἐργαστήρια, ἀφοῦ βρέθηκαν ἐκεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ σφραγίσματα (σέ πήλινους βῶλους, Blegen - Rawson, εἰκ. 32), καί πινακίδες ἐνεπίγραφες, ὅπου ἀναφέρονται ἐπισκευές δερματίνων καί μεταλλίνων ἀντικειμένων καί ἐξαρτημάτων ἀρμάτων, προμήθεια δερμάτων ἢ χαλκοῦ κ.λ.κ. Στό διατηρούμενο τμῆμα τοῦ νότιουωματίου (100) βρέθηκαν ἑκατοντάδες χάλκινες αἰχμές καί θραύσματα ἀπὸ ἔλεφαντοστοῦν.

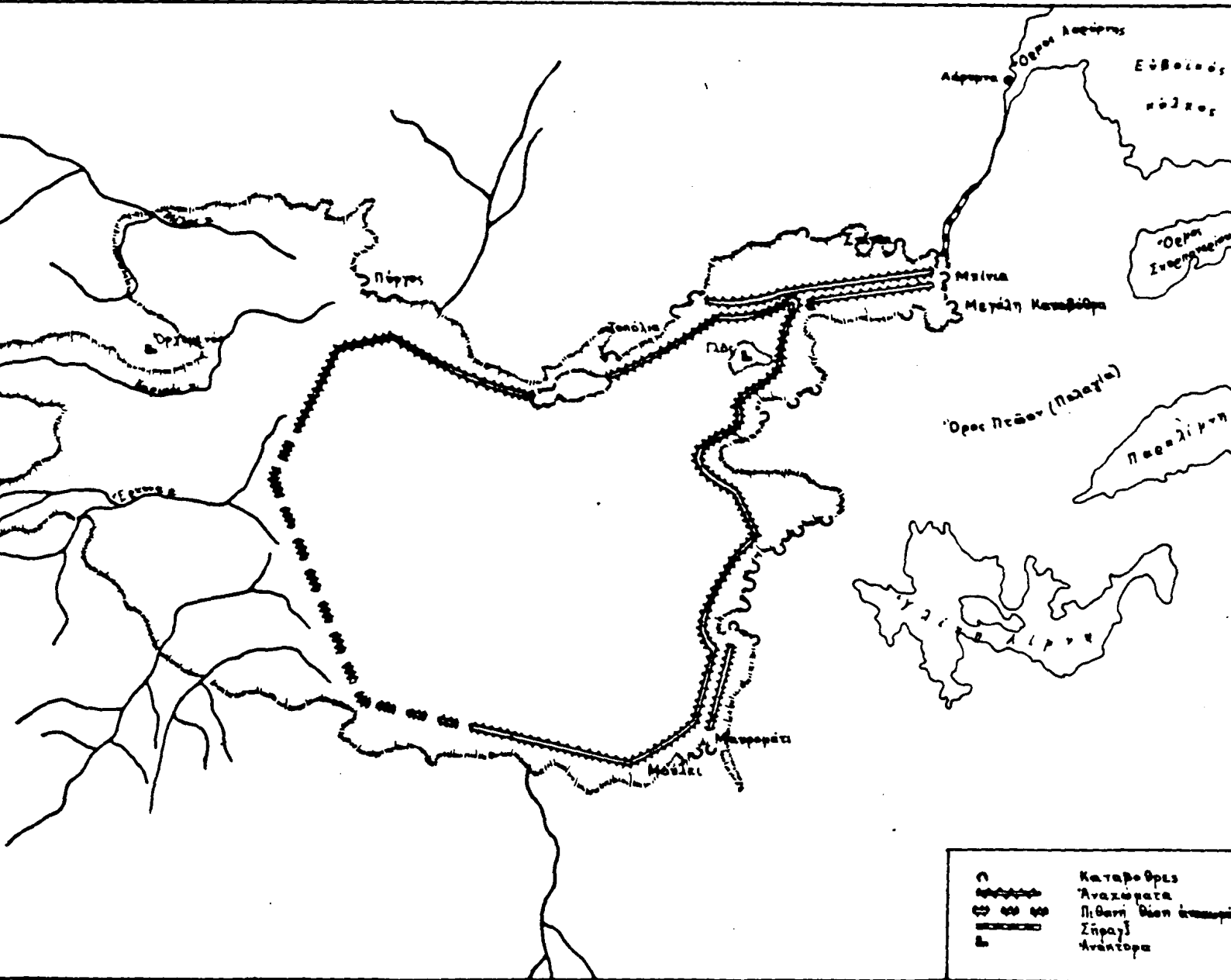
Ἵδραγωγεῖο ἔδινε νερό σέ διάφορα σημεῖα τοῦ ἀνακτόρου. Τό νερό ἐρχόταν ἀπό πηγή, πού τώρα τή λένε Ρουβέλλι καί ἀποθηκεύονταν σέ δεξαμενές (102).

Μιά Πύλη καί ὑπολείμματα τεύχους χρονολογοῦνται στήν πρώτη φάση τῆς Μυκηναϊκῆς Περιόδου (ΥΕ I) καί καταστράφηκαν πρὶν χτισθῆ τó ἀνάκτορο, τó ὅποιο τμηματικά, ὅπως εἶπαμε, οἰκοδομήθηκε μεταξὺ 1300 - 1200 π.Χ. (ΥΕ III). Εἶναι τὰ χρόνια, κατὰ τὰ ὅποια βασίλευε στή Δ.Μεσσηνία ἡ δυναστεία τῶν Νηλεϊδῶν. Ὁ Νηλεὺς εἰσέχεν ἔλθει ἀπό τή Θεσσαλία καί ὁ διάδοχός του Νέστωρ κῆρε μέρος στήν ἐκστρατεία μέ 90 πλοῖα (μόνον ὁ Ἀγαμέμνων εἶχε περισσότερα, 100). Ἵποτίθεται ὅτι τó ἀνάκτορο κατεστράφη ἀπό τοὺς Δωριεῖς, γιά πάντα, περί τó 1200 π.Χ. Ἡ Πύλος, ὡς ὄνομα, στοὺς κλασσικούς χρόνους καί στοὺς μεταγενεστέρους σχετίσθηκε μέ τó φρούριο καί τήν περιοχή βορείως τοῦ κόλπου τοῦ Ναυαρίνου (εἰκ. I.Ε.Ε., σ. 306, κάτω).

Στήν περιοχή τῆς Πύλου τρεῖς θολωτοὺ Τάφοι εἶχαν ἐρευνηθῆ παλαιότερα, πρὶν ἀπό τίς ἀνασκαφές, ἀλλά περισσότεροι πλούσιοι θολωτοὺ Τάφοι ἀνεσκάφησαν μετὰ τó Β' Παγκόσμιο Πόλεμο σέ εὐρύτερη περιοχή (Τραγᾶνα, Κορυφᾶσιον, Περιστεριά κ.λ.κ.), ὥστε ἀνανεύνεται κάπως ἡ ἀμφισβήτηση γιά τήν πραγματική θέση τῆς Πύλου, τήν ὁποία πρὶν ἀπό τόν Blegen ὁ Γερμανός Ἀρχαιολόγος W. Dörpfeld ἤθελε στόν Κακόβατο καί μετὰ τόν Blegen μερικοὶ τή θέλουν στήν Περιστεριά. Τελευταία σχετική δημοσίευση εἶναι ὁ τρίτος τόμος τῆς σειρᾶς τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Πύλου (C. Blegen, κ.ᾶ., *The Palace of Nestor*, III, 1973).

Γ λ ᾱ ς (Γουλᾶς). Ἡ περιοχή τῆς Κωπαΐδος λίμνης στή Βοιωτία περιβάλλεται, ἀπό ὅλες τίς πλευρές ἐκτός ἀπό τή ΝΔ, ἀπό βουνά καί βράχια ἀπότομα. Στό χαμηλό ἐπίπεδο τῆς ἄλλοτε λίμνης, ἐκτάσεως 200 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων περίπου, κατεβάζουν τὰ νερά τους ὁ Μέλας καί ὁ Βοιωτικὸς Κηφισὸς ἀπό τή ΒΔ πλευρά (τοῦ Ὁρχομενοῦ) καί, ἀπό τίς ἄλλες πλευρές, πολλά ἄλλα ποταμάκια καί χεῦμαρροι (σχέδιο 63). Ἔτσι πλημμύριζε ἡ περιοχή ἀπό Νοέμβριο ὡς

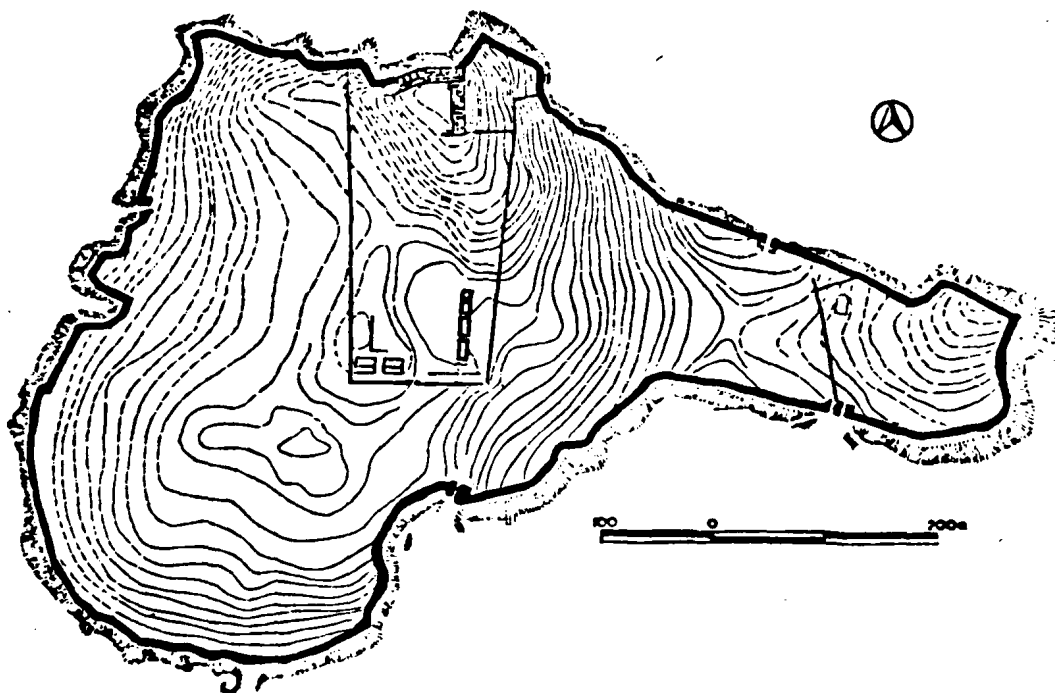

Σχέδιο 63. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής του Γιλᾶ μέ τά τεχνικά ἔργα τῆς Κωπαίδος, 14ος αἰ. π.Χ. (Ι.Ε.Ε.).

Μάρτιο περίκου καί μόνο τό καλοκαίρι οἱ καταβόθρες ἔκαιρναν τὰ νερά πρός τή θάλασσα, τή Λάρυμνα καί τό Σκορπονέρι, καί πρός τή λίμνη Ἰλίκη.

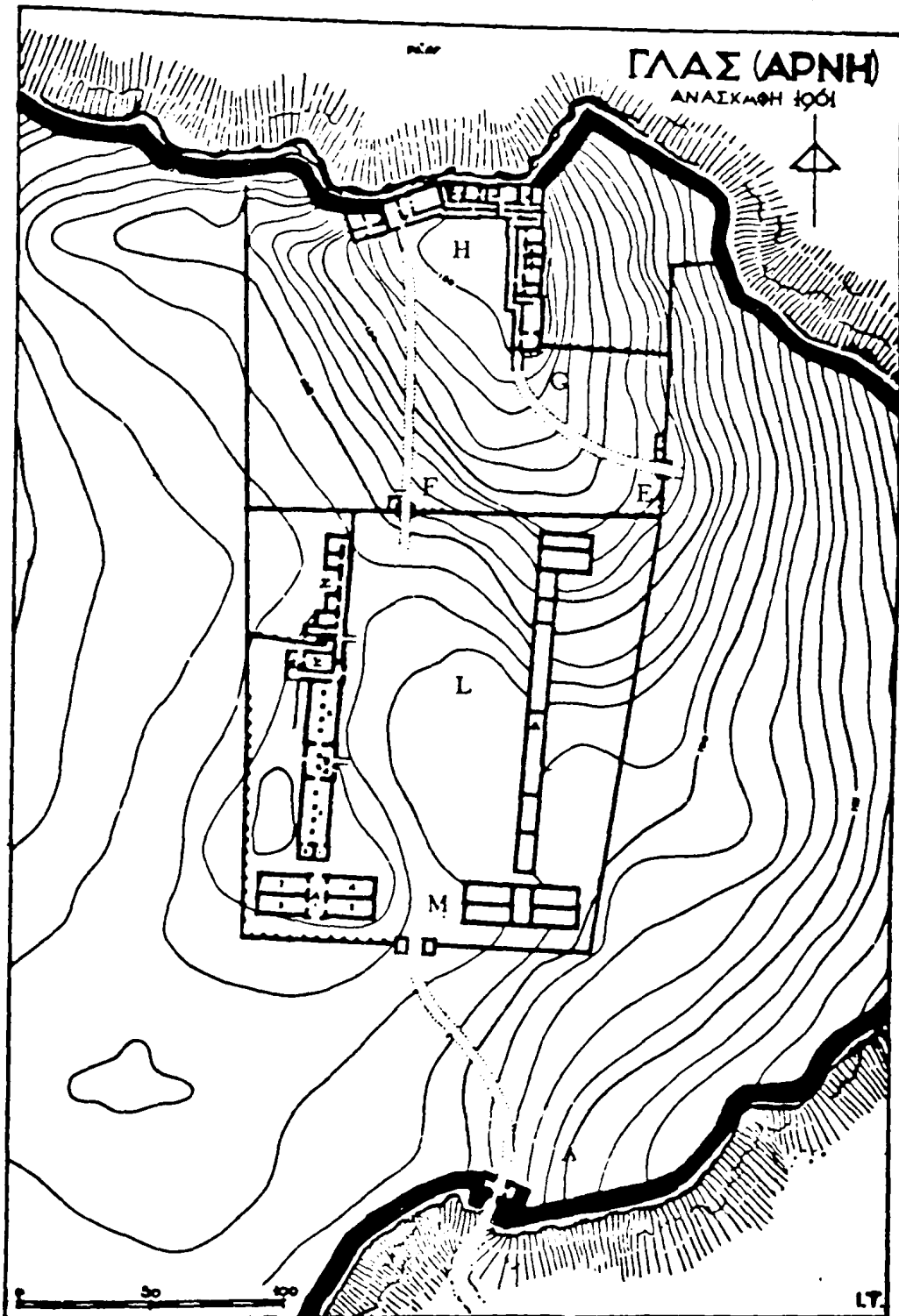
Στή ΒΑ αἰχμή τῆς περλοχῆς τῆς λίμνης, σάν νησίδα ὑψώνεται φυσικό ὕψωμα, γνωστό μέ τό ὄνομα Γλας (ὀρθότερα Γουλας). Τό ὕψωμα ὠχυρώθηκε κατά τήν τελευταία φάση τῆς Μυκηναϊκῆς Περιόδου (ΥΕ ΙΙΙ). Τό τεῖχος τοῦ περιβόλου τῆς ἀκροπόλεως ἔχει μέσο πᾶχος 5,50 μ. Ἀκολουθεῖ γενικῶς τήν ὀφρῦ τοῦ ὑψώματος καί μόνο μερικά τμήματα εὐθυγραμμίζονται μέ κρινωτούς ἀγκῶνες στά σημεῖα συναντήσεως (σχέδιο 64). Ἡ ἔκταση τῆς ὠχυρωμένης ἀκροπόλεως ξεπερνᾷ εἰ κάθε ἄλλη μυκηναϊκή ἀκρόπολη (200 στρέμματα περίκου, ἔναντι 20 περίκου τῆς Τύρουθος, 30 τῶν Μυκηναίων).

Σχέδιο 64. Ἡ ὠχυρωμένη νησίδα τοῦ Γλα (Μαρινᾶτος).

Τέσσερες διπλές κύλες εἶχε ἡ τεράστια ἀκρόπολη (οἱ ἄλλες κατά κανόνα δύο), ἀνάμεσα σέ κυρτοειδεῖς προβόλους. Μέσα στόν περίβολο ἀποκαλύφθηκε ἐν μέρει οἰκοδομικό σύμπλεγμα διαφορετικό ἀπό τὰ ἄλλα τῶν μυκηναϊκῶν ἀκροπόλεων. Τό ἀνακτορικό συγκρότημα, μέ

Σχέδιο 65. Κάτοψη τῶν ἀποκαλυφθέντων κτηρίων στὴν ἀκρόπολη τοῦ Γλα (Τραυλός).

δύο σκέλη, ἐφάπτεται τοῦ βορείου περιβόλου (σχέδ. 65, ἄνω), ἐνῶ πρὸς Νότον ἐκτείνεται ὀρθογώνια Ἀγορά μέ κτήρια γύρω.

Στὴν κάτοψη τοῦ ἀνακτόρου ἀναγνωρίζονται κρητικά στοιχεῖα, ἐνῶ βρέθηκαν λείψανα τοιχογραφιῶν μέ καθαρά μυκηναϊκά χαρακτηριστικά. Τά κτήρια τῆς Ἀγορᾶς ἦταν κτισμένα, ὅπως καί τοῦ ἀνακτόρου, μέ πέτρινα θεμέλια καί μέ πλίθρες στήν ἀνωδομή καί διακοσμημένα ἐπίσης μέ τοιχογραφίες. Ἐντυπωσιακοί εἶναι οἱ χῶροι μέ τίς ἐσωτερικές κλινοστοιχίες.

Μιά ὄχυρή ἀκρόπολη, σάν τοῦ Γλαῦ, στό ἐσωτερικό τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, δύσκολα θά μπορούσε νά γίνη γιά προστασία ἀπό θαλασσινούς εἰσβολεῖς. θεωρεῖται ὅτι ἔγινε γιά προστασία ἀπό ἄλλους Ἑλληνας, ὅπως ἀκριβῶς συνέβαινε καί στους κλασσικούς χρόνους. Καί παρατηρεῖται ὅτι ἡ ἀκρόπολη τοῦ Γλαῦ ἔπεσε (χωρίς νά ξαναζηήσῃ αὐτή) ὅταν κατεστράφη καί ἡ μυκηναϊκή θήβα (ΥΕ III Β).

Ἐνα ἀπό τά καταπληκτικώτερα τεχνικά ἔργα, πού ἡ παράδοση τό ἀναφέρει ὡς ἔργο τῶν Μινυῶν τοῦ Ὀρχομενοῦ, εἶναι ἡ ἀποξήρανση τῆς Κωπαΐδος, 32 αἰῶνες πρὶν ἐπιχειρηθῇ σέ νεώτερους χρόνους (ἀπό τό 1889 καί ἐξῆς). Οἱ Ὑστεροελλαδικοί τεχνικοί καθάρισαν τίς καταβόθρες, ἄνοιξαν ὑπόγεια σήραγγα πρὸς τή Λάρυμνα καί, μέ σύστημα ἀναχωμάτων καί διωρύγων, διωχέτευσαν τά νερά πρὸς τίς καταβόθρες καί τή σήραγγα.

Ἄ θ ἦ ν α. Παλαιότερες ἀνασκαφές, παρατηρήσεις καί μελέτες, ἀλλά κυρίως ἡ ἐξαντλητική δημοσίευση τῆς Μυκηναϊκῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἀπό τόν Σπ. Ἰακωβίδη (1963) ἐπιβάλλουν νά γίνη λόγος καί γιά τά λιγοστά σχετικῶς μυκηναϊκά λείψανα τῆς ἔνδοξης γιά τούς κλασσικούς τῆς χρόνους ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηναίων, οἱ ὁποῖοι ἦταν περήφανοι, γιὰτί ἡ ἀκρόπολή τους δέν ἔπεσε ποτέ, μάτε στα δέχτηκε πρόσφυγες ἀπό ἄλλες μυκηναϊκές πόλεις, ἀκόμα καί τῆς μακρυνῆς Πύλου.

Πρὶν ἀπό τή Μυκηναϊκή Περίοδο ἡ Ἀττική εἶχε τίς ὄχυρές τῆς θέσεις στά παράλια (π.χ. Ἅγιος Κοσμάς) ἢ στήν εὐφορη πεδιάδα τῶν Μεσογείων (π.χ. Βραυρών). Γιά πρώτη φορά στήν ΥΕ Ἐποχή, κατά τήν παράδοση ὁ Κέκροψ τό 1581 π.Χ., ἐγκαταστάθηκε στόν Ἱερό Βρά-

χο. Έτσι στα χρόνια τῶν θολωτῶν Τάφων ἔχουμε στήν Ἀττική παραδείγματα στό θορικό, στό Μαραθῶνα καί στό Μενίδι, ἐνῶ στήν περιοχή τῆς Ἀκροπόλεως κι' ἂν ὑπάρχη θολωτός δέν βρέθηκε. Ἐχουν εὑρεθῆ πάντως βορείως τοῦ Ἐρεχθείου λείψανα σκιτιοῦ καί στή θέση τοῦ ἀνακτόρου ἀρχαιότερά του (ΥΕ I-II) ὄστρακα.

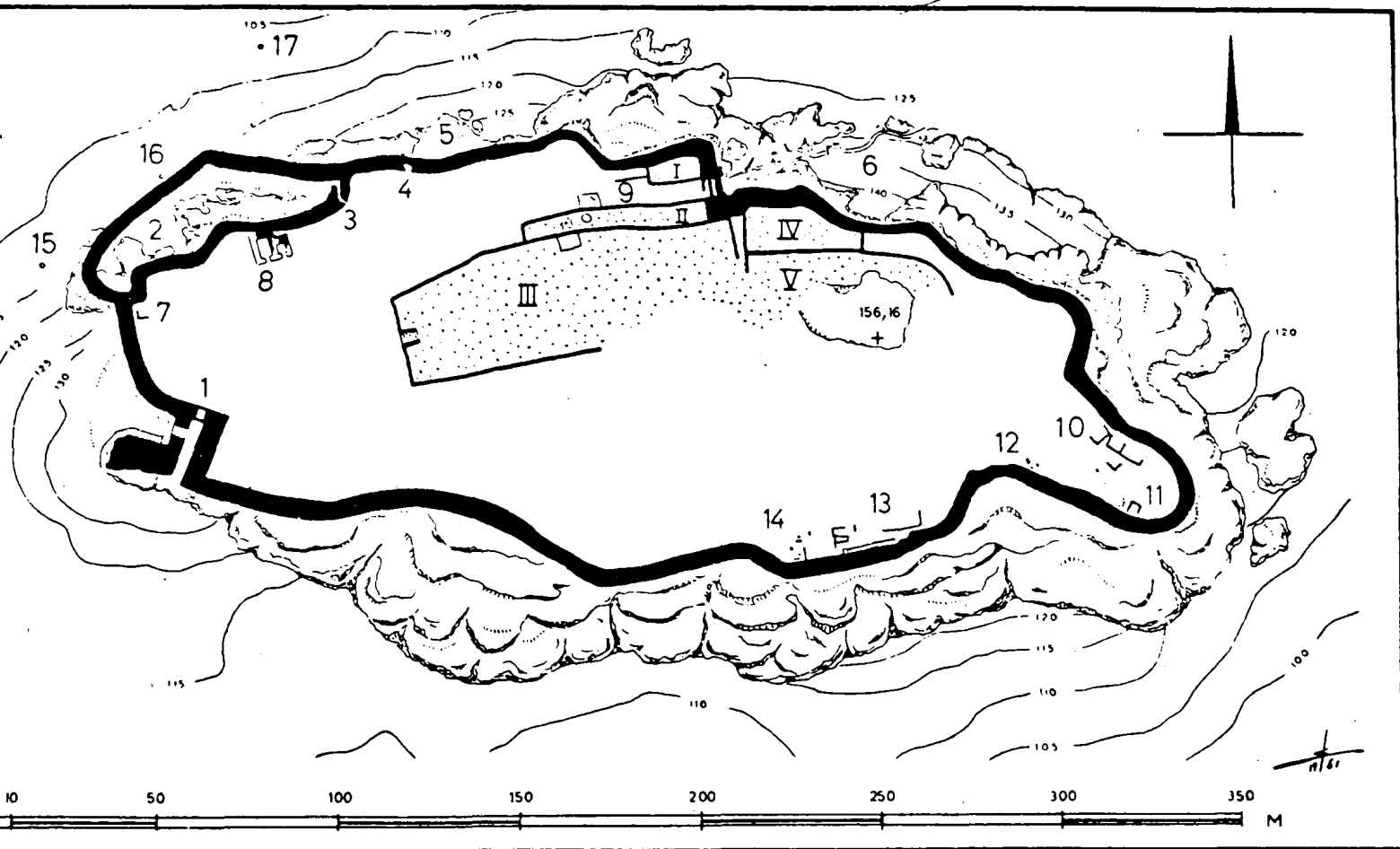
Μετά τήν πτώση τῆς Κνωσοῦ παρουσιάζονται στήν Ἀθήνα κλου-

Σχέδιο 66. Ἐκείσακτο στήν Ἀττική Κρητικό ἀγγεῖο μέ δελφύλια (Δ.θεοχάρης).

σιώτερα εὐρήματα, ὅπως τά κτερίσματα "βασιλικοῦ" τάφου, μεταξύ τῶν ὀκείων ὠραῖα κήλινα ἀγγεῖα καί μιὰ κυξίδα ἀπό ἐλεφαντόδοντο, στολισμένη μέ παράσταση γρυτῶν πού σπαράζουν ἄλλα ζῶα (εἰκ. I.E.E., σ.326). Λίγο πρὶν ἢ μετά τό θησέα θαλασσινοῦ ἔφεραν στήν Ἀττική ἀπό τήν Κρήτη κήλινα ἀγγεῖα (Σχέδιο 66), ἀπό τήν Αἴγυπτο φαγεντιανή, σκαραβαίους, ἀπό τή Χαναάν ἀμφορεῖς κρᾶσιου, τσίγ

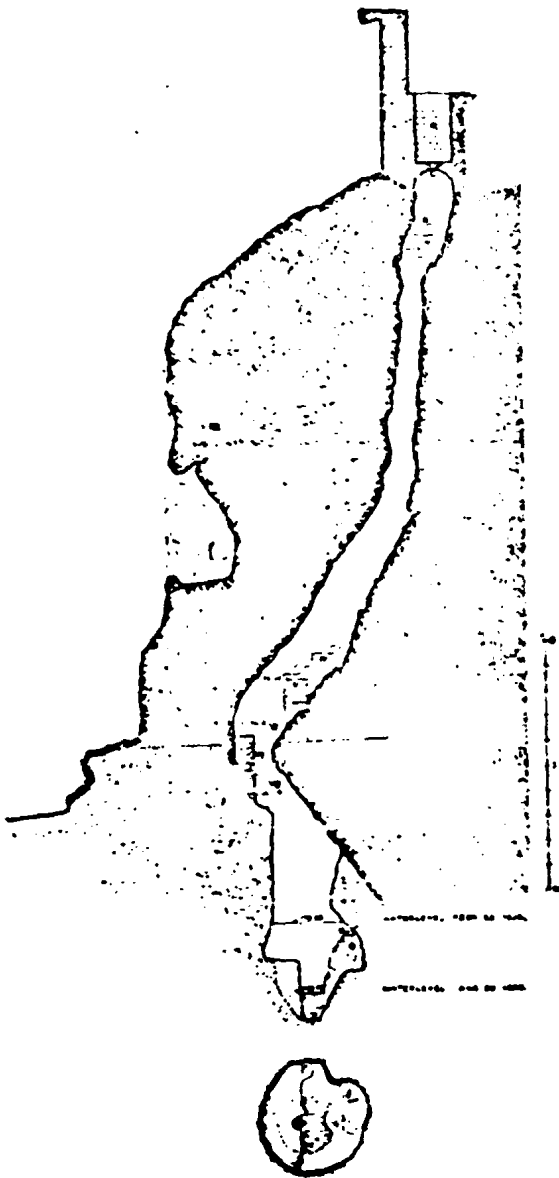
Σχέδιο 67. Κάτοψη τῶν λειψάνων τῆς Μυκηναϊκῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν (Ἰακωβίδης).

Ἡ διπλῆ εἴσοδος τῆς ἀκροπόλεως	5. Σπήλαιο τῆς Ἀγλαύρου	10,13. Σπίτια
Ἡ ἐπέκταση τῆς ἀκροπόλεως, τὸ Πελαργικόν	6. Σπίτια ἐπάνω στήν παλαιότερη ΒΑ ἀνάβαση	11. Φυλάκειο
Ἡ ΒΔ κἀθοδος	7.8. Σπίτι καὶ Φυλάκειο	12,14. Τάφοι
Κάθοδος πρὸς τὴ βόρεια κρήνη	8. Τοῖχος ἐπὶ παλαιότερου ΥΕ κτύσματος	15,16,17. Πηγάδια

I - V. Ἄνδρα, ὅπου εἶναι κτισμένο τὸ ἀνάκτορο.

κο καί λιπαρίτη. Διακοσμητικοί ρυθμοί παρουσιάζουν συγγένεια μέ τήν Κρήτη καί τή Ρόδο περισσότερο παρά μέ τήν Πελοπόννησο.

Σχέδιο 68. Ἡ βόρεια κρήνη τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν (Ἰακωβίδης).

δος, τοῦ Γλαῦ καί τῶν Ἀθηνῶν. Ἐκτός ἀπ' αὐτές ἔχουμε ἐπιβλητικά λείψανα μυκηναϊκῶν ἀκροπόλεων στή Μουριατάδα καί τή Μάλθη (Δώριον) τῆς Μεσσηνίας, στά Δεντρά (Μιδέα) τῆς Ἀργολίδος, στόν Ἄραξο (τό Τεῦχος Δυμαίων), στήν Εὐτρηση τῆς Βοιωτίας, στό βορικό τῆς Ἀττικῆς καί σέ νησιά, ὅπως ἡ Κέα, ἡ Μῆλος (Φυλακωπή) κ.ἄ.

Ἡ Ἀκρόπολη βασικά σχεδιάσθηκε γιά πρώτη φορά ἀπό τοὺς Ἀθηναίους κατὰ τήν προχωρημένη ΥἚ Περίοδο, ὅταν κτίσθηκε καί τό ἀνάκτορο, μέ κύρια εἴσοδο ἐκεῖ πού εἶναι καί τώρα (σχέδιο 67). Ἐνας πύργος προστάτευε τή διπλή εἴσοδο τοῦ ὀχυρωτικοῦ περιβόλου (1). Ἀπό τήν Πύλη περυνῶντας συναντοῦσε ὁ ἐπισκέπτης ἕνα φυλάκιο τοῦ ἀνακτόρου (8), τοῦ ὁποῦ τοῦ μέγαρο (I-V) ἔβλεπε πρὸς τήν κύρια εἴσοδο τοῦ ὀχυρωτικοῦ περιβόλου. Ἄλλες δύο εἴσοδοι ὑπῆρχαν, μία ΒΔ (3), ὅπου τό "Πελαργικόν" (2), καί ἡ ἄλλη στή βόρεια πλευρά, ὅπου κατέληγε ἡ ἀνάβαση (6). Ἡ ὕδρευση τῆς ἀκροπόλεως ἐξασφαλίσθηκε μέ σκάλισμα τοῦ βράχου καί ξύλινη κατάβαση ὡς τήν πηγὴ τοῦ πολύτεμου νεροῦ (σχέδιο 68).

Ἄ λ λ ο υ μ υ κ η ν α ῖ -
κ ο ῦ τ ὀ π ο υ. Περιγράψαμε
τίς σπουδαιότερες μυκηναϊκές ἀ-
κροπόλεις: τῶν Μυκηνῶν, τῆς Τύρου-

Ἡ τέχνη στὴ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα.

Μιλήσαμε μέ σχετικὴ ἔκταση γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν ὀχυρωτικὴ τέχνη τῶν Μυκηναίων. Ἀπὸ τίς ἄλλες τέχνες πρέπει νά ξεχωρίσουμε τὴ ζωγραφικὴ, τῆς ὁποίας λαμπρὰ δείγματα διαθέτουμε σέ λεύφανα τοιχογραφιῶν τῶν ἀνακτόρων καὶ τῶν ἀρχοντικῶν, ἐνῶ ἡ ἀγγειογραφία τῆς Περιόδου ἔρχεται σέ δεύτερη μοῦρα.

Ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ τεχνοτροπία τῶν μυκηναϊκῶν τοιχογραφιῶν προδίδουν τὴν καταγωγὴ τους ἀπὸ τὴν Κρήτη. Μόνο λίγα θέματα πρόσθεσαν οἱ στεριανοὶ στὰ μινωϊκά, σχετικὰ μέ τὴν τραχύτερη ἀγωνιστικὴ τους ἰδιομορφία. Ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα καὶ τὸ συντηρητισμὸ προκύπτουν δυσχέρετες γιὰ τὴ χρονολόγησι τῶν εὐρημάτων, πού προῆλθαν κυρίως ἀπὸ τὴν Τύρουθα, τίς Μυκῆνες, τὴν Πύλο, τὴ θήβα, τὸν Ὀρχομενὸ καὶ ἄλλοῦ.

Οἱ στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις ἐξ ἄλλου εἶναι ἀτελεῖς, γιὰτί οἱ περισσότερες τοιχογραφίαι δέν βρέθηκαν στοὺς τοίχους ἀμετακίνητες, ἀλλὰ σέ κομμάτια κεσμένα ἢ πεταγμένα. Ὅπως δὲ ἔχομε ἐνδείξεις γιὰ τὸ χρόνο τῆς καταστροφῆς τους περισσότερο, ὅταν κἀκαν τὰ ἀνάκτορα.

Μέ σχετικὴ ἀσφάλεια βεβαιώνεται ἡ ἀρχικὴ θέσι τῶν λευφάνων στοὺς τοίχους καὶ γίνεται ἡ ἀνακατάστασι τους, ὅπως π.χ. στὴν αἴθουσα τοῦ θρόνου τοῦ μεγάρου τῆς Πύλου (εἰκ. I.E.E., σ.303, ἄνω). Στὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων ὑπῆρχε πλατεία ζώνη χρωματισμένη σέ μίμησι ὀρθοστατῶν. Ὑστερα ἐρχόταν ἡ ψηλότερη ζώνη μέ τίς κύριαι παραστάσεις. Οἱ στενοὶ διάδρομοι καὶ ἄλλοι δευτερεύοντες χώροι ζωγραφίζονταν κατὰ μίμησι ὑφασμάτων, ἐνῶ οἱ ἀρχιτεκτονικὲς λεπτομέρειες χρωματίζονταν ἢ στολίζονταν μέ πολύχρωμα διακοσμητικὰ θέματα (εἰκ. I.E.E., σ.305).

Τὰ κύρια θέματα τῶν τοιχογραφιῶν μπορεῖ νά διακριθοῦν σέ κατηγορίαι. Στὰ ἀνάκτορα τῶν θηβῶν, τῆς Πύλου, τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τύρουθος ἔχομε, σέ φυσικὸ μέγεθος σχεδόν, γυναῖκες στή σειρὰ, ὄρθιαι σέ πομπή. Κρατοῦν πυξίδες, ἄνθη ἢ ἄγγελα, προκειμένου νά τελέσουν, ὅπως φαίνεται, προσφορὰ σέ θεότητα. Ἄλλη κατηγορία παρα-

στάσεων είναι σκηνές από την καθημερινή ζωή σε διάφορες παραλλαγές. Ζωγραφίζονται επίσης πλήθος φυτά, θαλασσινά, κουλιά, ζώα ήμερα ή άγρια ή φανταστικά, όπως οι γρύπες και οι σφίγγες. Οί άνθρωποι παρουσιάζονται σε άρματα, σε σκηνές πολεμικές ή του κυνηγιού ή λατρευτικές (Vermeule, fig. 33).

Στήν Πύλο μία τοιχογραφία είκόνιζε πολεμιστάς μέ άρμα (είκ. I.E.E., σ.268). Είναι ντυμένοι μέ βραχύ χιτώνα. Φοροϋν στό κεφάλι κράνος έπενδεδυμένο μέ χαυλιόδοντες κάπρου. Ξέρομε τέτοια έπένδυση από άλλες παραστάσεις, όπως μία κεφαλή από έλεφαντόδοντο (είκ. I.E.E., σ.269, άνω), ή από πραγματικούς χαυλιόδοντες που διατηρήθηκαν και συμπληρώνονται στό σχήμα κράνους (είκ. I.E.E., σ. 274, κάτω, και 275, αναπαράσταση του κράνους). 'Ο ήνύοχος είναι πάνω στό άρμα, ένα έλαφρό δίφρο, που τό σύρει άλογο. 'Ο πολεμιστής πίσω του βαδίζει κρατώντας δόρυ, όπως και άλλοι άνδρες μέ κνημίδες και περιπόδια σε άλλη τοιχογραφία της Πύλου (είκ. I.E.E. σ. 269). Δραματικώτερες σκηνές έκτυλίσσονται σε τοιχογραφία της Πύλου, όπου πολεμιστάς, μέ περίζωμα αυτού, ώπλισμένοι μέ τά ίδια άμυντικά όπλα, αλλά και μέ έγχειρύδια (ή δόρυ), σκοτώνουν άνδρες ντυμένους μόνον μέ δέρμα ζώου (είκ. I.E.E., σ.284, άριστερά), ένω σε άλλη ζώνη είκονίζονται άνδρες, που μονομαχοϋν, φεύγουν ή πέφτουν νεκρού (είκ. I.E.E., σ.284, δεξιά). Στήν αυθουσα του θρόνου στήν Πύλο έκτός από άλλα θέματα (είκ. I.E.E., σ.303) είκονίζεται και κίθαρωδός μέ πεντάχορδη λύρα, ντυμένος μακρύ ένδυμα "ποδηρες" (είκ. I.E.E., σ.329).

'Από την Τύρουθα γνωστή είναι ή πομπή γυναικων, από την όποια διατηροϋνται περιύφημα κομμάτια (είκ. I.E.E., σ.317, δεξιά), ένω στις Μυκηνες έκτός των παλαιότερων ήλθαν στό φως και νεώτερα εύρήματα μέ θαυμάσιες παραστάσεις (π.χ. είκ. I.E.E., σ.315 και 316). Σ'ένα νέο επίσης τεμάχιο τοιχογραφίας των Μυκηνων (1970) είκονίζεται ή τυπική όκτώσχημη άσπίδα (είκ. I.E.E., σ.273).

Οί παραστάσεις των τοιχογραφων έχουν συμβατικό χρωματισμό. Τά γυμνά μέρη των γυναικων χρωματίζονται λευκά, των ανδρων καστα-

νά. Τά 9(γήλινα) χρώματα δέν ἔχουν διαβαθμίσεις καί δέν ἀνταποκρίνονται στή φύση. Ἡ κἀθε μορφή εἶναι σέ ἓνα ἐπίπεδο, δέν ἔχει βάθος. Τά κεφάλια εἰκονίζονται "έν κατατομή", τά μάτια "κατ'ένώπιον". Συμβατικός εἶναι ὁ τρόπος ἀποδόσεως τοῦ πτερώματος τῶν πουλιῶν ἢ τῆς ὁρᾶς τῶν ζῶων, τά ὀποῖα γεμίζουν μέ σταυρούς, ρόδακες, κυματιστές γραμμές κ.λ.κ. Προοπτική καί φωτοσκίαση εἶναι ἀγνωστα στοὺς μυκηναίους ζωγράφους, οἱ ὀποῖοι παρά ταῦτα πετυχαίνουν θαυμάσια καί χωρίς αὐτά τά νεώτερα ἀποκτήματα τῆς ζωγραφικῆς ἐμπειρίας.

Ἄπό τῆς ἀγγειογραφίας μπορούμε νά ἀναφέρουμε μόνον μερικά παραδείγματα εἰκονιστικῶν θεμάτων, πού παρουσιάζονται περίπου τό 1400 καί ἔξης. Ἀνήκουν τά περισσότερα στόν 13ο αἰ. π.Χ. Περίφημο εἶναι τό "ἄγγελο τῶν πολεμιστῶν", πού ἀναφέραμε ἤδη, ἓνας κρατήρας δηλαδή μέ ἔξ πολεμιστάς σέ πορεία (εἰκ. I.E.E., σ.285). Τά περισσότερα καί καλύτερα δείγματα αὐτῆς τῆς τεχνοτροκίας (Pictorial Style) εὐρέθησαν στή Μέση Ἀνατολή καί στήν Κύπρο, ὅπου διακρίνονται ἐργαστήρια καί τεχνίτες. Βρέθηκαν πάντως καί στήν Κόρινθο, τῆς Μυκῆνες, τήν Τύρουθα, τό Ἄογος κ.λ.κ. καί εἶναι πιθανό πὺς πατρίδα τους εἶναι ἡ Ἀργολίδα. Στά ἄγγελα τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἰκονίζονται ψάρια, φυτά, θαλασσινά καί ἄλλα παρακληρωματικά κοσμήματα, ἄρματα μέ τόν ἠνίοχο ἢ καί ἀναβάτες καί συνοδοῦς. Τό συνηθισμένο σχῆμα ἀγγείου εἶναι ὁ κρατήρας, εἴτε γιατί ἡ ἐπιφάνειά του προσφέρονταν γιά τέτοιες "εὐφόρους" εἴτε γιατί τό θέμα (τά ἄρματα) σχετίζονταν μέ ταφικά ἔθιμα, ὅπως εἰκάζεται.

Ἔτσι ταφικό εἶναι καί τό θέμα, πού παρουσιάζεται, μέ πολλές παραλλαγές, σέ πήλινες ταφικές λάρνακες τῆς Τανάγρας, τώρα στό Μουσείο τῶν θηβῶν. Μοιρολογίστρες μέ ὑψωμένα τά χέρια θρηνοῦν ντυμένες μέ μινωϊκές φοῦστες (εἰκ. I.E.E., σ.318 καί 319). Ἄλλα θέματα εἶναι σπανιώτερα ἢ καί μοναδικά.

Οἱ ἀγγειογραφίες εἶναι σχεδιάσματα μάλλον πρόχειρα, μ' ἓνα χρώμα, τό συνηθισμένο καστανοκόκκινο κατά κανόνα, σέ παρατακτική σύνθεση. Εἶναι συνήθως ἔργα ἀπλοϊκῶν τεχνιτῶν.

Ἄξιόσκοπαστα εἶναι ἡ κοικιλία καὶ ἡ ἐξέλιξη τῶν σχημάτων τῶν μυκηναϊκῶν ἀγγείων. Εἶναι "ψευδόστομοι ἀμφορεῖς" μικροῦ γιὰ ἀρωματικό λάδι ἢ μεγαλύτεροι καὶ γιὰ ἄλλες χρήσεις, κύλικες μέ φηλό πόδι, πρόχοι, ἀλάβαστρα ἢ ἀρτόσχημα, σκύφοι κ.λ.π. Εἶναι τροχήλατα ἀγγεῖα πολὺ καλά καμωμένα ἀπὸ καθαρό συνήθως πηλό, μέ ἐπίχρισμα (slip), ἕνα ἀραιό διάλυμα ἀπὸ τὸν ἕδιο πηλό. Ἡ διακόσμηση, μέ στιλπνὸ καστανὸ χρῶμα συνήθως, μετὰ τὸ 1400 π.Χ. περὶ που, κατανέμεται σὲ τυποποιημένες ζῶνες. Τὰ μοτίβα εἶναι ἀπλοποιημένα θαλασσινά καὶ φυτὰ ἢ λουλούδια (πορφύρα, χταπόδι, ἀργοναυτὲς, πάπυροι, κρίνοι). Σὺν τῷ χρόνῳ φθάνουν νὰ γίνουν ἀκατανόητα σχήματα, ὅπως π.χ. τὸ ἄνθος, καὶ εἶναι τὸ τυπικώτερο στολίδι τῶν μικρῶν ψευδοστόμων ἀμφορέων καὶ γι' αὐτὸ λέγεται "μυκηναϊκὸ λουλούδι" (Mycenaean Flower).

Ἡ τυποποίηση καὶ ἡ γενίκευση τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων καὶ τῆς τέχνης γενικώτερα κατὰ τὸν 13ο αἰ. π.Χ. ἀποδίδεται μέ τὸν ὄρο "Μυκηναϊκὴ Κοινὴ". Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν ἰδιομορφίες περὶ ὠρισμένες σὲ μερικὰ τοπικὰ ἐργαστήρια (κυρίως τῆς Ρόδου καὶ τῆς Κύπρου). Ἡ Μυκηναϊκὴ Κοινὴ διαφοροποιεῖται κατὰ τὸ 12ο αἰ. π.Χ., ὅποτε ἄλλα σχήματα ἀγγείων καὶ διακοσμητικὰ θέματα διατηροῦνται, ἄλλα ἐκλείπουν καὶ ἄλλα παίρνουν διαφορετικὴ ἐξέλιξη κατὰ τόπους. Τέτοιες νέες κατηγορίες εἶναι τὰ ἀγγεῖα τοῦ ρυθμοῦ τῆς Σιταποθήκης" (Granary Style) καὶ τοῦ "Πυκνοῦ ρυθμοῦ" (Close Style) τῶν Μυκηνηδῶν. Τελικὰ καὶ ὁ "Πυκνὸς ρυθμὸς" ἐγκαταλείπεται, ἐνῶ ὁ ἀπλούστερος "ρυθμὸς τῆς Σιταποθήκης" θὰ ἐκφυλισθῇ στὰ "ἰπομυκηναϊκά" προϋδόντα τῆς ἀγγελιοπλαστικῆς, ἡ ὁποία θὰ ξαναανθίσῃ πλεόν μέ τὸν Πρωτογεωμετρικὸ Ρυθμὸ, μετὰ τὸ 1100 π.Χ.

Ἡ γ λ υ π τ ι κ ῆ τῶν Μυκηναίων δέν μᾶς ἄφησε μνημειοκὰ ἔργα πολλὰ. Μᾶς εἶναι γνωστὴ κυρίως ἀπὸ λίγα σωζόμενα δεύγματα σὲ πέτρα καὶ κούριαμα, περισσότερα σὲ ἔλεφαντοστοῦν καὶ ἡμιπολύτιμους λίθους καὶ ἀκόμα περισσότερα σὲ πηλό. Ἄλλα εἶναι περὶοκτα ὅπως π.χ. ἕνα κεφάλι γυναίκας ἢ Σφύγγας, εὖρημα τῶν Μυκη-

νῶν, ἀπό κονίαμα, βαμμένο ὁλόκληρο ἄσπρο καί ζωγραφισμένο στίς λεπτομέρειες μέ κόκκινο καί κυανό χρῶμα (εἰκ. I.E.E., σ.323, ἄνω). Οἱ πλαστικές ἐπιφάνειες δέν "μεταβαίνουν" κανονικά, ἀλλά συναντιῶνται σέ γωνίες σχεδόν τέσσερα ἐπίπεδα τῶν ἰσαρίθμων πλευρῶν. Στά λίγα πήλινα ὁλόγλυφα ἔργα ἔχουν προστεθῆ, τὰ τελευταῖα χρόνια, εὐρήματα ἀπό τίς Μυκῆνες, μεγάλα πήλινα εἰδῶλια ἀνδρῶν, γυναικῶν καί φιδῶν κουλουριασμένων, τῶρα στό Μουσεῖο τοῦ Ναυπλίου. Ἐνα γυναικεῖο εἰδῶλιο π.χ. ἔχει τὰ μαλλιά ἀνάγλυφα δηλωμένα σέ δύο σπεῦρες καί ριγμένα στούς ὠμούς, ἐνῶ ὅλο τό σῶμα καί οἱ λεπτομέρειες τοῦ προσώπου καλύπτονται μέ καστανό βερνίκι (εἰκ. I.E.E., σ.323, κάτω).

Πολλές ἑκατοντάδες εἶναι τὰ μικρά πήλινα εἰδῶλια, ἀπό τὰ ὁποῖα μερικά ξεχωρίζουν εἴτε γιά τήν ἰδιομορφία καί τήν τέχνη τους, ὅπως π.χ. ἕνα ἀπό τίς Μυκῆνες γυναικεῖο εἰδῶλιο μέ σωληνωτό σῶμα, ἀτροφικά χέρια μπροστά στό στήθος καί ζωγραφισμένα βραχιόλια καί περιδέραια (εἰκ. I.E.E., σ.321, δεξιά). Τά περισσότερα κατατάσσονται σέ κατηγορίες (π.χ. μέ σῶμα δισκοειδές, κεφάλι, χέρια σταυρωμένα καί πόδια ἐνωμένα σέ σχῆμα Φ ἢ χέρια ὑψωμένα σέ σχῆμα Ψ).

Ἄλλη κατηγορία ἀποτελοῦν τὰ πλαστικά ἄγγεα, ὅπως π.χ. τό τριποδικό τελετουργικό ἄγγεο μέ πλαστικές κεφαλές (δύο ἐλαφῶν καί ταύρου), μέ ἐπτά ὀπές καί διακόσμηση μέ κυματιστές γραμμές κατά ζῶνες (εἰκ. I.E.E., σ.321, ἀριστερά). Ἄγγεο τελετουργικό φαίνεται νά εἶναι καί τό ὁμοίωμα ὑποδήματος μέ ζωγραφισμένα φτερά ἀπό τή Βούλα τῆς Ἀττικῆς (εἰκ. I.E.E., σ.320), ἐνῶ στήν κατηγορία τῶν παιδικῶν παιγνιδῶν ὑπάγεται τό πήλινο ἄρμα πού σύρουν δύο ἄλογα, ἀπό θαλαμοειδῆ τάφο τῆς Θεσσαλίας, τῶρα στό Μουσεῖο τοῦ Βόλου (εἰκ. I.E.E., σ. 322).

Γιά τό ἀνάγλυφο τῆς Πύλης τῶν Λεόντων, τή διακόσμηση τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως καί τοῦ θησαυροῦ τοῦ Μινύου μελήσαμε πρὸ πάντων.

Ἐδῶ μένει νά τονύσουμε τί ἐσήμαινε αὐτή ἡ ἐργασία σέ σκληρό ὕλκο, τόν καιρό κού τά ἐργαλεῖα ἦταν λίθινα ἢ μπρούντζινα, δηλαδή σμίλη ἀπό σμύριδα, τρυκάνι καί κριόνι ἀπό χαλκό, κού γίνονταν ἀποτελεσματικά στή σκληρή πέτρα μόνο μέ χρήση ὑγρῆς ἄμμου ἢ σμυριδόσκουνης.

Ἡ ἐλεφαντοουργία εἶναι ἡ μικρογλυπτική στό εὐκολώτερο ὕλικό, τό ἐλεφαντόδοντο, κού ἐρχόταν ἀπό τή Συρία καί τήν Αἴγυκτο. Σκαλίζονταν σ' αὐτό καί ὀλόγλυφα ἔργα, ὅπως τό περίφημο σύμπλεγμα δύο γυναικῶν καί παιδιοῦ ἀπό τίς Μυκῆνες (βλέπε ἀνωτέρω). Ἔτσι ὀλόγλυφο εἶναι κι' ἓνα κεφαλάκι ἀπό τίς Μυκῆνες κάλλι (εἰκ. I.E.E., σ.327). Περισσότερα εἶναι τά ἔκτυπα ἀνάγλυφα σέ πλακίδια, χτένια, λαβές κατόπτρων ἢ ὄπλων, ἔπιπλα, καί σέ κυεῖδες συχνά κυλιδρικές, ὅπως τό εὔρημα κού ἀναφέραμε, σέ τάφο τῆς Ἀγορῆς τῶν Ἀθηνῶν (εἰκ. I.E.E., σ.326). Ἀμέτρητα εἶναι τά μικροσκοπικά ἐνθέματα σέ μορφή ἀχιβάδων, σκευῶν, ὀκτώσχημων ἀσπίδων, φύλλων κισσοῦ, ροδάκων καί ἄλλων λουλουδιῶν, κιδῶν κ.λ.κ. Ἡ ἐλεφαντουργία φυσιολογικά παρακμάζει μέ τήν πτώση τῆς ἀκμῆς τῶν Μυκηνῶν, ὅταν ἡ πρώτη ὕλη λιγότεψε.

Ἡ σφραγιδογλυψία εἶναι σέ παρακμή κατά τήν ΥΕ III φάση, βρέθηκαν πάντως σφραγιδοῦλοι σέ τάφους (Δεντρά, Μενίδι, Περαιτή) καί στίς ἀκροπόλεις τῶν Μυκηνῶν καί τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ μεταλλοτεχνία κατά τήν τελευταία μυκηναϊκή περίοδο, ἐκτός κολλῶν μᾶλλον ἀτέχνων μεταλλουργημάτων, ἔδωσε καί μερικά τελευταῖα δείγματα, ἀντάξια τῆς καλῆς παραδόσεως στόν κλάδο αὐτό τῆς τέχνης. Εἶναι δύο ἀσημένια ἀγγεῖα, ἀπό τίς Μυκῆνες καί τήν Πύλο, καί ἓνα ἐγχειρίδιο ἀπό τάφο στήν περλοχὴ τῶν Φαρῶν τῆς Ἀχαΐας, τώρα στό Μουσεῖο τῶν Πατρῶν.

Τά ἀσημένια ἀγγεῖα εἶναι στολισμένα μέ ἔνθετα ἀνδρική κεφάλια στή σειρά, ἀπό χρυσό καί νῖελο, κολλημένα μέ βόρακα (εἰκ. I.E.E., σ.328).

Τά κοσμήματα τῆς ἐποχῆς δέν φθάνουν κι' αὐτά τήν τέχνη καί τόν πλοῦτο τῶν ἐξαιρετικῶν προϊόντων τῶν προηγούμενων αἰῶνων. Κατά τόν 13ο αἰῶνα μάλιστα παρουσιάζονται κοσμήματα ἀπό

τεχνητές ύλες (δαλμάζα και φαγεντιανή), που υποκαθιστούν τα πολύτιμα μέταλλα.

Κ ρ ή τ η. Περύ τό 1450 π.Χ. ή μινωϊκή Κρήτη κατεστράφη από τό μεγάλο σεισμό και από τά παλιρροϊκά κύματα και τίς πυρκαϊές, που ό σεισμός προκάλεσε. Ένα στρώμα τέφρας έπεσε πάνω στο νησί και έκάλυψε τά έρείπια.

Δέν είναι βέβαιο αν ακολουθήσε είσβολή ή βαθμιαία επικράτηση των Μυκηναίων μετά την καταστροφή, άλλ'όπωςδήποτε βεβαιώνεται ή παρουσία μιās μυκηναϊκής δυναστείας 'Αχαϊκής, που ξαναέκτισε τό ανάκτορο της Κνωσού. 'Αρχαιολογικά τεκμήρια της παρουσίας των 'Αχαιών είναι ή αΐθουσα μέ τον άλαβάστρινο θρόνο και τους ζωγραφιστούς γρύπες στους τοίχους (είκ. Ι.Ε.Ε., σ.330-331), ό "ανακτορικός ρυθμός" της κεραμεικής, οι μεγάλοι τρίωτοι άμφορείς, τά πεπλατυσμένα "άλάβαστρα", οι έφυραϊκές κύλικες κ.λ.π.

'Η αΐθουσα του θρόνου ανήκει σ'αυτήν την τελευταία δυναστεία της Κρήτης. Έρχεται ή ιδέα από την ήπειρωτική Ελλάδα, όπου μας είναι γνωστή στους σπουδαιότερους μυκηναϊκούς τόπους, και ένσωματώνεται στο μινωϊκό λαβύρινθο. Οι γρύπες επίσης θυμίζουν τους όμοιους της Πύλου. Τίς ένδείξεις αυτές της αρχιτεκτονικής και τίς παρόμοιες της κεραμεικής, έπιβεβαίωσε ή αποκρυπτογράφηση της Μυκηναϊκής Γραμμικής Β' Γραφής. Στην Κνωσό βρέθηκαν πινακίδες γραμμένες μ'αυτή τη γραφή και γενικώς πιστεύεται, ότι ανήκουν στην άχαϊκή περίοδο της νήσου, κατά την όποία ή δύναμη φαίνεται συγκεντρωμένη στην Κνωσό.

Οι 'Αχαιού έφεραν στην Κρήτη τό πολεμικό πνεύμα που παρατηρείται μόνο σ'αυτή τη φάση, ιδίως στους τάφους των πολεμιστών μέ τά κράνη, τά ξίφη, τά έγχειρίδια, τίς λόγχες, δηλαδή όλο τον όπλισμό. Θαυμάσια προϊόντα της μυκηναϊκής όπλοτεχνίας εύρέθησαν στους τάφους της Κνωσού (είκ. Ι.Ε.Ε., σ.332 - 333).

"Ένοπλοι είκονίζονται σέ τοιχογραφίες και άσπίδες ζωγραφιστές κοσμοούν τους τοίχους. Στα άγγελα φθάνουν θέματα όπως κράνη από χαυλιόδοντες, π.χ. σέ ανακτορικό, από τάφο του Κατσαμπά (είκ. Ι.Ε.Ε., σ.332, άνω άριστερά). Στίς πινακίδες συναντούμε τά σύμβο-

λα άμαξών, ἵππων, ὀπλων κ.λ.κ.

Στή θρησκεία φυσικά έμφανίζονται παράλληλα στοιχεῖα μινωϊκά καί άχαϊκά. Συνεχίζεται ή λατρεία τής θηλυκῆς θεᾶς στά 'Ιερά κορυφῆς, στά σπήλαια καί στά σπύτια. Στο άνάκτορο τής Κνωσοῦ μαθαίνουμε άπό τίς πινακίδες τήν παρουσία έλληνικῶν θεῶν, τοῦ Διός, τής 'Αθηνᾶς κ.ά.

Στούς τάφους έπίσης παρατηρεῖται ή συνέχεια τής ζωῆς άπό τή μινωϊκή στήν άχαϊκή περίοδο. 'Ο μινωϊκός βασιλικός τάφος στά 'Ισόπατα ξαναχρησιμοποιεήθηκε σ' αὐτήν τήν περίοδο, ὑποτίθεται γιά μέλος τής άχαϊκῆς δυναστείας, ένῶ ή σαρκοφάγος τής 'Αγίας Τριάδος μέ τίς τουχογραφίες της δείχνει πώς ή ταφή ἔγινε μέ τό πατροπαράδοτο μινωϊκό τυπικό.

'Η ζωή τής άχαϊκῆς δυναστείας στό άνάκτορο τής Κνωσοῦ δέν κράτησε πολύ. Λίγο μετά τό 1400 π.Χ. πυρκαϊά άφάνισε τό παλάτι καί δέν φαίνεται άπό πουθενά άν ή αίτία ἦταν κάποια θεομηνία κάλλι ή έπανάσταση τῶν Μινωϊτῶν κατά τῶν 'Αχαιῶν κατακτητῶν. 'Η Κρήτη δέν μπόρεσε νά ξαναβρῆ τήν παλιά άκμή της.

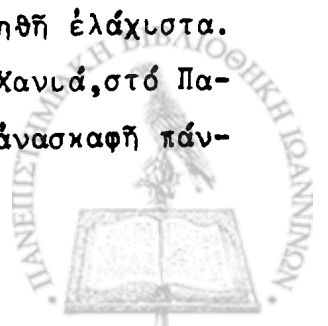
Στό έξῆς τό μεγάλο νησί μέ τή λαμπρή πολιτιστική παράδοση γίνεται έπαρχία τής Μυκηναϊκῆς θαλασσοκρατορίας. 'Ο 'Ομηρος άργότερα θά τραγουδήσει:

Κρήτη τις γαῖ' έστι, μέσφ ένύ οὔνοπι πόντφ,
καλή καί πύειρα, περίρρυτος' έν δ' άνθρωποι
πολλού, άπειρέσιου, καί έννήκοντα πόλεις'
άλλη δ' άλλων γλῶσσα μεμιγμένη' έν μέν 'Αχαιού,
έν δ' 'Ετεόκρητες μεγαλήτορες, έν δέ Κύδωνες
Δωριέες τε τριχάϊκες δῶού τε Πελασγού'
τῆσι δ' ένύ Κνωσός, μεγάλη πόλις, ένθά τε Μίνως
έννέωρος βασίλευε Διός μεγάλου άριστής.

('Οδυσ. τ.172-179)

'Από τίς 90 κρητικές πόλεις τής 'Οδυσσεΐας (εἶναι 100 στήν 'Ιλιάδα), στόν Κατάλογο τῶν Πλοίων αναφέρονται: ή Κνωσός, ή Γόρτυνα, ή Λύκτος, ή Μύλητος, ή Λύκαστος, ή Φαιστός, καί άλλου ή 'Αμνισός κ.ά.

Λείψανα τής μετανακτορικῆς Κρήτης ἔχουν έρευνηθῆ έλάχιστα. Εἶναι γνωστά στόν Χόνδρο Βιάννου, στά Γουρνιά, στά Χανιά, στό Παλαίκαстро, στή Ζάκρο καί στήν 'Αγία Τριάδα. Έχουν άνασκαφῆ πάν-

τως άμέτρητοι τάφοι σέ πολλά νεκροταφεία, πού δύνουν μιά οίκιστική εικόνα ανάλογη μέ τήν 'Ομηρική τών 90 - 100 πόλεων.

'Από τούς 'Ομηρικούς ήρωες Κρητικού είναι ό 'Ιδομενεύς, υίός του Μίνως. Συμμετέχει στήν έκστρατεία μέ 80 πλοΐα, τρίτος σέ δύναμη μετά τόν 'Αγαμέμνονα καί τό Νέστορα. 'Επανεφέρε, μετά τήν πτώση τής Τροίας, τούς Κρήτες του στήν Κρήτη.

'Η μετανакτορική Κρήτη ζή μιά νέα ζωή σέ νέους τόπους. Μόνο ίδιωτικά σκΐτια ξανακτίζονται πάνω σέ μερικά άπό τά δοξασμένα έρείπια. Τό πιο έντυπωσιακό παράδειγμα είναι ή Κνωσός. 'Ο "Εβανς μύλησε γιά "άνακατάληψη" τής Κνωσοΐ.

'Από τίς τέχνες ή μεταλλοτεχνία, ή έλεφαντοϋργία καί ή χρυσοχοΐα παρουσιάζουν συνέχεια τής παλαιάς άκμής. Τά χάλκινα σκεΐη, πού βρέθηκαν σέ τάφο τής Κνωσοΐ καί σ' άλλον στίς κοντινές 'Αρχάνες, παρουσιάζουν ποικιλία σχημάτων καί διακοσμήσεως. Τά όπλα γενικά είναι περισσότερα άπό τά σκεΐη. 'Εξαιρετικά προΐόντα χρυσοχοΐας καί μικροτεχνίας είναι τά κτερίσματα του θολωτοΐ τάφου στίς 'Αρχάνες: μεταξύ άλλων στολΐδια μέ χρυσές χάνδρες σέ σχήμα ροδάκων καί παπυροειδών καί περιδέραια άπό σάρδιο καί χρυσάφι (είκ. I.E.E., σ.337).

Οί σφραγιδογλύφοι έξακολουθοΐν νά λεπτουργοΐν φακοειδεις καί άμυγδαλωτές σφραγΐδες καί σφραγιστικούς κυλίνδρους μέ παραστάσεις λιονταριών πού σπαράζουν ταΐρους, πτηνά υδροβία, άρματα, σκηνές τής λατρείας κ.λ.π.

Στήν κεραιική συνεχίζεται ή παράδοση μέ λίγα σχετικώς μυκηναϊκά στοιχεΐα πρόσθετα. Τώρα τά γραπτά άγγεΐα είναι περισσότερα, μέ παραστάσεις ζώων καί φυτών. Είναι παράλληλες έκδηλώσεις τών ρυθμών "τής Σιταποθήκης" καί του "Πυκνοΐ". 'Η δεύτερη χρήση τής σαρκοφάγου τής 'Αγίας Τριάδος, δηλαδή οί περίφημες τοιχογραφίες της, χρονολογοΐνται στήν άρχή τής περιόδου αύτης, τής μετανакτορικής. 'Ενΰ είναι λίγα τά καλά δείγματα τοιχογραφιών, οί μεγάλες έπιφάνειες τών σαρκοφάγων προσφέρονται γιά διακοσμητικά θέματα καί παραστάσεις μέ ζΰα, διπλοΐς πελέκεις, ιερά κέρατα, γρΐπες, άρματα. Μιά κατηγορία σαρκοφάγων άπό τήν 'Επισκοπή

τῆς Ἱεράπετρας παρουσιάζει σκηνές ἀπό νεκρικές τελετές (εἰκ. I.E.E., σ.336).

Ἡ π λ α σ τ ι κ ῆ ἐξυπηρετεῖ τῆ λατρεία. Πήλινα εἰδώλια τῆς μυνωϊκῆς θεᾶς ἔχουν συχνά τὰ χέρια ὑψωμένα καί τό ἔνδυμα κυλινδρικό. Ἡ στεφάνη τῆς θεᾶς στά μαλλιά ἄλλοτε ἔχει περιστέρια καί ἱερά κέρατα, ὅπως σέ παράδειγμα ἀπό τό ἱερό τοῦ Γάζι, κοντά στό Ἡράκλειο (εἰκ. I.E.E., σ.335, ἀριστερά), καί ἄλλοτε παπαροῦνες, ὅπως ἡ "θεά τῶν μηκώνων" ἀπό τό ἕδωλο ἱερό (εἰκ. I.E.E., σ. 335). Παρόμοια εἰδώλια βρέθηκαν καί στά Γουρνιά, στή Γόρτυνα,στό Παγκαλοχώρι, στά Σαχτούρια, στή Μυρσίνη κ.λ.π.

Γενικά ὅμως ἡ κρητική τέχνη ἔχει πάρει τό δρόμο τῆς παρακμῆς.

Κ Ὑ π ρ ο ς. Τό τρίτο μετά τή Σικελία καί τή Σαρδηνία νησί τῆς Μεσογείου, δέν ἀπέκτησε ποτέ τή λάμψη τῆς μικρότερης Κρήτης, ἀλλ'ἀπό τήν Πρώτη Περίοδο τῆς Χαλκοκρατίας, καθώς εἶδαμε, καί μάλιστα κατά τήν Ὑστερη Ἑποχή τοῦ Χαλκοῦ (γιά τήν Κύπρο 1550 - 1050 π.Χ., Β.Καραγεώργης, I.E.E., σ.340), ἐπί πέντε αἰῶνες, γίνεται σημαντικό κέντρο πολιτισμοῦ. Ἐκτός ἀπό τό σπουδαῖο γιά τήν Ἑποχή προϋόν της, τό χαλκό, ἡ θέση τοῦ νησιοῦ τῆς προσδίδει σπουδαιότητα.

Γερά δεμένο μέ τόν Ἑλληνισμό τό νησί ἀπό τή Μυκηναϊκή Περίοδο, ἀπολαμβάνει τὰ πλεονεκτήματα τῆς γειτνιασεως πρός πανάρχαια πολιτιστικά κέντρα τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καί τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐνῶ ἔχομε μυκηναϊκά εὐρήματα καί ἀπό τόν 14ο αἰ. π.Χ., κατά τόν ἐπόμενο 13ο αἰῶνα βεβαιώνεται, μέ τήν παρουσία ἀγγείων τοῦ ρυθμοῦ πού ἐπικρατοῦσε στήν Ἀργολίδα, ἐγκατάσταση Μυκηναϊκῶν ἀποίκων περὶ τό 1230 π.Χ. Ἐρμηνεύεται ὡς συνέπεια ἀποικισμού πού ἀκολούθησε τήν παρακμή τῶν μυκηναϊκῶν κέντρων. Παρατηρεῖται στήν Ἐγκωμη καί τό Κίτιο στά ἀνατολικά παράλια, στή Σύντα μεσογειότερα, στήν Παλαίπαφο καί στό Παλαίκαстро - Μάα στά ΝΔ (σχέδ. 69).

Μετά ἀπό περίοδο ἀκμῆς ἡ Κύπρος ὅπως καί ἡ Οὐγκαρίτ τῆς ἀ-

πέναντι Συριακής ακτής ύφίστανται τὺς εἰσβολές τῶν "Λαῶν τῆς θαλάσσης", ὅπως ὀνομάζονται σέ αἰγυπτιακό κείμενο. Τὴν Κύπρο ὀνομάζουν Ἀλασία ἀνατολικά κείμενα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

Κατὰ τὸν 12ο αἰ. π.Χ. πάλι ἀκμάζει ἡ Κύπρος. Δέχεται πληθυσμούς καὶ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ Ἀνατολή καὶ Δύση. Ἀλλὰ κατὰ τὸ 1075 π.Χ. νέα καταστροφή, αὐτὴ τῆ φορά σεισμός πιθανῶς, ἀνσγκάζει τοὺς κατοίκους τῆς Ἐγκωμης π.χ. νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν πόλη τους καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν κοντινὴ καὶ παράλια πόλη, τὴ Σαλαμίνα, πού ἀκμάζει ἀργότερα, στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Μεταξὺ 1050 καὶ 1000 π.Χ. ἐγκαταλείπεται ἡ Ἐγκωμη καὶ τὸ Κίτιον. Εἶναι τὸ τέλος τῆς Χαλκοκρατίας στὴν Κύπρο.

Ἡ Τέχνη στὴν Κύπρο κατὰ τὴν Ὑστερη Χαλκοκρατία. Μετὰ τὸ 1230 π.Χ. οἱ Ἀχαιοὶ ὠχύρωσαν μὲ "κυκλώπεια" τεῖχη πόλεις ὅπως ἡ Ἐγκωμη, τὸ Κίτιον, ἡ Σύντα, τὸ Κούριο καὶ τὸ Παλαίκαстро. Τὰ τεῖχη ἔχουν ὄχι πυλῶνες καὶ πύργους μὲ πλάτος ὡς 18 μ. Κτίζονται μὲ ὀγκόλιθους στὰ κάτω μέρη καὶ πλῆθρες ψηλότερα.

Ἡ Ἐγκωμη, ἀνεσκαμμένη σέ μεγάλη ἔκταση (εἰκ. I. E. E., σ. 344), ἀντιπροσωπεύει τὴν Ὑστερη Χαλκοκρατία στὴν Κύπρο. Εἶχεν ἔκταση 400 μ. ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ 350 μ. ἀπὸ Α πρὸς Δ. Τὸ πολεοδομικὸ σχέδιο τῆς κάτω πόλεως ἔχει κανονικότητα, μὲ δρόμους πλάτους 3 μ., πού σχηματίζουν οἰκοδομικὰ τετράγωνα πλευρᾶς 32 μ. Τὰ σπῖτια ἀναπτύσσονται σέ σχῆμα Π γύρω ἀπὸ αὐλή. Στὸ κέντρο περὶ τοῦ τῆς πόλεως, ὅπου συναντῶνται οἱ δύο κύριοι δρόμοι, σχηματίζεται πλακόστρωτη πλατεῖα μὲ δημόσια κτήρια γύρω τῆς. Ἐνα εἶναι κτισμένο μὲ τοιχοδομία πού θυμίζει τὴν κλασσική. Ἐνα ἄλλο ὑποτίθεται ὅτι εἶναι τὸ ἀνάκτορο. Ἐχουν ἀνασκαφῆ καὶ δύο ναοί, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἕνας μιμεῖται ἐλλαδικὰ πρότυπα.

Ἐξ ἄλλου στὸ Κίτιον ἀποκαλύφθηκε πρόσφατα μεγάλο ἱερό, ὁμοιο μὲ τὸ ἱερό τοῦ κερασφόρου θεοῦ τῆς Ἐγκωμης. Ἱερά κέρατα λίθινα βρέθηκαν πάλι σέ κτιστὸ βωμό καὶ χαρακτηρίζουν τὴ λατρεία. Ὁ βωμός χρονολογεῖται στὰ 1200 π.Χ., ὅταν οἱ Ἀχαιοὶ εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὴν Κύπρο.

Τάφοι στό Κούριο, στή Λάπηθο καί στή Σαλαμύνα παρουσιάζουν χαρακτηριστικά τῶν μυκηναϊκῶν λαξευτῶν Τάφων μέ δρόμο κ.λ.π.

Ἡ κ ε ρ α μ ε ι κ ῆ τῆς Κύπρου τήν περίοδο αὐτή παρουσιάζει χαρακτηριστικά ἀνατολικά, αἴγυπτιακά, κυρίως ὅμως μυκηναϊκά. Τά ἀνατολικά στοιχεῖα καί τά αἴγυπτιακά ἔρχονται μέ τό ἐμπόριο. Ἔτσι ἔφθασαν κυπριακά προϊόντα καί στίς μακρυνές χῶρες τῆς Ἀνατολῆς καί στήν Αἴγυπτο. Ἐκπλήσσει ὅμως ἡ ἀφθονία προϊόντων μυκηναϊκῶν, ὥστε δημιουργεῖται τό πρόβλημα ἂν εἶναι ἐπέισακτα στήν Κύπρο ἢ ἔγιναν ἐπί τόπου ἀπό ἀποίκους ἢ τεχνῦτες Μυκηναίους, ὅπως εἶναι πιθανό.

Τό παλαιότερο σχῆμα Κυπρομυκηναϊκοῦ ἀγγείου εἶναι ὁ κρατήρας μέ ἀνοικτό στόμιο. Σπάνια τό συναντοῦμε στήν Ἑλλάδα μετά τό 1400 π.Χ. Ἐμφανίζεται στήν Κύπρο μαζί μέ τό ζωγραφικό διακοσμητικό ρυθμό (Pictorial Style), τόν ὁποῖον ἐδημιούργησαν στήν Κύπρο ὅπως ὑποτίθεται, οἱ πρῶτοι Μυκηναῖοι τεχνῦτες πού δούλεψαν ἐκεῖ. Παραδείγματα τοῦ ζωγραφικοῦ αὐτοῦ ρυθμοῦ ἀπό τήν Ἐγκωμη εἶναι : α) παράσταση τράγου καί ταύρου σέ κρατήρα (εἰκ. I.E.E., σ. 346, δεξιά) καί β) ἄλλη παράσταση σέ ἀμφοροειδή κρατήρα, πού εἰκονίζει ἄρμα μέ ἠνύοχο καί ἀναβάτη, καί μιᾶ μορφή μπροστά, πού κρατεῖ ζυγό. Ὑποτίθεται πῶς εἶναι ὁ Δίας μέ τό ζυγό τῆς Μούρας (εἰκ. I.E.E., σ. 346, ἀριστερά).

Κατά τά μέσα τοῦ 12ου αἰ. π.Χ., μαζί μέ δεύτερο κῆμα Ἀχαιῶν ἀποίκων, ἔρχεται καί στήν Κύπρο ὁ "ρυθμός τῆς Σιταποθήκης" καί σχήματα ἀγγείων ὑστερομινωϊκά, πού ἐπηρεάζονται ἀπό ἀνατολίτικα.

Ἡ μ ε τ α λ λ ο τ ε χ ν ῦ α τῆς Κύπρου μᾶς εἶναι γνωστή ἀπό εὐρήματα τῆς Ἐγκωμης καί τοῦ Κιτίου κυρίως. Προϊόντα τῆς μέ ἔνθετη διακόσμηση, ἔργα χρυσοχοΐας καί σφραγιδογλυφίας εἶναι τά κυριώτερα. Ἀσημένιο κύπελλο ἀπό τήν Ἐγκωμη (εἰκ. I.E.E., σ. 351, ἄνω ἀριστερά) στολίζεται μέ ἔνθετα βουκράνια, ἄνθη λωτοῦ καί ρόδακες ἀπό χρυσό καί νύελο. Θυμίζει τό κύπελλο ἀπό τά Δεντρά (Μιδέα) τῆς Ἀργολίδος.

Ἐνα ρυτιό κωνικό, πού βρέθηκε στό Κίτιο, εἶναι κατασκευασμένο ἀπό φαγεντιανή, μέ ἐπένδυση κυανοῦ σμάλτου, καί στολισμένο κα-

τά ζῶνες. Στήν ἀνώτερη εἰκονίζονται δύο ταῦροι σέ καλπασμό καί αἷγαγροι, στή μεσαία κυνήγι ἀγρίων ταύρων, ἐνῶ ἡ κατώτερη στολιζεται μέ συνεχόμενες σπεῖρες (εἰκ. I.E.E., σ.347). Τό σχῆμα τοῦ ἀγγελίου ἔρχεται ἀπό τό Αἶγατο, οἱ παραστάσεις εἶναι ἐπηρεασμένες καί ἀπό τό Αἶγατο καί ἀπό τήν Ἀνατολή, ἡ τεχνική ὁμως τοῦ σμάλτου ἔρχεται ἴσως ἀπό τήν Αἴγυπτο.

Τήν ἴδια ἀνάμιξη στοιχείων παρουσιάζει καί ἡ χρυσοχοῦα στά διακοσμητικά της θέματα: σφίγγες, λέοντες καί αἷγαγροι, προτομές ἀνθρώπινες, ἀσπίδες ὀκτώσχημες κ.λ.π. Ἐνα παράδειγμα ἀπό τήν Ἐγκωμη εἶναι τό χρυσό διάδημα μέ δύο σειρές φτερωτές σφίγγες ἀνάγλυφες.

Ἡ ἐλεφαντοουργία τῆς Κύπρου ἔδωσε μερικά πολύ ἀξιόλογα εὐρήματα. Σέ πυξίδα εἰκονίζονται ζῶα πανικόβλητα σέ καλπασμό, πού τά κυνηγοῦν μέ ἄρμα (εἰκ. I.E.E., σ.340-341), θέμα πού θυμίζει τό ἀγωνιστικό πνεῦμα τῶν Μυκηναίων. Ἐτερόκλητα τεχντροπικά καί θεματικά στοιχεῖα παρουσιάζει ἄλλο ἐλεφαντούργημα, εὐρημα τῆς Ἐγκωμης. Εἶναι λαβή κατόπτρου μέ παράσταση πάλης πολεμιστοῦ μέ φτερωτό γρύπα καί λιονταριοῦ πού ἐπιτίθεται σέ ταῦρο (εἰκ. I.E.E., σ.343). Τό πλῆθος πάντως τῶν προϋόντων ἐλεφαντουργίας, πού βρέθηκαν στήν Κύπρο, φανερώνει πῶς ὑπῆρχαν τοπικά ἐργαστήρια.

Ἀπό τήν πλαστική τοῦ χαλκοῦ ἔχουμε δύο μοναδικά εὐρήματα τῆς Ἐγκωμης, ἀξιοσπούδαστα καί ὡς δείγματα πρώιμης γλυπτικής καί ὡς μαρτυρίες γιά τή θρησκεία στήν Κύπρο κατά τήν ὕστερη Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ. Τό ἕνα βρέθηκε στό ἀρχαιότερο ἱερό τῆς Ἐγκωμης. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπό συμπαγή χαλκό καί εἰκονίζει κερασφόρο θεό ὄρθιο, μέ περισκελίδα ὡς τοῦς μηρούς, ζώνη στή μέση καί μέ κράνος ἀπό δέρμα προβάτου μέ καμπύλα κέρατα (εἰκ. I.E.E., σ.348). Ταυτίζεται πρός τόν ἀρκαδικό Ἀπόλλωνα Κεραιάτην, τοῦ ὁποῦ ἡ λατρεία στήν Κύπρο διατηρήθηκε ὡς τόν 4ο αἰ. π.Χ., ὅπως μαθαίνουμε ἀπό ἐπιγραφή τῆς Λάρνακος. Τό ἀγαλμάτιο εἶναι τό μεγαλύτερο τῆς Ὑστεροελλαδικῆς Περιόδου (ὕψος 0,55 μ.). Τό δεύτερο ἀγαλμάτιο βρέθηκε στό νεώτερο ἱερό τῆς Ἐγκωμης καί εἰκονίζει

ἐπίσης κερασφόρο θεό, γενειοφόρον αὐτό, πού κρατάει ἀκόντιο καί ἀσπίδα. Ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος εἶναι σέ σχῆμα ταλάντου χαλκοῦ καί εἰκάζεται ὅτι ὁ θεός σχετίζεται μέ τό χαλκό τῆς Κύπρου. Τά μεταλλεῖα τοῦ χαλκοῦ ἦταν κυρίως στους πρόποδες τοῦ Τροόδου, ἀλλά ἡ κατεργασία του γίνονταν στίς νότιες καί ἀνατολικές ἀκτές (Κύτιον καί Ἐγκωμη).

Εἰδήσεις γιά τή λατρεία ἔχομε καί ἀπό τά πήλινα εἰδώλια, πού εἰκονίζουν τή θεά τῆς γονιμότητος, τή θεά-Μητέρα, πού κρατάει ἀπό τή Χαλκολιθική Ἐποχή τῆς Κύπρου (εἰκ. I.E.E., σ.348, ἀριστερά). Πήλινο ὁμοίωμα ἱεροῦ, πρόσφατο εὑρημα στή νεκρόπολη τοῦ χωριοῦ Κοτσιάτης, εἰκονίζει τρία ξόανα μέ βοοκεφαλές καί στό δάπεδο γυναικεία μορφή μπροστά σέ ἀμφορέα (εἰκ. I.E.E., σ.345, ἀριστερά). Σέ ἀγροτικό ἱερό στήν περλοχή τῆς Μύρτου ἐξ ἄλλου βρέθηκε μνημειώδης βωμός. Εἶναι κτισμένος μέ κελεκητές πέτρες καί ἔχει ἐπάνω τά ἱερά κέρατα τῆς αἰγαιακῆς θρησκείας (ἀναπαράσταση εἰκ. I.E.E., σ.345, ἄνω).

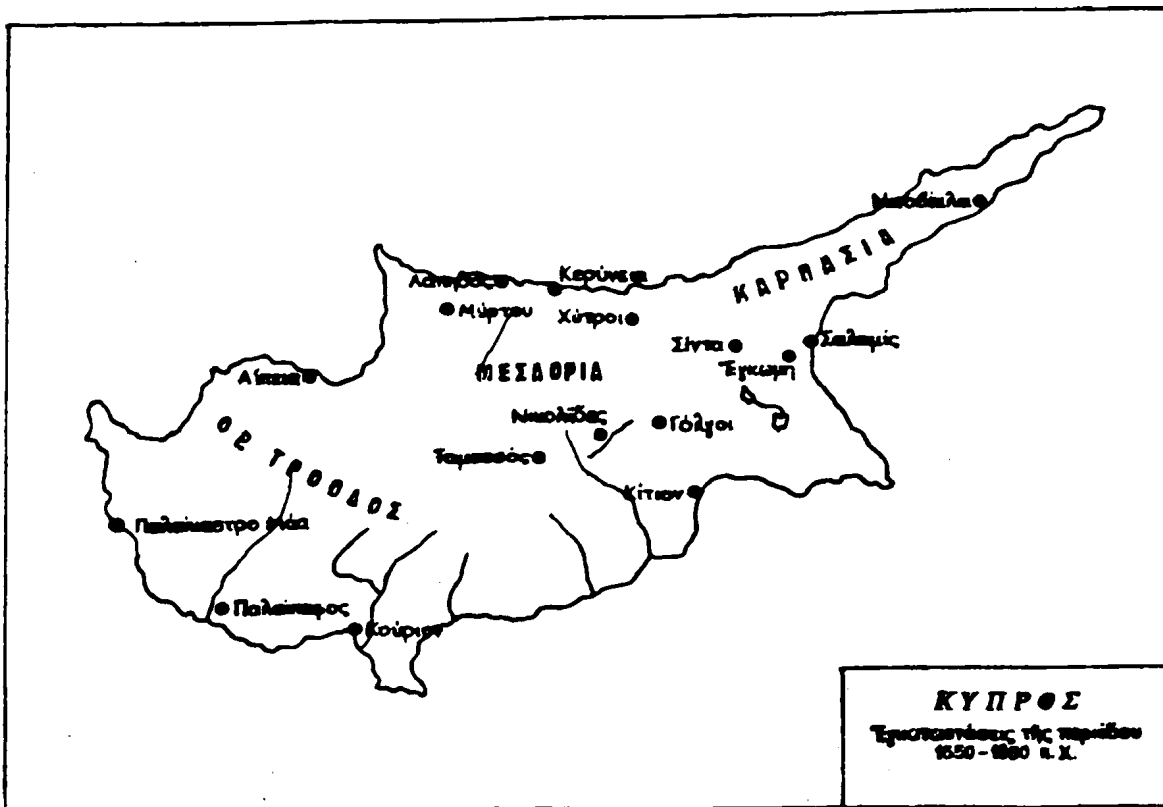
Κυπριακή Γραφή. Ἄτυχως δέν ἔχει ἀποκρυπτογραφηθῆ ἡ λεγόμενη "συλλαβική κυπριακή γραφή", πού πρωτοεμφανίζεται στήν Κύπρο περί τό 1500 π.Χ. Τά σημεῖα της εἶναι γραμμικά (εἰκ. I.E.E., σ.352). Τά ἔχομε εἴτε σέ πήλινες πινακίδες ἐγγράφατα εἴτε σέ ἀγγεῖα γραμμένα. Κατά τό τέλος τῆς Περιόδου τά ἔχομε καί σέ χάλκινες ἐπιφάνειες. Γιά τήν προέλευση τῆς κυπριακῆς γραφῆς ὑποστηρίχθηκαν κατά καιρούς διάφορες γυνῶμες. Ὁ Ἔβανς τήν ἤθελε κρητικῆς προελεύσεως καί δικαιώνεται ἀπό εὐρήματα παλαιότερα τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Ἀχαιῶν στήν Κύπρο.

Ὁ Ἑλληνισμός τῆς Κύπρου. Οἱ Ἀχαιοί ἀπλώθηκαν στήν Κύπρο κατά τρία διαδοχικά κύματα. Πρῶτα ἔφθασαν στίς ἀκτές ὡς ναυτικοί, ἔμποροι καί τεχνῆτες, τόν 140 καί 130 αἰ. π.Χ. Κατά τά τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος, ἐγκαταστάθηκαν ὡς ἀποικιοὶ καί πάλι ξαναπῆγαν κατά τά μέσα τοῦ 12ου αἰῶνος π.Χ. Ἀπό τότε κρατεῖται σταθερά ἡ Κύπρος τόν ἑλληνικό της χαρακτήρα.

Ἡ ἑλληνική παράδοση κράτησε τήν ἀνάμνηση τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀποικισμοῦ τῆς Κύπρου μετά τήν ἄλωση τῆς Τροίας. Καί ἡ ἀρχαιολογία

κή ἔρευνα ἐπιβεβαιώνει τὴν παράδοση. Ὁ Ἴσοκράτης π.χ. μᾶς λέγει: "Τεῦκρος... ἀφικόμενος εἰς Κύπρον Σαλαμῖνά τε κατῴκησεν ὁμῶνυμον ποιήσας τῆς πρότερον αὐτῷ πατρίδος οὔσης καὶ τό γένος τό νῦν βασιλευῶν κατέλιπεν" ('Ισ.Εύ.18). Ὑπαινιγμούς στό ἴδιο ἱστορικό γεγονός ἔχομε καί στόν Αἰσχύλο (Πέρσαι, 889) καί στόν Πίνδαρο (Πύνδ. Ν.Δ.46). Ὁ σχολιαστής τοῦ Πινδάρου παρατηρεῖ: "ὁ γάρ Τεῦκρος ἐλθὼν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Ἰλίου ἐν Σαλαμῖνι...φυγῶν ᾤκησε τὴν Κύπρον καί ἔσχεν αὐτῆς τὴν ἀρχήν" (Σχ.Πύνδ.Ν.ΙV,76,ἐκδ.

Σχέδιο 69. Ἡ Κύπρος κατὰ τὴν Ὑστερῇ Ἐποχῇ τοῦ Χαλκοῦ (Ι.Ε.Ε.). (Teubner). Πρόσφατες ἀνακαλύψεις στή Σαλαμῖνα δείχνουν ὅτι ἰδρύθηκε στίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰ.π.Χ.

Τό Κούριο ἐξ ἄλλου κατὰ τόν Ἡρόδοτο ἦταν ἀποικία τῶν Ἀργείων καί ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα ἔδειξε ὅτι πράγματι Ἀχαιοῦ ἀποικιοκῆς μετέφεραν ἐκεῖ ταφικά τους ἔθιμα καί διακοσμητικούς ρυθμούς τῆς Ἀργολίδος.

Γιὰ τὴν Πάφο ὁ Πausanias μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Ἀγαπήνωρ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν Ἀρκάδων γυρίζοντας ἀπὸ τὴν Τροία ἔφθασεν ἐκεῖ καί

ἔδρυσεν στήν Παλαίπαφο τό ἱερό τῆς Ἀφροδίτης, ἀφοῦ ἔδωξε τόν βασιλέα καί ἀρχιερέα τῆς Ἀφροδίτης Κινύρα. Πράγματι οἱ ἀνασκαφές ἔφεραν στό φῶς μυκηναϊκά εὐρήματα τοῦ 12ου αἰ. π.Χ. καί τεύχη "κυκλώπεια" στό Παλαύκαστρο - Μάα. Ἐξ ἄλλου εἶναι γνωστή ἡ συγγένεια τῆς ἀρχαίας κυπριακῆς διαλέκτου μέ τήν ἀρκαδική καί οἱ μῦθοι γιά τήν ἔδρυση κυπριακῶν πόλεων ἀπό Πελοποννησίους, ποῦ διατηρήθηκαν μέ εὐλάβεια ἀνά τούς αἰῶνες μαζί μέ τούς ἄλλους ἱστορικούς δεσμούς τοῦ νησιοῦ ὡς τίς μέρες μας.

Ἐπομυκηναϊκή καί Ἐπομινωϊκή Φάση

Ἡ τελευταία φάση τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ὀνομάζεται Ἐπομινωϊκή στήν Κρήτη καί Ἐπομυκηναϊκή στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα. Καλύπτει περίοδο 150 ἐτῶν περίπου (1150 - 1000 π.Χ.), δηλαδή πῆ μετάβαση ἀπό τό τέλος τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ ὡς τήν ἐπικράτηση τοῦ λεγομένου Πρωτογεωμετρικοῦ Ρυθμοῦ. Μέ ὄρους τῆς Ἱστορίας: ἡ φάση αὕτη εἶναι τό πέρασμα ἀπό τούς Προϊστορικούς στούς Πρώτους Ἱστορικούς Χρόνους.

Στή σφαῖρα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἐνῶ ἔχουν καταλυθῆ τά βασίλεια τῶν Ἀχαιῶν περί τό 1130 π.Χ., συνεχίζεται ἡ πολιτιστική παράδοση τῆς Ἐποχῆς, ἀλλά μέ φανερά σημάδια παρακμῆς καί ἀλλαγῆς. Δέν ὑπάρχει πλέον ὁ πλοῦτος τοῦ ἐμπορίου καί τῶν κατακτήσεων γιά νά θρέψῃ ἀκμαία τέχνη.

Συνέπεια τῆς διαλύσεως τῆς ἀνακτορικῆς ζωῆς εἶναι καί ἡ ἀφάνεια τῆς Γραφῆς.

Τελευταῖες ἀναλαμπές τοῦ κόσμου τῶν Ἀχαιῶν παρατηροῦμε μόνον σέ περιοχές, ὅπου κατέφυγαν ἢ ἀντισταθῆκαν, ὅπως ἡ Ἀχαΐα, ἡ Κεφαλληνία καί ἡ Ἀττική. Τά νεκροταφεῖα τῶν περιοχῶν αὐτῶν (περιοχή Πατρῶν καί Χαλανδρίτσας, διάφορες θέσεις στήν Κεφαλληνία, Κεραμεικός καί Σαλαμίνα) δύνουν τά τελευταῖα δείγματα τῆς μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς μαζί μέ τοπικές παραλλαγές καί κοσμήματα στή μυκηναϊκή παράδοση.

Παράλληλα πρὸς τὴν πολιτικὴν μεταβολὴν παρουσιάζονται νέα ὑλικά: στὸν ὄπλισμόν ὁ σίδηρος, πού θά δώσῃ τὸ ὄνομά του στή νέα Ἐποχή, καί στά στολίδια ὁ χαλκός, ἀπὸ τὸν ὁποῖο γίνονται οἱ χαρακτηριστικὲς τοξωτὲς καί ὀκτώσχημες πόρπες, πού θά κυριαρχήσουν στήν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου.

Στὴν κεραμική παράγονται ἀκόμα ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, σκυφτά ἀγγεῖα, ἀμφορίσκοι καί κύπελλα. Ἀργότερα συνηθίζονται λήκυθοι, πρόχοι, τριφυλλόσχημες οἴνοχοδες καί ἀμφορεῖς. Κατὰ τὸν τρόπον ἐπιχωριάζουν πτηνόσχημα ἰδιόμορφα ἀγγεῖα (Ἀχαῖα κ.ἄ.). Τὰ διακοσμητικὰ θέματα εἶναι συνέχεια τοῦ "ρυθμοῦ τῆς Σιταποθήκης".

Στὴν Κρήτη ἐπίσης ἀπὸ τὸ 1130 π.Χ. περίπου καί ἐξῆς παρατηρεῖται ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν Ὑστερομινωϊκὴ στήν Πρωτογεωμετρικὴ κεραμική καί γενικώτερα τέχνη. Ὁ περίτεχνος, πλούσιος διακοσμητικὸς ρυθμὸς τῆς μινωϊκῆς παραδόσεως δέχεται στοιχεῖα τοῦ "Πυκνοῦ ρυθμοῦ" τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Στούς παραδοσιακοὺς ψευδόστομους ἀμφορεῖς, στίς πυξίδες, στά κύπελλα μέ ἐκροή, στά "φλασκιά προσκυνητῶν" (Pilgrims Flasks) οἱ ἐπιφάνειες γεμίζουν μέ ἐπάλληλες γωνίες τόξα, ἄλλα γραμμικά ἢ ἀβακωτά, φυτικά ἢ θαλασσινὰ θέματα, σχηματοποιημένα μέχρι τελείου ἐκφυλισμοῦ. Νέα σχήματα ἀγγείων ἔρχονται ἀπὸ τὴν Κύπρο π.χ. ὁ κρατήρας μέ ἀνοιχτό στόμιο καί ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα τὸ κύπελλο, ὁ σκύφος, ὁ κάλαθος, ὁ ἀμφορεύς μέ τὴν λαβὴν στό σῶμα, ἡ τριφυλλόσχημη οἴνοχος, τὰ πτηνόμορφα κ.λ.π.

Ὅμοια διακόσμηση μέ τὰ ἀγγεῖα ἔχουν ταφικῆς χρήσεως μεγάλοι πίθοι, ἀσάμινθοι καί λάρνακες, ὅπως μία π.χ. ἀπὸ θαλαμοειδῆ τάφο τῶν Γυψάδων τῆς Κυψοῦ, πού διακοσμεῖται μέ κυματοειδεῖς γραμμὲς στό σῶμα καί στό κάλυμμα.

Στά Ἱερά συνεχίζεται ἡ λατρεία τῆς μινωϊκῆς θεᾶς. Εἰκονίζεται σέ εἰδώλια, ὅπως ἓνα π.χ. ἀπὸ τὸ Καρφί τῆς Δύκτης (εἰκ. I. E. E. σ. 354, δεξιὰ). Ἡ θεὰ ἔχει κωδωνόσχημο φόρεμα, ἐμπρὸς ἀνοιχτό, ὥστε φαίνονται τὰ πόδια της, ἐνῶ ἔχει ὑψωμένα τὰ χέρια σέ τύπο δεομένης καί στό κεφάλι Ἱερά κέρατα. Στό βωμό τοῦ ἱεροῦ τῆς θεᾶς

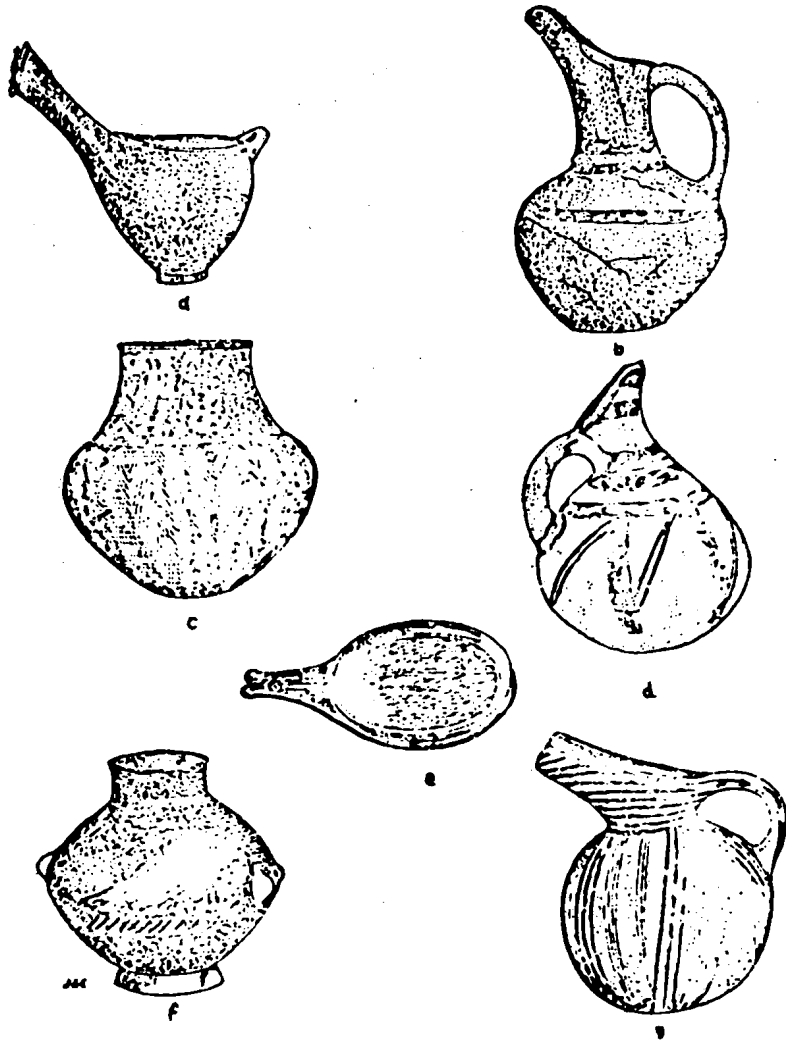
βρέθηκαν τέτοια είδώλια, σχετικῶς μεγάλα, ὕψους μέχρι 0,67 μ. Ἔνα ἀπό τὰ εὐρήματα εἶναι πήλινο τελετουργικό ἀγγεῖο σέ σχῆμα ἄμαξας μέ τρεῖς τροχούς, πού τή σύρουν τρεῖς ταῦροι (εἰκ. I.E.E., σ.355). Πήλινο ὁμοίωμα ναῦσκου ἀπό τίς Ἀρχάνες εἰκονίζει τή μινωϊκή θεά σέ θρόνο μέ ὑψωμένα τά χέρια (εἰκ. I.E.E., σ.354, ἀρυστέρα). Τά τελευταῖα αὐτά δημιουργήματα τῆς μινωϊκῆς κηλοπλαστικῆς χρονολογοῦνται στήν περίοδο τῆς Δωρικῆς κατοχῆς τῆς Κρήτης, δηλαδή μέσα στόν 11ο αἰ.π.Χ.

Στά μικροτεχνήματα, ἰδίως στά ὄπλα, παρατηρεῖται βαθμιαία ἀντικατάσταση τοῦ χαλκοῦ ἀπό τό σίδηρο. Στήν Ἀνατολική Κρήτη ἡ παρουσία ταφικῶν κτερισμάτων ἀπό σίδηρο συνδυάζεται μέ καύση τῶν νεκρῶν, ἕνα ἔθιμο πού θά μᾶς ἀπασχολήσῃ στήν ἀκόλουθη Πρωτογεωμετρική Περίοδο. Μεταξύ τῶν κτερισμάτων συναντοῦμε βιολόσχημες καί τοξωτές κόρπες, πού θεωροῦνται βόρειας καταγωγῆς. Ξένη εἶναι καί ἡ συνηθισμένη περόνη, πού χρησιμοποιεῖται γιά τή συγκράτηση τοῦ ριχτοῦ χιτῶνος.

Φτωχά εἶναι τά στολίδια τῆς ἐποχῆς, ἀπό πηλό ἢ στεατίτη χάνδρες, ἀπό χαλκό δακτυλίδια καί κρίκοι κοικύλης χρήσεως καί διάφορα σπειροειδῆ κοσμήματα.

Ὅλα δείχνουν ὅτι εἴμεθα στό τέλος ἑνός πολιτισμοῦ, τοῦ Κρητομυκηναϊκοῦ.

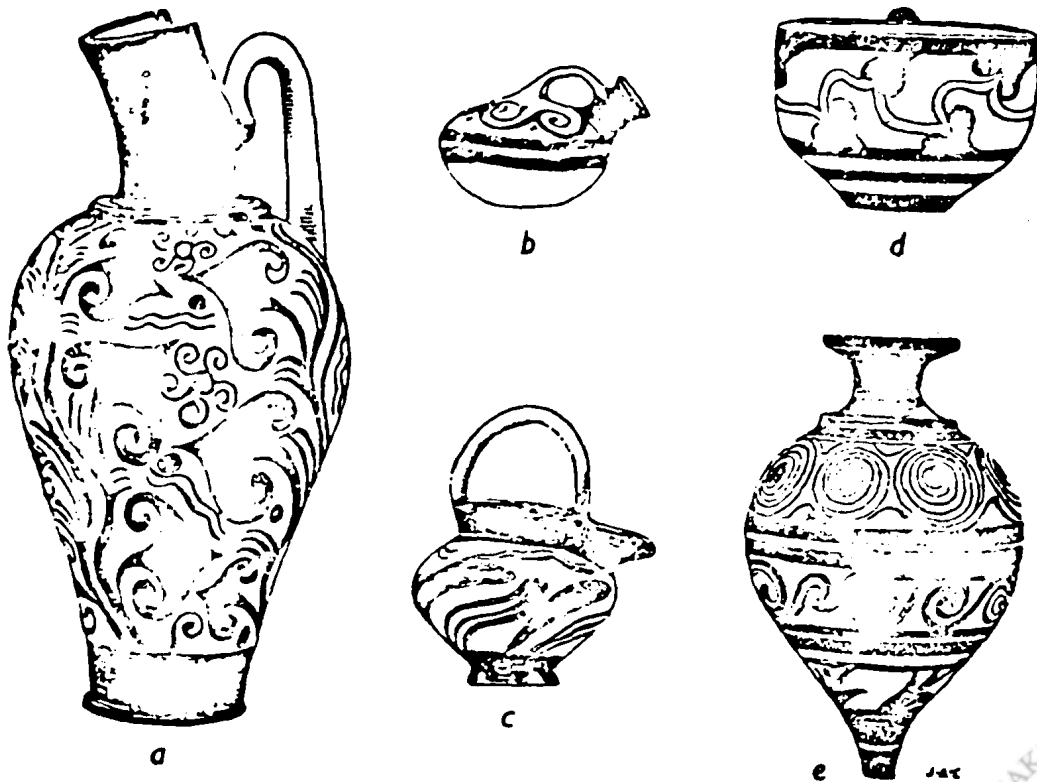
Α. Χαρακτηριστικά αγγεία της Πρώτης Χαλκοκρατίας: α-β, Πρωτοελλαδικά (Τύρυνς, Λέρνα), γ-ε, Πρωτοκυκλαδικά, ζ-η, Πρωτομινωικά.

Β. Χαρακτηριστικά Μεσοελλαδικά αγγεία: α-β, 'Αμαυρόχρωμα, γ-δ, Μινωικά.

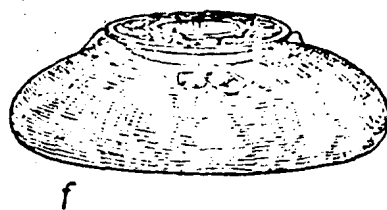
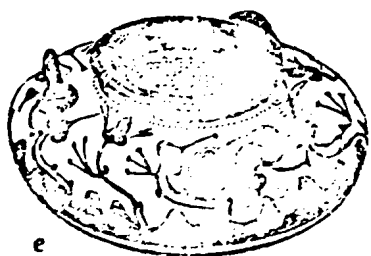
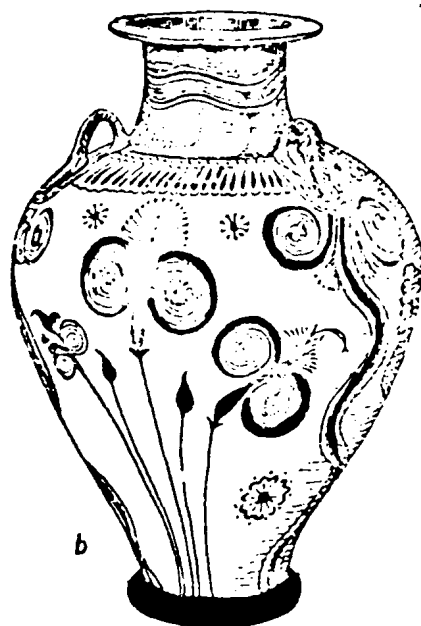
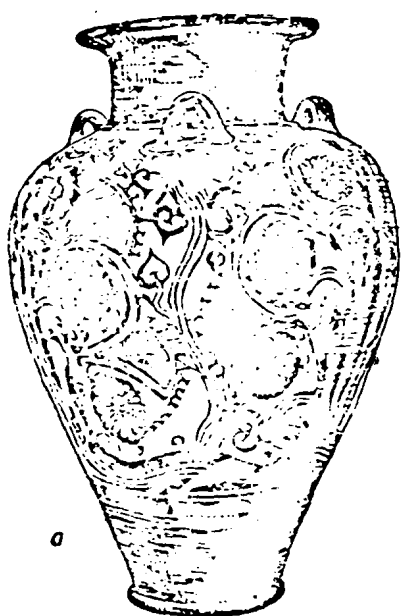

A. α, Πρώιμο ΥΜ Ι άγγεζο, β, Άγγεζο τής μεταβατικής από ΜΕ/ΥΕ Ι φάσεως.

B. Έλλαδικά καί Μινωϊκά άγγεζα τής Περιόδου τών Ταφικών Περιβόλων Α καί Β, από τής Μυκήνες (α-σ) καί από τά Γουρνιά (δ-ε).

ΥΕ ΙΙ καὶ ΥΜ ΙΙ ἀγγεῖα: τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος (ἀριστερά) καὶ τῆς Μινωικῆς Κρήτης (δεξιά). Ἄνω ἀμφορεῖς ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ, μέσον Ἐφυραϊκὲς κύλικες, κάτω ἀρτίσχημα ἀλάβαστρα.

Μυκηναϊκά αγγεία a-d, f: ΥΕ IIIα από τη Ρόδο. e, g-j: ΥΕ IIIβ, από τις Μυήνες (e) και από την 'Αττική.

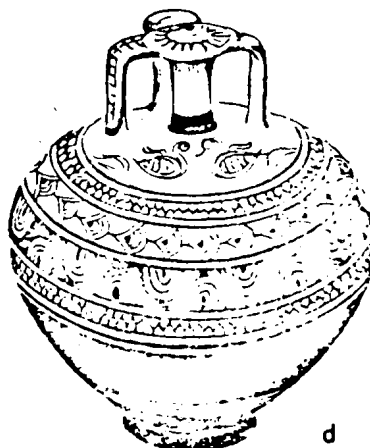
a

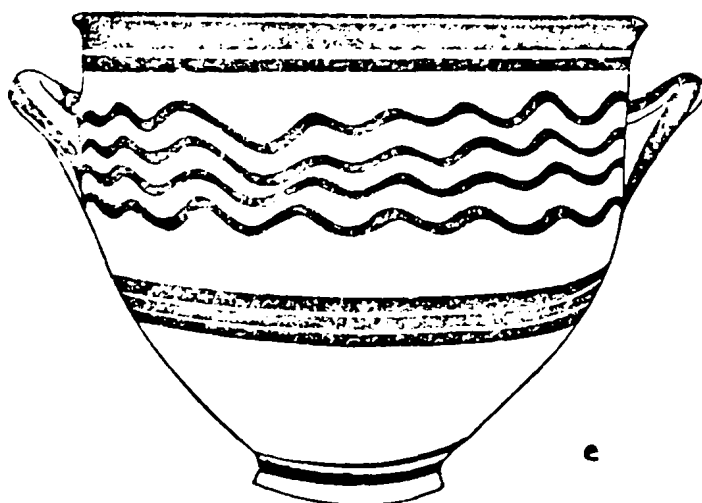
b

c

d

e

Ύστεροελλαδικά ΙΙΙ β-γ άγγεζα: Είκονιςτικου ρυθμου άπό τήν Κύπρο (a), Πυκνου ρυθμου άπό τς Μυκήνες (b) καί άπό τήν Περατή (c,d), καί Ρυθμου Σιταποθήκης (e) άπό τς Μυκήνες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ - ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ - ΓΕΝΙΚΑ

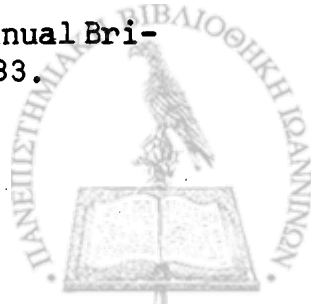
- CASSON, S., Macedonia, Thrace and Illyria. Oxford, 1926.
HEUZEY, L., Le Mont Olympe et l'Acarmanie. Paris, 1860.
LEAKE, M., Travels in Northern Greece (τ.Ι - IV). London, 1835 ,
ἀνατ. 1967.
LEHMANN, H., Argolis, I: Landeskunde der Ebene von Argos und
ihrer Randgebiet. Athen, 1937.
MYRES, J., Geographical History in Greek Lands. Oxford, 1953.
PHILIPPSON, A., KIRSTEN, E., Die griechischen Landschaften (τ.
I-IV). Frankfurt, 1950 - 1959.
STÄHLIN, F., Das hellenische Thessalien. Stuttgart, 1924.
ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Κ.Θ., 'Η Προϊστορία της Πελοποννήσου. Αθήναι, 1964.
ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Κ.Θ., 'Η Προϊστορία της Στερεᾶς Ἑλλάδος. Αθήναι,
1968.

ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΣΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

- HIGGS, E.S., VITA-FINZI, C., HARRIS, D.R., FAGG, A.F., The Clima-
te, Environment and Industries of Stone Age Greece:
Part III. Proceedings Prehistoric Society, Cambridge,
33 (1967), σ.1 - 29.
JACOBSEN, T., Excavations at Porto Cheli and Vicinity. Prelimina-
ry Report II: The Franchthi Cave, 1967-68. Hesperia
38 (1969), σ.343 - 81.
KOKKOROS, P., KANELLIS, A., Découverte d' un crâne d' homme pa-
léolithique dans la péninsule chalcidique. L' Anthro-
pologie 64 (1961), σ.438 - 46.
ΣΟΡΔΙΝΑΣ, Α., Προϊστορική έρευνα στην Κέρκυρα κατά τό 1965. Κερκυ-
ραϊκά Χρονικά 11 (1965), σ.141 - 48.
ΣΟΡΔΙΝΑΣ, Α., Προϊστορική έρευνα στην Κέρκυρα κατά τό 1966. Κερκυ-
ραϊκά Χρονικά 14 (1968), σ.77 - 83.
STAMPFUSS, R., Die ersten altsteinzeitlichen Höhlenfunde in Grie-
chenland. Mannus 34 (1942), σ.132 - 147.
ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Δ.Ρ., 'Η Αύγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας. Βόλος, 1967.
WEINBERG, S.S., The Stone Age in the Aegean. Cambridge Ancient
History I², κεφ. X, 1965.

ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

- ΑΛΕΞΙΟΥ, Σ., 'Ανασκαφά έν Κατσαμπῆ. Πρακτικά 'Αρχαιολογικής Έ-
ταιρείας 1954, σ. 369 - 376.
BENTON, S., Hagios Nikolaos near Astakos in Akarnania Annual Bri-
tish School at Athens 42 (1947), σ. 156 - 83.

- BLEGEN, G., Prosymna. The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum. Cambridge, 1937.
- CASKEY, J.L., Excavations at Lerna. (Preliminary Reports). Hesperia 26 (1957), σ. 142 - 62.27 (1958), σ.125 - 44. 28 (1959), σ.202 - 7.
- CASKEY, J. & E., The Earliest Settlements at Eutresis. Supplementary Excavations, 1958. Hesperia 29 (1960), σ.126-67.
- CATLING, H., Cyprus in the Neolithic and Bronze Age. Cambridge Ancient History I², κεφ. IX (c). Cambridge, 1966.
- CHILDE, G., The Dawn of European Civilisation. London 1957
- DIKAIOS, P., The excavations at Erimi, 1933 - 35. Reports of the Department of Antiquities, 1936, I.Λευκωσία, 1938.
- DIKAIOS, P., Khirokitia. London, 1953.
- DIKAIOS, P., Sotira. Philadelphia, 1961.
- DIKAIOS, P., The Stone Age and The Early Bronze Age in Cyprus. The Swedish Cyprus Expedition, IV. Part Ia, σ. 1 - 204. Lund, 1962.
- EVANS, A., The Palace of Minos (τ.Ι - ΙΙ). London, 1921, 1928.
- EVANS, J., RENFREW, C., Excavations at Saliagos near Antiparos. London, 1968.
- FRENCH, D., Prehistoric Pottery from Macedonia and Thrace. Praehistorische Zeitschrift 42 (1964), σ.30 - 48.
- FURNESS, A., The Neolithic Pottery of Knossos. Annual British School at Athens 48 (1953), σ.94 - 134.
- HANSEN, H., Early Civilization in Thessaly. Baltimore, 1933.
- HEURTLEY, W.A., Prehistoric Macedonia. Cambridge, 1939.
- HOLMBERG, E., The Neolithic Pottery of Mainland Greece. Göteborgs Kungl. Vetenskapshoch Vitterhets - Samhälles Handlingar 7 (1964), σ.3 - 39.
- HUTCHINSON, R., Prehistoric Crete³. Harmondsworth, 1965.
- KUNZE, E., Orchomenos, II. Die neolithische Keramik. München, 1931.
- LEVI, D., Gli Scavi a Festos. Annuario Scuola Archeolog. di Atene 19/20 (1957/58), σ.193 - 361.23/24 (1961/62), σ. 377 - 504.
- MILOJČIĆ, V., BOESSNECK, J., HOPF, M., Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa - Magula in Thessalien, I. Bonn, 1962.
- ΜΥΛΩΝΑΣ, Γ., 'Η Νεολιθική Έποχή ἐν Ἑλλάδι. Ἀθήναι 1928.
- MYLONAS, G., Excavations at Olynthos, I : The Neolithic Settlement. Baltimore, 1929.
- PENDLEBURY, J., The Archaeology of Crete. London, 1939.
- PLATON, N., Crête. Archaeologia Mundi. Genève, 1966 .
- RODDEN, R., Excavations at the Early Neolithic Site at Nea Nikomedeia, Greek Macedonia (1961 Season). Proceedings Prehistoric Society, Cambridge, 28 (1962, σ.267-88.
- ΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, Γ., Προϊστορικά ἀγγεῖα Χαίρωνείας καὶ Ἐλατείας, Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς 1908, σ.63-96.

- ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Δ., 'Εκ τῆς προΐστορίας τῆς Εὐβοίας καὶ τῆς Σκύρου. Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν 6 (1959), σ.279 - 328.
- ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Δ., ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, Αἰκ., DESHAYES, J., Ἀνασκαφαὶ Ντικι-
λὺ Τάς. Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 1961, σ.
81 - 89.
- ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Δ., Ἀνασκαφαὶ ἐν Σέσκλῳ. Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἐ-
ταιρείας 1962, σ. 24 - 35, 1963, σ. 40 - 44. 1965, σ.
5 - 9. 1966, σ. 5 - 7. 1968, σ. 24 - 30.
- ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Δ., Ἡ Αὐγὴ τῆς Θεσσαλικῆς Προΐστορίας. Βόλος, 1967.
- ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Χ., Αἱ προΐστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου.
Ἀθῆναι, 1908.
- VALMIN, N., The Swedish Messenia Expedition. Lund, 1938.
- WACE, A., THOMPSON, M., Prehistoric Thessaly. Cambridge, 1912.
- ZERVOS, C., L'Art de la Crète néolithique et minoenne. Paris, 1956.
- ZERVOS, C., Naissance de la civilisation en Grèce (τ. I - II) .
Paris, 1962-63.

ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

- BERNABO-BREA, L., Policchni. Cittā preistorica nell'isola di Le-
mnos. I. Roma, 1964.
- BLEGEN, C., Korakou. A Prehistoric Settlement near Corinth. Bo-
ston - New York, 1921.
- BLEGEN, C., Zygouries. A Prehistoric Settlement in the Valley of
Cleonai. Cambridge, Mass., 1928.
- CASKEY, J., Excavations at Lerna (Preliminary Reports). Hesperia
23 (1954) - 28 (1959).
- CASKEY, J., Greece and the Aegean Islands in the Early Bronze A-
ge. Cambridge Ancient History I², κεφ. XXVI(a), 1964.
- CASKEY, J., Houses of the Fourth Settlement at Lerna. Χαρυστήριον
εἰς Ἀ.Κ. Ὀρλάνδου 3 (1966), σ.144 - 52.
- DOR, L., JANNORAY, J., VAN EFFENTERRE, H. & M., Kirrha. Étude de
préhistoire phocidienne. Paris, 1960.
- FRENCH, D., Anatolia and the Aegean in the Third Millenium B.C.
(Dissertation). Cambridge - Athens, 1968.
- FRODIN, O., PERSSON, A., Asine. Results of the Sweödish Excava-
tions 1922 - 1930. Stockholm, 1938.
- GOLDMANN, H., Excavations at Eutresis in Boeotia. Cambridge, Mass,
1931.
- HEURTLEY, W., Excavations in Ithaca, II. The Early Helladic Set-
tlement at Pelikata. Annual British School at Athens
35 (1934/35), σ. 1 - 44.
- HEURTLEY, W., Prehistoric Macedonia. Cambridge, 1939.
- KUNZE, E., Orchomenos, III. Die Keramik der frühen Bronzezeit.
München, 1934.

- LAMB, W., Excavations at Thermi in Lesbos. Cambridge, 1936.
- MELLAART, J., The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean. American Journal of Archaeology 62 (1958), σ. 9 - 33.
- MILOJČIĆ, V., Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien, 1953 - 58. Jahrbuch Römisch - german. Zentralmuseums, Mainz, 6 (1959), σ.1 - 56.
- MILOJČIĆ, V., Samos, I. Die prähistorische Siedlung unter dem Heraion. Grabung 1953 und 1955. Bonn, 1961.
- MYLONAS, G., Aghios Kosmas. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica. Princeton, 1959.
- ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Δ., 'Ανασκαφαί ἐν Ἀραφῆνι. Πρακτικά Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 1951, σ. 77 - 92. 1952, σ.129 - 151. 1953, σ. 105 - 118. 1954, σ.104 - 122. 1955, σ.109 - 117.
- ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Δ., Ἀσκηταριό. Προϊστορικὴ Ἀκρόπολις παρὰ τὴν Ραφύναν. Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς 1953/54, τ.Γ/1961, σ. 59 - 76.
- ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Δ., ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, Αἰκ., DESHAYES, J., Ἀνασκαφαί Ντικυλί Τάς. Πρακτικά Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, 1961, σ. 81 - 89.
- VERMEULE, E., Greece in the Bronze Age. Chicago, 1964.

ΠΡΩΤΟΚΥΚΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

- CASKEY, J.L., Greece, Crete and the Aegean Islands in the Early Bronze Age. Cambridge Ancient History I², κεφ. XXVI (a), 1964.
- ΝΤΟΥΜΑΣ, Χρ., Κορφή τ' Ἀρωνιοῦ. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 20 Α' (1965), σ.41 - 64.
- ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Χρ., Κυκλαδικά. Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς 1898, σ.136 - 211, καὶ 1899, σ. 74 - 134.
- ZERVOS, CHR., L'art des Cyclades. Paris, 1957.

ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

- BUCK, R.J., Middle Helladic Mattpainted Pottery. Hesperia 33 (1964), σ. 231 - 313.
- BULLE, H., Orchomenos, I. Die älteren Ansiedlungsschichten. München 1907.
- CASKEY, J.L., Excavations at Lerna 1952 - 1953 καὶ 1957. Hesperia 23 (1954), σ. 3 - 30, καὶ 27 (1958), σ.125 - 144.
- FURUMARK, A., The Mycenaean Pottery. Analysis and Classification. Stockholm, 1941.
- HARLAND, J.P., Prehistoric Aigina. A History of the Island in the Bronze Age. Paris, 1925.
- ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, Α., Θηβαϊκά, 1917, Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 3 (1917).
- ΜΥΛΩΝΑΣ, Γ., Προϊστορικὴ Ἐλευσίς. Ἀθήναι, 1932.
- ΡΩΜΑΙΟΣ, Κ.Α., Ἐκ τοῦ προϊστορικοῦ θέρμου. Ἀρχαιολογικόν Δελτίον 1 (1915), σ. 225 - 279.

ΜΕΣΟΚΥΚΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

- BUCK, R.J., Middle Helladic Mattpainted Pottery. *Hesperia* 33(1964) σ. 231 - 314.
- CASKEY, J.L., Greece and the Aegean Islands in the Middle Bronze Age. *Cambridge Ancient History*, II², 1966.
- SCHOLES, K., The Cyclades in the Later Bronze Age: A Synopsis. *Annual British School at Athens* 51 (1956), σ. 9 - 40.

ΜΙΝΩΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

- BANTI, L., PUGLIESE CARRATELLI, J., LEVI, D., *Arte minoica e micenea*, *Enciclopedia dell'Arte antica classica e orientale*. V.42.
- DEMARGNE, P., *Naissance de l'art grec*. Paris, 1964.
- EVANS, A., *The Palace of Minos* (τ. I - IV καὶ Index). London, 1921 - 1936.
- GLOTZ, G., *La civilisation égéenne*. Paris, 1953.
- GRAHAM, J.W., *The Palaces of Crete*. Princeton, 1962.
- HIGGINS, R., *Minoan and Mycenaean Art*. London, 1967.
- HOOD, S., *The Home of the Heroes. The Aegean before the Greeks*. London, 1967.
- HUTCHINSON, R., *Prehistoric Crete* (Penguin Books). Harmondsworth, 1962.
- MARINATOS, S., HIRMER, M., *Kreta und das mykenische Hellas*. München, 1959.
- ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Σπ., 'Ανασκαφαί θήρας. Πρακτικά 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας 1967, σ. 124 - 150.
- MARINATOS, S., *Excavations at Thera I-V* (ἀνασκαφικαί περίοδοι 1967-1970). Athens, 1968 κ.έ.
- ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Σπ., Αἱ ἀνασκαφαί τῆς θήρας. 'Αρχαιολογικά 'Ανάλεκτα 'Αθηνῶν 1 (1968), σ.213-220, καὶ 3 (1970), σ.1-5.
- Von MATT, L., ALEXIOU, St., PLATON, N., GUANELLA, H., *Das antike Kreta*. Zürich, 1967.
- MATZ, Fr., *Minoan Civilization, Maturity and Zenith*. Revised Edition. *Cambridge Ancient History*, II, 1962.
- PENDLEBURY, J.D.S., *The Archaeology of Crete*. London, 1939.
- PERNIER, L., BANTI L., *Il Palazzo Minoico di Festos I*, Roma 1935. II, Roma, 1951.
- PLATON, N., *Crète*. *Archeologia Mundi*. Genève, 1965.
- XANTHODIDES, St., *The Vaulted Tombs of Messara*. Liverpool, 1924.
- ZERVOS, Chr., *L'art de la Crete néolithique et Minoenne*. Paris, 1956.
- ΖΩΗΣ, 'Αντ., Προβλήματα χρονολογίας τῆς Μινωϊκῆς κεραμικῆς, 'Αθῆναι, 1969.

ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ

- KENNA, V., *Cretan Seals*. Oxford, 1960.
- MATZ, Fr., *Die Frühkretischen Siegel, I-VIII*: Berlin, 1964-1969.

SAKELLARIOY, A., Die mykenische Siegelglyptik. Studies in Mediterranean Archaeology, 9. Lund, 1964.

ΟΛΗΓΟΙ

ΑΛΕΞΙΟΥ, Στ., Μινωϊκός Πολιτισμός με 'Οδηγόν τῶν Μινωϊκῶν Ἀνακτόρων. Ἡράκλειον, 1964.

ALEXIOU, St., Guide to the Archaeological Museum of Herakleion. Athens, 1968 (with N. Platon's Introduction).

BLEGEN, C., RAWSON, M., The Palace of Nestor, A Guide. Cincinnati, 1962.

École Française d'Athènes, Guide Fouilles Françaises en Crète. Paris, 1966.

PERNIER, L., BANTI, L., Guida degli scavi italiani in Creta, Roma 1947.

ΜΙΝΩΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

ΑΛΕΞΙΟΥ, Στ., Ἡ μινωϊκή θεά μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Ἡράκλειον, 1958.

ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Σπ., HIRMER, M., Κρήτη καὶ Μυκηναϊκή Ἑλλάς. Ἀθήναι, 1959, σ. 20 κ.έ.

NILSSON, M., The Minoan - Mycenaean Religion. Lund, 1950.

ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ALIN, P., Das Ende der Mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland. Stud. in Medit. Archaeology I. Lund, 1962.

BLEGEN, C., RAWSON, M., The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia. 1 The Buildings and their Contents. Princeton, 1966.

DESBOROUGH, V., HAMMOND, N.G.L., The End of Mycenaean Civilization and the Dark Age. Cambridge Ancient History II², κεφ. XXXVI.

DESBOROUGH, V., The Last Mycenaeans and Their Successors. An Archaeological Survey c.1200 - 1000 B.C. Cambridge, 1964.

FURUMARK, A., The Mycenaean Pottery. I. Analysis and Classification. II. Chronology of Mycenaean Pottery. Stockholm, 1941.

GRAHAM, W., Mycenaean Architecture. Archaeology 13 (1960), σ. 46 - 54.

HIGGINS, R.A. Greek and Roman Jewellery. London, 1961.

HOPE SIMPSON, R., A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites. London, 1965.

ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, Σ., Ἡ μυκηναϊκή Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν. Ἀθήναι, 1962.

ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, Σπ., Περαιτή, Α-Γ. Ἀθήναι, 1969-1970.

KARO, G., Schachtgräber von Mykenae. München, 1930/33.

KIRK, A.S.G., Homeric Poems as History. Cambridge Ancient History II, κεφ. XXXIX (b), 1964.

- LANG, M., The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia II. The Frescoes. Princeton, 1969.
- ΜΥΛΩΝΑΣ Γ., 'Ο Ταφικός κύκλος Β τῶν Μυκηνηῶν. Ἀθήναι, 1973.
- PAGE, D., History and the Homeric Iliad. Berkeley and Los Angeles, 1959.
- RODENWALDT, G., Tiryns II. Die Fresken des Palastes. Athen, 1912.
- RODENWALDT, G., Der Fries des Megarons von Mykenae. Halle, 1921.
- SANDARS, K.N., Later Aegean Bronze Age Swords. American Journal of Archaeology 67 (1963), σ. 117 - 153.
- STUBBINGS, F.H., Mycenaean Pottery from the Levant. Cambridge, 1951.
- STUBBINGS, F.H., The Expansion of Mycenaean Civilization. Cambridge Ancient History II. κεφ. XXII (a), 1964.
- STUBBINGS, F.H., The Recession of Mycenaean Civilization. Cambridge Ancient History II, κεφ. XXVII, 1965.
- TAYLOUR, W., The Mycenaeans. Cambridge, 1964.
- TIRYNS I - IV. Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Institutes. Athen/Augsburg/Munchen, 1912.
- ΤΕΟΥΝΤΑΣ, Χ., Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμὸς, Ἀθήναι, 1893.
- WACE, A.J.B., Excavations at Mycenae. Annual British School at Athens (1921 - 1923), σ. 1 κέ.
- WACE, A.J.B., STUBBINGS, F.H., A Companion to Homer. London, 1962.

ΓΡΑΦΗ

- BENNETT, E.L., CHADWICK, J., VENTRIS, M., The Knossos Tablets. A Transliteration². London, 1959.
- CHADWICK, J., The Decipherment of Linear B². Cambridge 1967, μετάφραση ἑλληνικὴ:
- CHADWICK, J., Γραμμικὴ Β, Ἡ πρώτη Ἑλληνικὴ Γραφή. Ἀθήναι, 1962.
- EVANS, A., Scripta Minoa (τ. I - II) (τ. II, J.L. Myres). Oxford, 1909, 1952.

ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΝΟΣΟ

- FURUMARK, A., The Settlement at Ialysos and Aegean History, 1550-1400 B.C. Opuscula Archaeologica 6 (1950), σ. 150-271.
- POPHAM, M., The Destruction of the Palace of Knossos. Pottery of the Late Minoan IIIA Period. Studies in Mediterranean Archaeology 12. Cöteborg, 1970.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Ι.Α., Ἐλεφαντοστῖα ἐκ τῶν Ἀρχαίων. Atti del Io Congresso Internazionale di Micenologia. Roma, 1968, σ. 245 - 261.

ΜΕΤΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

- HOOD, M.S.F., "Last Palace" and "Reoccupation" at Knossos. Πεπραγμένα Β' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου Χανίων. Ἀθήναι, 1968, σ. 173 - 179.

POPHAM, M., The Last Days of the Palace at Knossos. Complete Vases of the Late Minoan IIIB Period. Studies in Mediterranean Archaeology 5. Lund, 1964.

Ο ΚΥΠΡΙΑΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΧΑΛΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

CATLING, H.W., Cypriot Bronzework in the Mycenaean World. Oxford, 1964.

CATLING, H.W., Cyprus in the Neolithic and Bronze Age Periods. Cambridge Ancient History, revised edition of Volumes I and II. 1966.

DIKAIOS, P., A Guide to the Cyprus Museum (3η έκδ.). Nicosia, 1961.

DIKAIOS, P., Enkomi I, IIIa - IIIb. Mainz, 1969.

KARAGEORGHIS, V., Cyprus. Archaeologia Mundi. Geneva, 1968.

KARAGEORGHIS, V., Cyprus. Ancient Civilizations, London, 1970.

SCHAEFFER, C.F.A., Enkomi - Alasia, I. Paris, 1952.

SJÖQVIST, E., Problems of the Late Cypriote Bronze Age. Stockholm, 1940.

ΥΠΟΜΙΝΩΪΚΗ ΚΑΙ ΥΠΟΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΦΑΣΗ

DESBOROUGH, V., HAMMOND, N., The End of Mycenaean Civilization and the Dark Age. Cambridge Ancient History II², κεφ. XXXVI, 1962.

STYRENIUS, C., Submycenaean Studies. Lund, 1967.

ΣΧΕΔΙΑ ΕΝΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

	Σελίς
1. Διάγραμμα τής Ἑλληνικῆς Προϊστορίας (I.E.E.)	12
2. Ἡ Προνεολιθική Ἑλλάς (I.E.E.)	16
3. Κάτοψη τής ἀκροπόλεως τοῦ Σέσκλου (θεοχάρης)	20
4. Κάτοψη τοῦ συνοικισμοῦ τής Νέας Νικομήδειας	22
5. Κάτοψη τής ἀκροπόλεως τοῦ Διμηνιοῦ (Τσοῦντας)	27
6. Ἡ Νεολιθική Ἑλλάς (I.E.E.)	28
7. Ἡ Νεολιθική Κύπρος	29
8. Οἱ πολιτισμοὶ τής Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στήν Ἑλλάδα (I.E.E.)	32
9. Κάτοψη τῶν λειψάνων τής Λέρνας (Caskey)	36
10. Σφραγίσματα τής Λέρνας (E.Vermeule)	38
11. Ἡ Ἑλλάς τής Πρώτης Χαλκοκρατίας (I.E.E.)	47
12. Ἡ Κύπρος τής Πρώτης Χαλκοκρατίας (I.E.E.)	48
13. Ἀπλοποιημένα κάτοψη τῶν λειψάνων στό Δώριον - Μάλθη (E.Vermeule)	52
14. Ἡ Μεσοελλαδική Ἑλλάς (I.E.E.)	54
15. Ἡ Ἑλλάς τής Μέσης Χαλκοκρατίας (I.E.E.)	57
16. Ἡ Κύπρος τής Μέσης Χαλκοκρατίας	57
17. Πλοῦα σέ μινωϊκά σφραγίσματα (Hutchinson)	62
18. Σύμβολα τής μινωϊκῆς ἱερογλυφικῆς γραφῆς (I.E.E.)	64
19. Κάτοψη τοῦ ἀνακτόρου τής Κνωσοῦ (Evans)	69
20. Κάτοψη τοῦ ἀνακτόρου τής Φαιστοῦ	73
21. Κάτοψη τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μαλίων	75
22. Κάτοψη τοῦ ἀνακτόρου τής Κάτω Ζάκρου (Πλάτων)	77
23. Κάτοψη τής ἐπαύλεως τής Ἁγίας Τριάδος	78
24. Κάτοψη τοῦ συνοικισμοῦ τῶν Γουρνιῶν	79
25. Κάτοψη τής ἐπαύλεως τοῦ Νύρου-χάνι	80
26. Κάτοψη τοῦ "μικροῦ ἀνακτόρου" τής Κνωσοῦ	81
27. Κάτοψη τής "βασιλικῆς ἐπαύλεως" τής Κνωσοῦ	82
28. Κάτοψη τοῦ βασιλικοῦ τάφου στό Ἴσοπατα	84
29. Κάτοψη καί τομή τοῦ τάφου-ἱεροῦ τής Κνωσοῦ	85
30. Σύμβολα τής Γραμμικῆς Α μινωϊκῆς Γραφῆς (I.E.E.)	92
31. Ἡ Μινωϊκή Κρήτη (I.E.E.)	93
32. Κάτοψη τοῦ "ἱεροῦ" τής Κέας (Caskey)	95
33. Κάτοψη τοῦ συνοικισμοῦ τῶν Κυθήρων (Huxley - Coldstream)	96
34. Ἡ "ὁδός Τελχίνων" στό Ἀκρωτήρι τής θήρας (Μαρινᾶτος)	98
35. Κάτοψη τῶν ἀνασκαφῶν στό Ἀκρωτήρι τής θήρας (Μαρινᾶτος)	100
36. Σχέδιο "λαβάρου" σέ τοιχογραφία τής θήρας (Μαρινᾶτος)	102
37. Χάρτης τής Ἀργολίδος καί τής Κορινθίας μέ τά σπουδαιότερα μυκηναϊκά κέντρα καί τοὺς δρόμους (Wace - Stubbings)	107
38. Ἡ περιοχή τοῦ προϊστορικοῦ νεκροταφείου τῶν Μυκηνῶν (Wace-Stubbings)	108

39. Οί τάφοι τῶν Ταφικῶν Περιβόλων Α καί Β (E.Vermeule)	109
40. Σχεδολογήματα τῶν παραστάσεων τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν τοῦ Ταφικοῦ Περιβόλου Α	110
41. Ἀναπαράσταση τοῦ Ταφικοῦ Περιβόλου Α (Wace)	111
42. Συμπληρωμένο σχέδιο στήλης τοῦ Ταφικοῦ Περιβόλου Β (Μαρινᾶτος),	113
43. Μινωϊκή γυναικεία στολή (E.Vermeule)	118
44. Ἀσημένιο ρυτί με ἀνάγλυφη παράσταση κολλορκίας πόλεως (E.Vermeule)	119
45. Τοπογραφικό διάγραμμα τῶν Μυκηνῶν	126
46. Τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τῶν τριῶν ομάδων θολωτῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν (H.Wace - Ch. Williams)	128
47. Πλάκες ἀπό ὑαλόμαζα με παραστάσεις δαιμονικῶν μορφῶν ἀπό τόν "Τάφο τῶν Δαιμόνων" (Wace)	130
48. Ὁ θησαυρός τοῦ Ἀτρέως, κάτοψη καί τομές (Wace)	131
49. Ἀναπαράσταση τῆς προσόψεως τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως (Wace)	132
50. Θαλαμοειδής τάφος, κάτοψη καί τομές (Wace-Stubbings)	134
51. "Δέκας ἀμφικύπελλον"	140
52. Τοπογραφικό διάγραμμα τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν (H.Wace)	144
53. Ἴσομετρική ἀναπαράσταση τοῦ μεγάρου τοῦ ἀνακτόρου τῶν Μυκηνῶν, τῆς μεγάλης αὐλῆς, τῆς αἴθουσας τοῦ θρόνου καί τοῦ μεγάλου κλιμακοστασίου (C.K.Williams)	148
54. Ἀναπαράσταση τῆς ὄψεως τῆς ΒΔ γωνίας τῆς Μεγάλης Αὐλῆς (Wace)	149
55. Τρεῖς φάσεις τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν (Μυλωνᾶς)	151
56. Κάτοψη τοῦ νοτίου τμήματος τῆς ἀκροπόλεως τῆς Τύρουθος	155
57. Ἀναπαράσταση τοῦ νοτίου τμήματος τῆς ἀκροπόλεως τῆς Τύρουθος (Wace - Stubbings)	156
58. Κάτοψη τῆς ἀκροπόλεως τῆς Τύρουθος	158
59. Ἀναπαράσταση τοῦ ἀνακτόρου τῆς Τύρουθος	158
60. Τμήμα ἀλαβάστρινης φρίζας τοῦ μεγάρου τῆς Τύρουθος	159
61. Τοπογραφικό διάγραμμα τῆς Πυλίας καί τῆς Τριφυλίας	160
62. Κάτοψη τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου (C.Blegen)	162
63. Τοπογραφικό διάγραμμα τῆς περιοχῆς τοῦ Γλαῦ με τά τεχνικά ἔργα τῆς Κωπαΐδος, 14ος αἰ. π.Χ. (I.E.E.)	166
64. Ἡ ὀχυρωμένη νησίδα τοῦ Γλαῦ (Μαρινᾶτος)	167
65. Κάτοψη τῶν ἀποκαλυφθέντων κτηρίων στήν ἀκρόπολη τοῦ Γλαῦ (Τραυλός)	168
66. Ἐπίσρακτο στήν Ἀττική Κρητικό ἀγγεῖο με δελφύλια (θεοχάρης)	170
67. Κάτοψη τῶν λειψάνων τῆς Μυκηναϊκῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν (Ἰακωβίδης)	171
68. Ἡ βόρεια κρήνη τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν (Ἰακωβίδης)	172
69. Ἡ Κύπρος κατά τήν Ὑστερη Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ (I.E.E.)	187

Π Ι Ν Α Κ Ε Σ Ε Κ Τ Ο Σ Κ Ε Ι Μ Ε Ν Ο Υ

- Πύν. I, A. Χαρακτηριστικά άγγεϊτα τής Πρώϊμης Χαλκοκρατίας: a-b, Πρωτοελλαδικά (Τύρυνες, Λέρνα), c-e, Πρωτοκυκλαδικά, f-g, Πρωτομινωϊκά.
- Πύν. I, B. Χαρακτηριστικά Μεσοελλαδικά άγγεϊτα: a-b, 'Αμαυρόχρωμα, c-d, Μινυακά.
- Πύν. II, A. a, Πρώϊμο YM I άγγεϊτο, b, 'Αγγεϊτο τής μεταβατικής άπό ME/YE I φάσεως.
- Πύν. II, B. 'Ελλαδικά καί Μινωϊκά άγγεϊτα τής Περιόδου τών Ταφικών Περιβόλων A καί B, άπό τής Μυκήνες (a-c) καί άπό τά Γουρνιά (d-e).
- Πύν. III. YE II καί YM II άγγεϊτα: τής ήπειρωτικής 'Ελλάδος (άριστερά) καί τής Μινωϊκής Κρήτης (δεξιά). Άνω άμφορεΐς άνακτορικοϋ ρυθμοϋ, μέσον 'Εφυραϊκές κύλικες, κάτω άρτόσχημα άλάβαστρα.
- Πύν. IV. Μυκηναϊκά άγγεϊτα a-d, f: YE IIIa άπό τή Ρόδο. e, g-j: YE IIIβ, άπό τής Μυκήνες (e) καί άπό τήν 'Αττική.
- Πύν. V. 'Υστεροελλαδικά III β-γ άγγεϊτα: Εϊκονιστικοϋ ρυθμοϋ άπό τήν Κύπρο (a), Πυκνοϋ ρυθμοϋ άπό τής Μυκήνες (b) καί άπό τήν Περατή (c, d), καί Ρυθμοϋ Σιταποθήκης (e) άπό τής Μυκήνες.

(Οί πίνακες τών άγγεϊών I-V έχουν συνταχθῆ με βάση τό βιβλίο τών A. J. B. Wace - Frank Stubbings, A Companion to Homer, London 1962).

Τυπώθηκε στο
Έλληνικό Ίδρυμα Έξυπηρετήσεως Πανεπιστημίων
Γάσκου Παπαγεωργίου 2 τηλ. 238-420
Θεσσαλονίκη

